**LUDNOŚĆ ŁODZI
– ROZWÓJ
I PRZEMIANY STRUKTURALNE**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Jerzy Dzieciuchowicz

**LUDNOŚĆ ŁODZI
– ROZWÓJ
I PRZEMIANY STRUKTURALNE**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

Jerzy Dzieciuchowicz – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Studiów Ludnościowych i Badań nad Usługami
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Sławomir Kurek

EDYCJA TEKSTU, SKŁAD, ŁAMANIE

Aleksandra Retkiewicz

PROJEKT OKŁADKI

Jerzy Dzieciuchowicz, Barbara Grzejszczak

Zdjęcia wykorzystane na okładce: autorstwa Barbary Grzejszczak
oraz © Depositphotos.com/whitelook

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
przez Katedrę Studiów Ludnościowych i Badań nad Usługami

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2014

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06639.14.0.M

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7969-263-7
ISBN (ebook) 978-83-7969-722-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP.....	5
1.1. PROBLEMATYKA BADAWCZA.....	5
1.2. PRZEDMIOT, PODMIOT I CEL BADAŃ.....	6
1.3. LITERATURA PRZEDMIOTU.....	6
1.4. ŹRÓDŁA INFORMACJI I METODY BADAWCZE.....	8
1.5. UKŁAD PRACY.....	9
2. LUDNOŚĆ ŁODZI DO 1918 ROKU.....	11
2.1. LUDNOŚĆ ŁODZI ROLNICZEJ DO 1820 ROKU.....	11
2.2. LUDNOŚĆ ŁODZI PRZEMYSŁOWEJ W OKRESIE 1820–1918.....	14
2.2.1. DYNAMIKA ROZWOJU LUDNOŚCI.....	14
2.2.2. RUCH MIGRACYJNY I NATURALNY.....	19
2.2.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA LUDNOŚCI.....	21
2.2.4. PODZIAŁ LUDNOŚCI WEDŁUG WYZNANIA I NARODOWOŚCI.....	28
2.2.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI.....	33
2.3. PODSUMOWANIE.....	37
3. LUDNOŚĆ ŁODZI W LATACH 1918–1945.....	41
3.1. PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM.....	41
3.1.1. ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY.....	41
3.1.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY.....	43
3.1.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA LUDNOŚCI.....	47
3.1.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA LUDNOŚCI.....	55
3.1.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI.....	59
3.2. MIESZKAŃCY ŁODZI W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ I OKUPACJI NIEMIECKIEJ.....	70
3.3. PODSUMOWANIE.....	75
4. ZMIANY LUDNOŚCIOWE W ŁODZI W OKRESIE 1945–1989.....	79
4.1. WZROST DEMOGRAFICZNY.....	79
4.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY.....	85
4.2.1. RUCH NATURALNY.....	85
4.2.2. RUCH MIGRACYJNY.....	89
4.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA.....	91
4.3.1. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA.....	91
4.3.2. STRUKTURA SPOŁECZNO-ZAWODOWA.....	103
4.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA.....	110
4.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI.....	113
4.5.1. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI W 1970 ROKU.....	113
4.5.2. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI W 1988 ROKU.....	122
4.5.3. PIONOWA STRATYFIKACJA LUDNOŚCI.....	135
4.6. PODSUMOWANIE.....	136

5. PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE ŁODZI NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU	141
5.1. ROZWÓJ LUDNOŚCIOWY	141
5.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY	143
5.2.1. RUCH NATURALNY	143
5.2.2. RUCH MIGRACYJNY	152
5.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA	156
5.3.1. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA	156
5.3.2. STRUKTURA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA	166
5.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA	177
5.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI	182
5.5.1. ROZMIESZCZENIE I GĘSTOŚĆ LUDNOŚCI	182
5.5.2. PRZESTRZENNA STRUKTURA DEMOGRAFICZNA	184
5.5.3. PRZESTRZENNA STRUKTURA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA	187
5.5.4. TYPOLOGIA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI	192
5.6. PODSUMOWANIE	196
6. PROGNOZA LUDNOŚCI ŁODZI	201
6.1. PROGNOZA DEMOGRAFICZNA DO 2030 ROKU	201
6.2. PROGNOZA DEMOGRAFICZNA DO 2035 ROKU	203
7. ZAKOŃCZENIE	207
BIBLIOGRAFIA	213
SPIS RYCIN, TABEL I FOTOGRAFII	220

1. WSTĘP

1.1. PROBLEMATYKA BADAWCZA

Procesy i struktury ludnościowe wpływają bezpośrednio lub pośrednio na możliwości i warunki formowania systemu przestrzennego Łodzi, obejmującego infrastrukturę społeczną, techniczną i mieszkaniową, rynek pracy, rozmieszczenie przemysłu i usług oraz transport i komunikację. Zjawiska ludnościowe stanowią również jedną z ważniejszych determinant rozwoju więzi społecznych pomiędzy mieszkańcami Łodzi. Społeczności zamieszkujące miasto, o swoistych cechach demograficznych, społeczno-ekonomicznych i społeczno-kulturowych, rozwijają się pod wpływem dwóch przeciwstawnych sił: różnicujących i integrujących. Tendencje różnicujące wynikają przede wszystkim z dyfuzji procesów społeczno-kulturowych i innowacji technologicznych, prowadzących do powstawania wewnątrzmijskich rejonów wzrostu społeczno-ekonomicznego oraz obszarów, które przeżywają regres lub stagnację społeczno-gospodarczą. Natomiast tendencje integrujące przejawiają się w zdolności każdej społeczności lokalnej do podtrzymywania stanu równowagi i spójności wewnętrznej poprzez asymilację zmian innowacyjnych lub ograniczanie ich znaczenia. Na współczesny rozwój i podziały społeczności zamieszkujących Łódź silny wpływ wywierają procesy transformacji systemowej, polegające na budowie wolnego rynku, tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego i demokratyzacji, a także presja globalizacyjna na gospodarkę i więzi terytorialne oraz nowe procesy modernizacji gospodarki.

W rozwoju i reprodukcji ludności Łodzi zachodzą zarówno zmiany ilościowe, jak i jakościowe. Najpierw były one związane z pierwszym przejściem demograficznym (Noteistan 1945; Okólski 1990), które prowadziło od reprodukcji tradycyjnej do nowoczesnej. Wyrazem tych przemian demograficznych było przede wszystkim obniżenie dzietności, wydłużenie trwania życia i przekształcenie proporcji w obsadzie trzech podstawowych grup wieku. Współczesna sytuacja ludnościowa Łodzi świadczy o tym, że miasto wkroczyło w drugie przejście demograficzne (Van de Kaa 1987; Coleman 2002; Kurek 2008), w trakcie którego sumaryczna płodność spada poniżej poziomu prostej zastępowalności pokoleń. Szczególnie istotną rolę odgrywa w tym przypadku dynamiczny rozwój procesu starzenia demograficznego, generującego poważne problemy demograficzno-społeczne i ekonomiczne.

Problematyka badawcza tej pracy obejmuje procesy i struktury ludnościowe Łodzi rozpatrywane całościowo, w ujęciu dynamicznym i przestrzennym. Przemiany ludnościowe analizowano począwszy od okresu Łodzi rolniczej aż do czasów współczesnych. Ważnym zagadnieniem podejmowanym w tym opracowaniu jest identyfikacja faz przemian i specyficznych właściwości stosunków ludnościowych panujących w przestrzeni Łodzi podczas pierwszego i drugiego przejścia demograficznego. Rozpatrywana problematyka badawcza nie została dotychczas wystarczająco zbadana. Chociaż dotyczy ona w szczególności Łodzi, to ma także walory bardziej uniwersalne, odnoszące się do ludności wielkomiejskiej w Polsce.

1.2. PRZEDMIOT, PODMIOT I CEL BADAŃ

Przedmiotem tego opracowania jest rozwój ludności Łodzi oraz przemiany jej struktur demograficzno-społecznych i przestrzennych od powstania miasta do czasów współczesnych. Uwzględniona została również prognoza demograficzna Łodzi. Rozpatrując rozwój i reprodukcję ludności, szczególną uwagę zwrócono na tendencję rozwojową, kierunki i tempo zmian. Badania struktur ludnościowych obejmowały cztery rodzaje struktur: 1) demograficzne, 2) społeczno-ekonomiczne, 3) społeczno-kulturowe i 4) przestrzenne. Analizą objęto pięć okresów: 1) do 1820 r., 2) lata 1820–1918, 3) lata 1918–1945, 4) lata 1945–1989 oraz 5) po 1989 r. Określone zjawiska ludnościowe były badane według stanu w każdorazowych granicach miasta. W zakres badań wchodziła zarówno redystrybucja, jak i typologia przestrzenna ludności. Podmiot badań stanowią mieszkańcy Łodzi. Podstawowym celem pracy jest ustalenie prawidłowości rządzących dynamiką, strukturą i zmiennością przestrzenną ludności Łodzi, w warunkach specyficznych dla danych okresów. Istotnym zadaniem badawczym jest też wyjaśnienie kierunków dotychczasowego rozwoju demograficznego i zmian w strukturze ludności miasta, a także ustalenie ich ważniejszych konsekwencji. Monografia ta jest syntezą dotychczasowych badań prowadzonych w rozpatrywanej dziedzinie.

1.3. LITERATURA PRZEDMIOTU

W pracy wykorzystana została bogata literatura przedmiotu, dotycząca zagadnień teoretycznych, metodologicznych i poznawczych. Odnosi się ona do różnych dziedzin nauki, a w szczególności geografii ludności i geografii społecznej, a także demografii i socjologii. W przypadku opracowań teoretycznych i metodologicznych odwoływano się przede wszystkim do prac omawiających koncepcje dotyczące pierwszego, drugiego i trzeciego

przejścia demograficznego (Noteistan 1945; Van de Kaa 1987, 2003; Okólski 1990; Coleman 2002, 2006), cyklu demograficznego wywołanego przez wojnę (Rosset 1933), redystrybucji przestrzennej ludności (Dzieciuchowicz 1995), mobilności terytorialnej społeczeństw (Zelinsky 1971; Dzieciuchowicz 1995), formowania małżeństw (Winch 1958; Janiszewska 2007, 2013), determinant rodności i płodności (Davis, Blake 1956; Janiszewska 2013) oraz umieralności (Pool 1982), procesu starzenia demograficznego (Kurek 2008), wymiarów religijności (Piwowarski 1977, 1996; Klima 2011), trzech sektorów gospodarki (Kwiatkowski 1980; Kłosowski 2006), funkcji i struktury funkcjonalnej miast (Suliborski 2001).

Literatura o charakterze poznawczym poświęcona poruszonym zagadnieniom ludnościowym była omawiana szczegółowo w kilku wcześniejszych opracowaniach (Dzieciuchowicz 1990, 1992, 1995, 1998ab, 2002abc). Ze względu na przyjęty w pracy szeroki zakres czasowy badań, w grupie wykorzystanych publikacji prezentujących wyniki badań empirycznych szczególnie ważne miejsce zajmują nieliczne opracowania historyczne poświęcone rozwojowi demograficznemu i przemianom strukturalnym ludności Łodzi. Do najważniejszych z nich, obejmujących okres do roku 1918, należy zaliczyć prace B. Baranowskiego (1980, 1980a), J.K. Janczaka (1980, 1982, 1991), O. Kossmanna (1936, 1966), W. Pusia (1987, 2005), W. Pusia, S. Liszewskiego (1991), S. Pytłasa (1994, 2005), R. Rosina (1980), A. Rynkowskiej (1951, 1960). Szczególnie dokładnie kwestie ludnościowe towarzyszące narodzinom i rozwojowi Łodzi przemysłowej w okresie poprzedzającym I wojnę światową naświetlił J.K. Janczak w pracy pt. *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914* (1982). Rozwój, ruch naturalny i migracyjny ludności Łodzi od okresu przed I wojną światową do lat 60. XX w. rozpatrywał A. Ginsbert w pracy: *Łódź. Studium monograficzne* (1962), wykorzystując bogatą bazę źródłową. W. Puś (2005) szeroko analizował rozwój oraz strukturę wyznaniową i narodowościową ludności Łodzi do 1939 r. Interesującą pracę dotyczącą przemian struktury narodowościowej ludności Łodzi w latach 1820–1939 opublikował J.K. Janczak (1991). Natomiast ewolucja struktury wyznaniowej mieszkańców Łodzi w latach 1820–2011, a także struktura przestrzenna i demograficzno-społeczna wyznań religijnych Łodzi zostały poddane szczegółowej analizie m.in. w pracy J. Dzieciuchowicza, E. Klimy, S. Mordwy, W. Retkiewicza (2004) i E. Klimy (2011).

Studia nad przemianami ludnościowymi Łodzi w latach międzywojennych i podczas II wojny światowej są jeszcze dotychczas słabo zaawansowane. W sposób całościowy problematykę ludnościową miasta w latach 1918–1939 omawiał A. Rzepkowski w studium *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939* (2008). Rozpatrywał on w szczególności stan i strukturę ludności, ale uwzględnił również ruch naturalny i pochodzenie terytorialne mieszkańców. Rozwojem, strukturą społeczno-zawodową i narodowościową ludności Łodzi w 20-leciu

międzywojennym zajmował się L. Mrocza (1997). Z kolei, wyniki badań demograficznych robotników łódzkich na początku okresu międzywojennego przedstawił E. Rosset (1930), natomiast strukturę wyznaniową, narodowościową i społeczno-zawodową łódzkiego proletariatu w latach 1918–1929 analizowała B. Wachowska (1976). Zmiany struktury narodowościowej i wyznaniowej podczas II wojny światowej i w okresie powojennym były też obiektem badań M. Kotera, M. Kuleszy, W. Pusia i S. Pytłasa (2005).

Prezentowana analiza problemów ludnościowych Łodzi w okresie PRL-u została pogłębiona w oparciu o wyniki badań T. Bojanowskiego (1992), M. Budziarka (2001), J. Dzieciuchowicza (1983, 1984, 1991, 2004ab), A. Ginsberta (1962), W. Piotrowskiego (1966), J.K. Janczaka (1991), W. Kesslera (2001), M. Kotera, M. Kuleszy, W. Pusia i S. Pytłasa (2005), H. Mortimer-Szymczak (1970), L. Mrocza (1987, 1997), W. Pusia (1987), A. Rykały (2007). Z kolei, rozpatrując zmiany ludnościowe w Łodzi po 1989 r. odwoływano się w głównej mierze do prac J. Dzieciuchowicza (1995, 2006, 2006a), K. Dabrowskiego, A. Janeczek i L. Witczak (2000), J. Dzieciuchowicza, E. Klimy, S. Mordwy, S. Retkiewicza (2004), A. Janiszewskiej (2007, 2009, 2013), I.E. Kotowskiej (1998), I.E. Kotowskiej, J. Jóźwiak, A. Matysiak i A. Baranowskiej (2008), S. Kurka (2008), T. Rostowskiej (2009) i K. Slany (2002).

1.4. ŹRÓDŁA INFORMACJI I METODY BADAWCZE

Podstawę analizy badanych zagadnień ludnościowych stanowiły przede wszystkim dane statystyczne pochodzące z bieżącej i okresowej ewidencji statystycznej stanu i struktury ludności Łodzi oraz jej ruchu naturalnego i migracyjnego, zawarte w publikowanych i niepublikowanych opracowaniach i materiałach statystycznych oraz bazach danych Głównego Urzędu Statystycznego. Znaczna część takich informacji została zgromadzona podczas systematycznej kwerendy w Urzędzie Statystycznym w Łodzi, prowadzonej w ciągu kilkudziesięciu ostatnich lat. Dodatkowo zostały też wykorzystane wybrane informacje pochodzące z roczników demograficznych oraz roczników statystycznych Łodzi, województwa łódzkiego i Polski. W węższym zakresie odwoływano się do materiałów dokumentacyjnych różnych urzędów i biur, dokumentacji planistycznej, prawnej, kartograficznej i fotograficznej oraz źródeł archiwalnych. Często posługiwano się informacjami dostępnymi w Internecie.

W przygotowaniu tej pracy przydatne były też opracowane dane i wyniki badań zawarte w bogatej literaturze przedmiotu. Znaczna część wykorzystanych w tym opracowaniu informacji pochodzi z publikowanych i niepublikowanych opracowań dotyczących ludności Łodzi, które bazują na sprawozdaniach i innych dokumentach urzędowych, badaniach ankietowych i wywiadach, obserwacji, dokumentach osobistych, przekazach informacyjnych (przekazy

medialne, informatory) itp. Na warsztat badawczy w tej pracy składają się metody i techniki badawcze wypracowane na gruncie wielu nauk, a w szczególności stosowane w geografii ludności i geografii społecznej, jak też w demografii i socjologii.

1.5. UKŁAD PRACY

Praca ta, oprócz wstępu i zakończenia, składa się z pięciu zasadniczych rozdziałów, uporządkowanych chronologicznie. Rozdział pierwszy posłużył omówieniu wstępnych zagadnień teoretyczno-metodologicznych. Natomiast w rozdziale drugim, dotyczącym zmian ludnościowych do 1918 r., punkt wyjścia stanowi krótka charakterystyka ograniczonego i nieregularnego wzrostu demograficznego oraz przemian strukturalnych ludności w okresie Łodzi rolniczej. Zasadniczą część tego rozdziału poświęcono mieszkańcom Łodzi w latach 1820–1914, ze szczególnym zwróceniem uwagi na ich żywiołowy rozwój demograficzny. Ponadto w rozdziale drugim poddano analizie sytuację ludnościową miasta podczas I wojny światowej. W kolejnym, trzecim rozdziale pracy rozpatrywane są w głównej mierze zmiany stanu i struktury ludności Łodzi w okresie międzywojennym. Końcowa część tego rozdziału odnosi się do przemian ludnościowych zachodzących w Łodzi podczas II wojny światowej. Rozdział czwarty dotyczy zmian ludnościowych w Łodzi w okresie 1945–1989. Wiele miejsca poświęcono w nim wysokiej dynamice rozwoju i reprodukcji oraz migracji ludności, a także specyficznym przekształceniom jej struktury demograficznej i społeczno-zawodowej na początku tego okresu. Szerzej potraktowano tutaj również kwestie dotyczące koncentracji i typologii przestrzennej ludności miasta. Głębokie przeobrażenia, którym podlegała ludność Łodzi w okresie 1990–2012, zaprezentowano w rozdziale piątym. W tej części opracowania uwaga została zwrócona w szczególności na głęboki regres demograficzny oraz zmiany struktury demograficznej i społeczno-zawodowej ludności, generowane przez transformację systemową, w tym zwłaszcza na proces starzenia demograficznego ludności. Rozdział szósty zawiera omówienie perspektyw demograficznych Łodzi, z uwzględnieniem zarówno uwarunkowań, jak i konsekwencje przewidywanego, dużego ubytku ludności miasta.

Opracowanie to jest przeznaczone przede wszystkim dla studentów i pracowników naukowych interesujących się w szczególności problemami geograficznymi, historycznymi, demograficznymi, socjologicznymi i ekonomicznymi dotyczącymi Łodzi. Może być ono również przydatne dla osób zajmujących się urbanistyką oraz planowaniem przestrzennym i polityką przestrzenną, gospodarką przestrzenną Łodzi.

2. LUDNOŚĆ ŁODZI DO 1918 ROKU

2.1. LUDNOŚĆ ŁODZI ROLNICZEJ DO 1820 ROKU

Najstarsze ślady człowieka, znalezione na terenie Łodzi (Łaskowice), pochodzą ze schyłkowego paleolitu (10–9 tys. lat p.n.e.). Jednakże początki wsi Łódzia, należącej najpierw do dóbr królewskich, a następnie biskupstwa włocławskiego, datuje się dopiero na XIII lub początek XIV w. Rozwój demograficzny tej osady i jej okolic do przełomu XIV i XV w., chociaż nieregularny, był na tyle prężny, że umożliwił lokację miasta Łodzi w 1423 r. przez Władysława Jagiełłę. Pomimo uzyskania praw miejskich, aż do początku XIX w. Łódź pozostawała niewielkim miasteczkiem, co więcej w okresie przedrozbiorowym należała do grupy najmniejszych ośrodków miejskich w skali całego kraju. Mimo, że przed okresem industrializacji dużą rolę odgrywało w Łodzi rolnictwo, to jednak w płaszczyźnie społecznej i przestrzennej zdołała ona zachować swój miejski charakter.

Szacuje się, że pomimo pomyślnego rozwoju gospodarczego, w II połowie XVI w. Łódź będąc typowo rolniczym miasteczkiem liczyła nie więcej niż 500 mieszkańców, a w połowie XVII w. ich liczba maksymalnie dochodziła do ok. 700 (Bandurka 1974; Baranowski 1980; Rosin 1980). W mieście stale zamieszkiwała wtedy wyłącznie ludność polska. Tylko część ludności miejscowej trudniła się rzemiosłem, handlem i usługami. W 1424 r. rzemiosło łódzkie było reprezentowane jedynie przez sukienników, rzeźników i szewców. Do końca XV w. działalność rzemieślnicza rozwinęła się, stąd też wśród rzemieślników można było znaleźć zarówno szewców, rzeźników, kowali i krawców, jak też kołodziejów, cieśli, bednarzy i kuśnierzy. Istnienie niektórych rodzajów rzemiosła wynikało wtedy z położenia miasta przy ruchliwym szlaku komunikacyjnym. Trzeba jednak przy tym zauważyć, że większość rzemieślników zajmowała się również rolnictwem. O ograniczonej roli rzemiosła świadczy również fakt, że w ciągu XVI w. liczba rzemieślników wahała się zaledwie od 6 do 13. Handel, którym zajmowali się mieszcianie łódzcy w okresie

feudalnym, swoim zasięgiem nie przekraczał granic parafii łódzkiej, erygowanej w I połowie XV w¹.

Od drugiej połowy XVII do końca XVIII w. stan liczebny ludności Łodzi, niezależnie od okresowych wahań, wykazywał ogólną tendencję spadkową. Na początku XVIII w. liczba mieszkańców miasta obniżyła się do około 200. W 1777 r. doszło do wzrostu tej liczby do 400 osób, ale w 1790 r. ponownie obniżyła się ona do 275–330. Do głównych czynników hamujących rozwój gospodarczy i ludnościowy Łodzi należały wtedy wielokrotne zniszczenia wojenne i epidemie w mieście i jego okolicy, dominacja rolnictwa w gospodarce, brak spławnej rzeki, mniejsze uprawnienia miasta należącego do dóbr kościelnych niż miast królewskich, a także duża gęstość miast w Polsce Środkowej.

Podstawowym źródłem utrzymania ludności Łodzi w XVI–XVIII wieku pozostawało rolnictwo. Pola – o łącznej powierzchni wynoszącej ok. 980 ha – uprawiane intensywnie przez mieszczan rozciągały się na zachód, południe i w mniejszym stopniu na wschód od terenu samego miasta. Mieszczanie zajmowali się zarówno uprawą roli, jak też hodowlą, w szczególności bydła, trzody chlewnej, koni i wołów. Ze względu na konkurencję okolicznych osad, zwłaszcza Zgierza, Lutomierska i Kazimierza, mniejsze znaczenie w życiu łódzian miało wówczas rzemiosło. Liczba rzemieślników w połowie XVI w. dochodziła do 20, zwiększając się do 1642 r. do 39, aby po II rozbiorze obniżyć się do 15. Typowym rzemiosłem w Łodzi było wtedy kołodziejstwo, ale istotną rolę dogrywało również szewstwo, rzeźnictwo i młynarstwo, natomiast w węższym zakresie usługi w mieście świadczyli także bednarze, cieśle, garbarze, kowale, krawcy, kuśnierze, stolarze i ślusarze. Warto też zauważyć, że w I poł. XVI w. w mieście nie występowały tradycje sukiennicze, gdyż odnotowano działalność zaledwie 3 sukienników; w tym samym czasie w ogóle nie istniała w Łodzi grupa zawodowa handlarzy.

Interesujący obraz przedstawiał skład społeczny mieszkańców Łodzi ustalony podczas spisu z 1777 r. Wykazał on, że 93% ogółu ludności miasta stanowili mieszczanie (ludność obywatelska) posiadający z reguły ziemię i domy, a 7% komornicy i parobcy. Oprócz tego w mieście zamieszkiwali, niezaliczani do obywateli, chłopci na gruntach plebańskich i dworskich. Za najbogatsze rodziny uważano na przełomie XVI i XVII w. Karnisów i Czarnyszów, a w II poł. XVIII w. Jugowiczów, Drewnowiczów (Drewnów), Ostoiskich (Ostojów) i Gozdowskich (Gozdawskich). W tym samym czasie prawie wszyscy mieszkańcy Łodzi byli Polakami. Przypuszcza się jednak, że niektóre rodziny

---

¹ Pierwsza wzmianka o istnieniu w Łodzi katolickiego kościoła i parafii pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny pochodzi z 1424 r. (Muznerowski 1922; Zwoliński 1998).

mogły być pochodzenia niemieckiego. Pomimo braku zakazu osiedlania się Żydów, w 1777 r. żyła w mieście jedna rodzina karczmarza żydowskiego, a w latach 1793–1794 zaledwie 2 lub 3 rodziny żydowskie (11 osób).

Dodajmy, iż ludność była wtedy rozmieszczona na obszarze miasta nierównomiernie. Większość mieszkańców skupiała się na terenach nieregularnie zabudowanych, które były położone przede wszystkim wokół rynku i placu kościelnego. Godnym uwagi jest również fakt, że pod koniec XVIII w. takie miasta leżące w pobliżu Łodzi, jak Lutomiersk, Stryków, Brzeziny, Pabianice, Rzgów i Tuszyń, były większe od Łodzi. Łódź miała nawet mniej mieszkańców aniżeli wiele wsi położonych w jej okolicach.

Wskutek II rozbioru (1793) Łódź znalazła się pod panowaniem pruskim. Przeprowadzona wówczas sekularyzacja dóbr kościelnych (Zwoliński 1995), dzięki której Łódź stała się miastem rządowym, przyczyniła się do późniejszego ożywienia jego gospodarki, co z kolei wpłynęło korzystnie na wzrost demograficzny. Szacuje się, że w 1793 r. Łódź liczyła zaledwie ok. 250 mieszkańców (Baranowski 1980, s. 135). Rozwój gospodarczy miasta był kontynuowany w czasach Księstwa Warszawskiego. Stąd też w 1810 r. jego liczba ludności zwiększyła się do 514. Również na początku istnienia Królestwa Polskiego działania rządowe na rzecz aktywizacji gospodarczej kraju generowały przyspieszony rozwój demograficzny miast w regionie łódzkim. Liczba mieszkańców Łodzi wzrosła wtedy do 767 w 1820 r., a w 1822 r. do 939. Do wzrostu demograficznego miasta w istotnej mierze przyczynił się napływ ludności żydowskiej² (Liszewski 1991; Szkup 1994; Kersz 1999), czego konsekwencją był wzrost jej udziału w ogólnej liczbie ludności miasta z ok. 6% w 1793 r. do 34% w 1820 r. Nadmienmy przy tym, że na przełomie XVIII i XIX wieku korzystniejsze zmiany w życiu ekonomicznym zachodziły nie w samej Łodzi, ale w jej okolicach na terenach poleśnych, gdzie powstało kilka hut szkła, nowych osad olęderskich (Dąbrowa, Janów, Żabieniec) i kolonii niemieckich (Nowosolna, Antoniew, Olechów, Augustów) oraz nowych osad polskich (Grabieniec, Henryków, Górki, Kowalszczyzna). Pod względem zasobów ludnościowych Łódź nie dorównywała wówczas takim okolicznym miastom, jak Lutomiersk, Stryków, Brzeziny i Łęczyca. Wynikało to m.in. z faktu, że pomimo statusu miejskiego, jej gospodarka utrzymywała nadal rolniczy charakter. W 1820 r. ludność czynna zawodowo w rolnictwie stanowiła ok. $\frac{2}{3}$ ogółu czynnych zawodowo. Dość liczną grupę w pozostałej części pracujących tworzyli kupcy i kramarze, a wśród rzemieślników krawcy, piekarze i szewcy.

---

² Odrębna gmina żydowska została założona w Łodzi w 1809 r. Jednocześnie wzniesiono niewielką drewnianą synagogę przy ul. Dworskiej (później Wolborskiej), przy której stanął szpital kahalny.

2.2. LUDNOŚĆ ŁODZI PRZEMYSŁOWEJ W OKRESIE 1820–1918

2.2.1. DYNAMIKA ROZWOJU LUDNOŚCI

Niezwyczajnie wysokie tempo rozwoju demograficznego Łodzi w latach 1820–1914 (ryc. 1; tab. 1), stymulowane żywiołowym wzrostem gospodarczym, nie znajduje odpowiednika wśród polskich miast i może być porównywalne tylko z nielicznymi miastami zachodnioeuropejskimi i amerykańskimi (tab. 2) (Janczak 1980, s. 192; 1982, s. 38–40)³. W ciągu 94 lat, które obejmują ten okres liczba ludności miasta wzrosła z 767 do 477,9 tys. osób, czyli ponad 623 razy (Janczak 1982, s. 38–40). Rozwój ludności miasta w tym czasie można podzielić na cztery okresy, różniące się wielkością przyrostu rzeczywistego i tempem wzrostu ludności: 1) 1820–1842, 2) 1843–1877, 3) 1878–1913, 4) 1914–1918.

Ryc. 1. Rozwój ludności Łodzi w latach 1820–1914
(linią czarną przerywaną oznaczono trend)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982), W. Puś (2005)

³ Tezę tę w pełni uzasadniają dane źródłowe zawarte w księgach ludności sporządzanych dla tego przedziału czasowego. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z tego, że wskutek wielokrotnych aktualizacji księgi te zostały obciążone wieloma błędami.

Tabela 1

Rozwój ludności Łodzi w latach 1820–1914

Rok	Liczba ludności	Dynamika ludności 1820 = 100	Rok	Liczba ludności	Dynamika ludności 1820 = 100
1	2	3	4	5	6
1820	767	100,0	1877	51 385	6 699,5
1821	799	104,2	1878	58 973	7 688,8
1824	939	122,4	1879	69 034	9 000,5
1825	1 004	130,9	1880	77 450	10 097,8
1826	2 000	260,8	1881	89 166	11 625,3
1827	2 837	369,9	1882	96 863	12 628,8
1828	4 909	640,0	1883	99 039	12 912,5
1829	4 896	638,3	1884	105 665	13 776,4
1830	4 343	566,2	1885	106 450	13 878,7
1831	4 717	615,0	1886	111 690	14 561,9
1832	5 131	669,0	1887	117 431	15 310,4
1833	5 357	698,4	1888	121 013	15 777,4
1834	7 578	988,0	1889	125 925	16 417,9
1835	7 595	990,2	1890	130 028	16 952,8
1836	9 610	1 252,9	1891	136 091	17 743,3
1837	10 645	1 387,9	1892	143 933	18 765,7
1839	14 770	1 925,7	1893	149 989	19 555,3
1840	18 582	2 422,7	1894	156 130	20 355,9
1842	20 000	2 607,6	1895	168 512	21 970,3
1844	18 558	2 419,6	1896	181 801	23 702,9
1845	17 305	2 256,2	1897	197 101	25 697,7
1847	15 073	1 965,2	1898	255 000	33 246,4
1849	17 567	2 290,4	1899	269 357	35 118,3
1850	15 565	2 029,3	1900	283 206	36 923,9
1851	18 190	2 371,6	1901	294 864	38 443,8
1852	24 116	3 144,2	1902	307 570	40 100,4
1853	21 488	2 801,6	1903	320 486	41 784,4
1854	23 481	3 061,4	1904	328 586	42 840,4
1855	33 285	4 339,6	1905	343 944	44 842,8
1857	39 110	5 099,1	1906	329 056	42 901,7
1864	40 319	5 256,7	1907	328 383	42 814,0

Tabela 1 (c.d.)

1	2	3	4	5	6
1865	40 121	5 230,9	1908	341 416	44 513,2
1867	40 695	5 305,7	1909	393 526	51 307,2
1868	43 194	5 631,6	1910	408 442	53 251,9
1869	44 167	5 758,4	1911	423 727	55 244,7
1871	47 659	6 213,7	1912	441 096	57 509,3
1873	48 941	6 380,8	1913	459 353	59 889,6
1875	49 501	6 453,8	1914	477 862	62 302,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982).

Tabela 2

Ludność Łodzi na tle wielkich miast europejskich
w latach 1850–1900 (w tys.)

Miasto	Ok. 1850 r.	Ok. 1900 r.	Indeks wzrostu (w %)
Łódź	16	321	2 006,2
Londyn	2 363	4 536	192,3
Paryż	1 053	2 714	257,7
Berlin	419	1 889	450,8
Wiedeń	444	1 675	377,3
Petersburg	485	1 418	292,4
Moskwa	365	1 039	284,7
Glasgow	389	762	195,8
Hamburg	132	706	534,8
Manchester	98	544	557,0
Birmingham	242	522	215,7
Rzym	184	463	251,6
Marsylia	234	412	176,1
Lyon	156	410	262,8
Kolonia	118	373	316,1
Düsseldorf	66	214	324,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982).

Biorąc pod uwagę pierwszy okres (1820–1842) można zauważyć, iż rozwój demograficzny Łodzi przebiegał wtedy nierównomiernie, przy czym w latach 1826–1829 i 1836–1842 wystąpił najbardziej gwałtowny przyrost ludności w całej historii miasta, zdeterminowany dynamicznym rozwojem przemysłu włókienniczego. W II połowie lat 20. XIX w. Łódź, licząca już ok. 4 tys. mieszkańców, stała się jednym z największych miast Królestwa Polskiego, urastając stopniowo w oczach mieszkańców okolicznych wsi i miasteczek do roli symbolu „ziemi obiecanej”. W 1842 r. ludność Łodzi wzrosła do ok. 17 tys., dzięki czemu zajęła ona pozycję drugiego pod względem wielkości miasta Królestwa Polskiego. Do tak dużego wzrostu demograficznego w dużej mierze przyczyniło się poszerzenie granic miasta dokonane w 1840 r. i nadanie mu rok później rangi miasta gubernialnego, co oczywiście było zarazem efektem jego wcześniejszego prężnego rozwoju społeczno-ekonomicznego.

W latach 1843–1877, w porównaniu z poprzednim okresem, wzrost demograficzny Łodzi można uznać za umiarkowany. Należy przy tym zaznaczyć, iż pomimo obniżonego tempa tego wzrostu liczba ludności miasta w końcu tego okresu dochodziła już do 51 tys. Spowolnienie dynamiki rozwoju demograficznego Łodzi było uwarunkowane przede wszystkim klęskami nieurodzaju, załamaniem koniunktury gospodarczej i epidemiami chorób zakaźnych. W związku z tym doszło, zwłaszcza w grupie ludności niestalej, do wzrostu umieralności, osłabienia napływu migracyjnego, przy równoczesnym zwiększeniu odpływu ludności. W tych warunkach za korzystny czynnik zewnętrzny należy uznać uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim w 1864 r.

Wskutek wejścia gospodarki Łodzi w fazę wielkokapitalistycznego rozwoju, od 1877 r. rozpoczyna się okres jej stałego, niesłuchanie intensywnego wzrostu demograficznego, trwający aż do wybuchu I wojny światowej. Jedynie recesja gospodarcza w latach 1906–1907, stanowiąca następstwo wojny rosyjsko-japońskiej 1904–1905 i rewolucji 1905 r., czasowo zakłóciła ten proces. Dodatkowy impuls dla rozwoju ludności miasta wynikał z poszerzenia jego granic w latach 1906–1908. Trzeba w tym miejscu szczególnie podkreślić, iż eksplozyjne tempo wzrostu demograficznego miasta zostało osiągnięte w latach 1877–1882, gdy liczba mieszkańców zwiększała się średniorocznie o 13,5%. Do końca XIX w. przeciętnie co 6–7 lat stan ludności Łodzi powiększał się o kolejne 100 tys. osób, co spowodowało, że w ciągu 40 lat poprzedzających I wojnę światową ludność miasta wzrosła aż 9-krotnie. Stąd też, przed samym wybuchem wojny w granicach Łodzi, łącznie z obszarami przyłączonymi do niej w 1915 r.⁴, mieszkało już ok. 600 tys. osób. Silna presja demograficzna generowała wiele trudnych do rozwiązania problemów społecznych i ekonomicznych.

---

⁴ W wyniku tej inkorporacji obszar miasta wzrósł z 38,1 km² do 58,75 km². Do Łodzi przyłączone zostały tereny wsi: Bałuty Stare, Bałuty Nowe, Bałuty Kolonia, Widzew,

Warto dodać, że od końca XIX w. obserwuje się również niezwykle dynamiczny rozwój osiedli podłódzkich. Dla przykładu gminy Radogoszcz, Brus i Chojny, które w 1897 r. miały prawie 94 tys. mieszkańców, do 1913 r. powiększyły swój stan ludności (bez osiedli włączonych do Łodzi) do 150 tys.

Skutkiem I wojny światowej był ogromny spadek liczby ludności Łodzi⁵. Początkowo wynikał on z mobilizacji młodych mężczyzn, ewakuacji aparatu władzy carskiej, wywozu i internowania obywateli państw centralnych oraz usunięcia ich rodzin z miasta, a także ucieczki zamożniejszych grup mieszkańców, pod wpływem zagrożenia działaniami wojennymi. Później dużo większa część ludności Łodzi była zmuszona do jej opuszczenia w rezultacie prawie całkowitego unieruchomienia przemysłu, jak też w wyniku bezwzględnej werbunku do Niemiec robotników przez niemieckie biuro pracy. Szacuje się, że podczas I wojny światowej straty ludnościowe Łodzi (łącznie z przedmieściami) osiągnęły ok. 258 tys. osób, tj. aż 43% ludności. Przedwojenne zasoby ludnościowe miasta zostały odtworzone dopiero w 1929 r., a więc dopiero po upływie 12 lat. Zgodnie z prawem demograficznym wojny sformułowanym przez E. Rosseta, okres I wojny światowej wiąże się nie tylko ze stratami biologicznymi, ale również z ubytkiem ludności spowodowanym ujemnym przyrostem naturalnym (średnioroczny poziom $(-15,2\text{‰})$), który wystąpił przy drastycznie obniżonym natężeniu małżeństw ($3,7\text{‰}$) i urodzeń ($14,6\text{‰}$) oraz znacznie podwyższonym natężeniu zgonów ($31,8$). Wysoki poziom umieralności był uwarunkowany katastrofalnym pogorszeniem stanu zdrowotnego ludności. Główną przyczyną zgonów były szeroko rozpowszechnione choroby zakaźne, a zwłaszcza cholera, błonica, czerwonka, dur brzuszny i płamisty, ospa naturalna i płonica. Przykładowo w 1916 r. na samą gruźlicę zmarło 5,8 tys. osób (40% ogółu zgonów).

Ogólną tendencję rozwojową ludności Łodzi w latach 1820–1914 doskonale aproksymuje ($R^2 = 0,95$) dodatnia funkcja wykładnicza (ryc. 1) o postaci:

$$Y = 7E - 43 e^{0,0577 x}.$$

Jak wynika z jej kształtu aż do 1880 r. tempo wzrostu demograficznego nie było wysokie, ale stopniowo rosło. Gwałtowne jego przyspieszenie obserwuje się w ostatnich dwóch dekadach XIX w. i na początku XX w. Porównując przebieg wykładniczej linii trendu i krzywej empirycznej rozwoju ludnościowego miasta można zauważyć, że tylko w latach 20. XIX w. rozwój rzeczywisty następował zgodnie ze wskazanym trendem. Faktyczne tempo rozwoju ludności

---

Zarzew, Dąbrowa oraz części wsi: Chojny, Rokicie Stare, Rokicie Nowe, Rokicie Wójtostwo, Żabieniec, Radogoszcz, Antoniew Stokowski.

⁵ Intensywne działania wojenne, które toczyły się w okolicach Łodzi, określane są mianem operacji łódzkiej. Jest ona uznawana za największą bitwę manewrową pierwszego okresu wojny.

przewyższało tempo określone ogólną tendencją rozwojową w latach 1830–1870 i 1895–1905, natomiast ujemne odchylenia rzeczywistej liczby ludności od liczby teoretycznej wyznaczonej przez trend, oznaczające niższe tempo wzrostu rzeczywistego od określonego trendem, wystąpiły w latach 1870–1895 i 1905–1914.

2.2.2. RUCH MIGRACYJNY I NATURALNY

Na ogromny przyrost rzeczywisty ludności Łodzi w okresie 1820–1918 składały się zarówno saldo migracji, jak i przyrost naturalny, a także przyrost formalny, wynikający z okresowego poszerzania granic miasta, przy czym znaczenie poszczególnych składników przyrostu rzeczywistego ludności ewoluowało w czasie. W latach 20. i 30. XIX w. to głównie przyrost migracyjny stymulował dynamiczny rozwój ludności Łodzi. O wielkości salda migracji decydował przy tym intensywny napływ osadników, który odbywał się zasadniczo z zagranicy, głównie z Saksonii, Prus (Śląsk, Wielkopolska), Nadrenii, Bawarii, Czech i Moraw, a tylko w niewielkim stopniu z obszaru Królestwa Polskiego (Rynkowska 1951, s. 21–35). Z zagranicy pochodzili wtedy zarówno przedstawiciele łódzkiej burżuazji, jak też robotnicy. Po upadku powstania listopadowego pojawiła się także duża fala migracji wewnętrznych. Do Łodzi przybywali wtedy licznie mieszkańcy – w znacznej części koloniści niemieccy – okolicznych osad sukienniczych, gdzie doszło do załamania produkcji wyrobów wełnianych. Natomiast w okresie 1844–1849 niewielki przyrost rzeczywisty ludności wynikał głównie z przyrostu naturalnego, gdyż saldo migracji było wtedy zbliżone do zera lub nawet ujemne. W latach 50. XIX w. rola przyrostu migracyjnego ponownie wzrosła, gdyż w grupie ludności stałej stanowił on ok. 85% jej przyrostu rzeczywistego. W dodatku przyrost ludności niestałej miał wtedy źródło prawie wyłącznie w przyroście migracyjnym. Jednakże w następnych dekadach udział salda migracji w przyroście rzeczywistym ludności malał. W latach 1895–1913 obniżył się on z 72% do zaledwie 9%.

W II połowie XIX w. do Łodzi napływała głównie ludność wiejska z obszaru Królestwa Polskiego (Rymkiewicz 1992). Napływ ten wiązał się w znacznej mierze z uwłaszczeniem chłopów. Dotyczył zwłaszcza tych, którzy nie otrzymali ziemi na własność lub posiadali jej niewiele. Ich potoki migracyjne miały ograniczony zasięg przestrzenny. Według danych spisu powszechnego z 1897 r. aż 90,2% (172 tys.) ludności napływowej pochodziło z terenu Królestwa Polskiego, przy czym poprzednie miejsca zamieszkania większości osadników znajdowały się na terenie guberni kaliskiej, piotrkowskiej i warszawskiej. Tylko niewielka część imigrantów (10,5 tys. – 5,5%) pochodziła z guberni rosyjskich, zwłaszcza zachodnich, a także z Niemiec i Austro-Węgier (8,2 tys. – 4,3%).

Ogromną rolę ruchów migracyjnych w kształtowaniu zasobów ludnościowych Łodzi w całym rozpatrywanym okresie dodatkowo podkreśla przewaga ludności napływowej nad rdzenną⁶. W 1839 r. udział osób urodzonych poza Łodzią wynosił aż 68% stałych mieszkańców, a pod koniec XIX w. 62%. Napływ migracyjny w jeszcze większym stopniu wpływał na pochodzenie terytorialne samej klasy robotniczej. W 1864 r. ponad 80% robotników (zaliczanych do ludności stałej) należało do kategorii ludności napływowej (Missalowa 1964–1975, t. II, s. 44–51).

Oslabianie roli migracji w rozwoju ludności Łodzi na początku XX w. było zbieżne z bardziej intensywnym ruchem naturalnym. W latach 1904–1914 średnioroczny współczynnik małżeństw wynosił bowiem 10,2‰, a współczynnik przyrostu naturalnego 19,3‰ (ryc. 2). Obydwie te miary, podobnie jak współczynniki urodzeń i zgonów, wykazywały przy tym ogólną tendencję spadkową. Na znaczne odchylenie od tej tendencji wskazuje fakt, iż maksymalny poziom natężenia małżeństw (14,0‰) wystąpił w 1907 r., a rodności (75,6‰) i przyrostu naturalnego (43,2‰) w roku następnym. Mogło to wynikać z kryzysu gospodarczego i konfliktów społeczno-politycznych w latach wcześniejszych. O wysokim przyroście naturalnym decydowało szczególnie wysokie natężenie urodzeń (średniorocznie 48,3‰).

Należy również zwrócić uwagę na ogólnie wysoki poziom umieralności (29,0‰). Jednakże zjawiskiem szczególnie niekorzystnym była wyjątkowo duża umieralność niemowląt i dzieci do 5 lat. W końcu XIX w. zgony w tej grupie wiekowej stanowiły aż 65% ogółu zgonów. Bardzo duże ogólne natężenie zgonów było uwarunkowane przede wszystkim wyjątkowo trudnymi warunkami mieszkaniowymi, katastrofalnym stanem sanitarnym miasta, złymi warunkami pracy, a także niedorozwojem szpitalnictwa publicznego. Główną przyczynę zgonów stanowiły choroby zakaźne, a zwłaszcza gruźlica. Na początku XX w. wskaźnik śmiertelności spowodowanej gruźlicą, dochodzący do 389 osób na 100 tys. mieszkańców, przewyższał znacznie poziom typowy dla wielkich miast europejskich. Ważnymi przyczynami zgonów były również inne choroby zakaźne, w tym zwłaszcza oспа, cholera, dur brzuszny, czerwotka, choleryna, płonica, błonica, odra i krztusiec. Dzięki aktywności środowiska lekarskiego wyraźny postęp w zwalczaniu chorób zakaźnych zaznaczył się dopiero przed I wojną światową.

---

⁶ Długotrwały, żywiołowy napływ ludności do miasta miał swoje odbicie w jego życiu u schyłku XIX w. przedstawionym obrazowo przez W. Reymonta w *Ziemi obiecanej*: „Dla tej ‘ziemi obiecanej’, dla tego polipa pustoszały wsie, ginęły lasy, wycieńczała się ziemia ze swoich skarbów, wysychały rzeki, rodzili się ludzie, a on wszystko ssal w siebie i w swoich potężnych szczękach miażdżył i przeżuwał ludzi, rzeczy, niebo i ziemię, i dawał w zamian nielicznej garstce beużyteczne miliony, a całej rzeszy głód i wysiłek” (1977, t. 2, Wyd. PIW, Warszawa, s. 348).

Ryc. 2. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1904–1914 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyka miasta Łodzi 1918–1920...* (1922)

Kolejne inkorporacje terenów podmiejskich w różnym stopniu oddziaływały na wzrost demograficzny Łodzi. Regulacje przeprowadzone w latach 1823 i 1824–1828 w ogóle nie pociągnęły za sobą wzrostu ludności miasta, gdyż mieszkańcy przyłączonych osad zostali przeniesieni w inne miejsca. Taki sam skutek miało przyłączenie do Łodzi w 1840 r. terenów zalesionych. Natomiast na zaludnienie Łodzi duży wpływ wywarła regulacja w 1906 r., w wyniku której liczba mieszkańców miasta wzrosła o ok. 30 tys. (58% przyrostu całkowitego), a zwłaszcza przyłączenie do Łodzi Bałut i innych osiedli w 1915 r., gdyż na ich terenie (częściowo już wyludnionym) mieszkało 100–130 tys. osób.

2.2.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA LUDNOŚCI

Struktura płci i wieku. W latach 1820–1918 struktura płci ludności Łodzi podlegała istotnym zmianom (Janczak 1980, s. 205–212). Do połowy XIX w. struktura ta była prawie zrównoważona. Późniejszy rozwój łódzkiego włókiennictwa warunkował powstanie w całej populacji nadwyżki liczebnej kobiet, podlegającej różnokierunkowym wahaniom, przy czym na początku i w końcu okresu 1865–1914 współczynnik feminizacji był wysoki, dochodząc do 109,3. W grupie stałych mieszkańców w tym samym okresie współczynnik ten wzrastał

systematycznie, natomiast wśród ludności niestalej aż do lat 90. utrzymywała się nadwyżka mężczyzn, która później przekształciła się w nadwyżkę kobiet.

Do ukształtowania silnie zdeformowanej struktury płci doszło podczas I wojny światowej. Ogromne straty biologiczne wśród mężczyzn spowodowały, że w 1918 r. przeciętnie na 100 mężczyzn przypadało aż 136 kobiet. Warto przy tym zauważyć, że straty wojenne były zróżnicowane w zależności od wyznania. Dowodzi tego fakt, iż w grupie dorosłych (21–55 lat) chrześcijan było dwa razy więcej kobiet niż mężczyzn. Następstwem nienormalnej struktury płci łodzian były różnorodne problemy demograficzno-społeczne.

Specyfika rozwoju przemysłowego Łodzi znajduje odzwierciedlenie w strukturze wieku jej mieszkańców, kształtowanej w głównej mierze przez ruchy migracyjne, w których największy udział mieli ludzie zdolni do pracy, przybývający do miasta pojedynczo i całymi rodzinami. Dane pochodzące z 1852 r. dowodzą, że struktura wieku ludności Łodzi reprezentowała wtedy typ progresywny. Świadczy o tym fakt, że do grupy dzieci w wieku 0–14 lat należało aż 37,6% ogółu ludności. Za młodością demograficzną ówczesnego społeczeństwa łódzkiego dodatkowo przemawia to, że udział dzieci przewyższał ponad 7,5-krotnie udział ludzi starych liczących 60 lat i więcej (4,9%). Napływowi migracyjnemu Łódź zawdzięczała również silną dominację w całej populacji osób dorosłych w wieku 15–59 lat, stanowiących 57,5% ogółu ludności.

Materiały spisu ludności z 1897 r., kiedy Łódź osiągnęła już status ośrodka wielkomiejskiego, potwierdzają nadal silne oddziaływanie procesów migracyjnych na rozkład wieku ludności (tab. 3; ryc. 3)⁷. Wskazuje na to, równie wysoki jak w połowie XIX w., udział dzieci poniżej 15 lat (36,7%) oraz nieco wyższy osób zdolnych do pracy w wieku 15–59 lat (59,9%), przy niewiele niższym odsetku ludzi starych, liczących 60 lat i więcej (3,4%)⁸. Zgodnie z ogólną prawidłowością demograficzną w rocznikach poniżej 15 lat występowała wtedy niewielka nadwyżka chłopców (współczynnik feminizacji = 99,7). Natomiast przewaga liczebna kobiet cechująca grupę 15–24 lat była pochodną oddziaływania łódzkiego przemysłu tekstylnego na migracje. Znaczna część młodych kobiet, imigrowała do miasta tylko czasowo, dążąc jedynie do zdobycia środków umożliwiających zamążpójście. Szanse na zawarcie małżeństwa w samym mieście obniżała znaczna nadwyżka panien nad kawalerami. Związany z tym odpływ migracyjny wielu młodszych kobiet powodował, że w grupie 30–49 lat

---

⁷ Analizując dane tego spisu trzeba pamiętać, że obejmował on nie tylko ludność cywilną, ale również wojsko. Oprócz ludności miasta (257 tys.) spisowi podlegali też mieszkańcy osiedli podmiejskich (57 tys.).

⁸ W obliczeniach wskaźników struktury trzech podstawowych grup wieku pominięto wojsko (4 167 osób).

pojawiała się znaczna przewaga liczebna mężczyzn. Z kolei w grupie 50 lat i więcej nadumieralność mężczyzn warunkowała rosnącą wraz z wiekiem nadwyżkę kobiet.

Tabela 3

Ludność Łodzi według płci i wieku w 1897 r.

Grupa wieku	Ludność		Liczba kobiet na 100 mężczyzn
	w tys.	%	
0–4	47,8	15,2	99,7
5–9	35,6	11,4	103,9
10–14	30,4	9,7	106,1
15–19	37,0	11,8	123,3
20–24	36,6	11,6	112,5
25–29	32,2	10,3	95,5
30–39	45,3	14,4	94,4
40–49	23,2	7,4	99,8
50–59	15,3	4,9	111,7
60+	10,6	3,3	137,3
Razem	314,0	100,0	105,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J.K. Jan-czak (1980).

Piramida wieku ludności miasta uwidacznia silne oddziaływanie napływu migracyjnego na liczną obsadę roczników mobilnego wieku produkcyjnego (15–39 lat). Zwraca też uwagę gwałtowne zmniejszanie się liczebności kolejnych roczników dzieci, uwarunkowane ich dużym ubytkiem naturalnym, zwłaszcza niemowląt i dzieci do lat 5, którego nie rekompensował napływ z zewnątrz. Napływ ludzi młodych miał odbicie w dużej liczbie urodzeń, co pokazuje szeroka podstawa piramidy. Rosnąca wraz z wiekiem umieralność, w szczególności w grupie powyżej 40 lat znajduje wyraz w szybkim zwężaniu się górnej części piramidy. Ogólny jej kształt dowodzi występowania progresywnego typu struktury wieku.

Ryc. 3. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 1897 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Struktura społeczno-zawodowa. Niezwykły awans gospodarczy Łodzi w XIX w. kontrastował z jej niskim poziomem rozwoju społecznego, określonym m.in. strukturą wykształcenia ludności. W 1846 r. udział analfabetów dochodził w mieście aż do 68,6%. Jednocześnie znikomą rolę w strukturze wykształcenia łodzian odgrywały wtedy osoby posiadające średnie i wyższe wykształcenie (0,7%). Z wysoką dynamiką rozwoju przemysłu i ograniczonym znaczeniem funkcji administracyjnych, kulturalnych, oświatowych i naukowych łączył się napływ do miasta słabo wykształconych rzesz ludności wiejskiej. Stąd też w drugiej połowie XIX w. obserwuje się nawet spadek poziomu wykształcenia mieszkańców miasta. W 1875 r. odsetek analfabetów wzrósł do 74,3%, przy utrzymującym się nadal niewielkim udziale osób z wykształceniem średnim (0,5%) i wyższym (0,1%). Zwraca przy tym uwagę znacznie mniejszy udział analfabetów wśród mężczyzn aniżeli kobiet.

Stopniowy rozwój oświaty doprowadził w Łodzi w końcu XIX w. do korzystnych zmian w strukturze wykształcenia mieszkańców. Spis powszechny z 1897 r. wykazał bowiem spadek udziału analfabetów do 49,4%. Jednak wykształcenie średnie ogólne miało wtedy zaledwie 2,6% ludności.

Jednocześnie bardzo niski pozostawał nadal odsetek osób z wykształceniem wyższym ogólnym (0,2%). Mężczyźni wciąż byli lepiej wykształceni od kobiet, o czym świadczy udział umiejących pisać, który w grupie mężczyzn dochodził do 58%, a wśród kobiet do 43%. Działania na rzecz rozwoju edukacji wśród ludności robotniczej zostały zintensyfikowane przez środowisko miejscowej inteligencji w okresie rewolucji 1905–1907 r. Doprowadziły one do powołania w Łodzi w 1905 r. prężnie działającego Towarzystwa Krzewienia Oświaty.

Wskutek niezwykle dynamicznego rozwoju przemysłu w latach 1820–1914 doszło w Łodzi do ukształtowania zupełnie nowej struktury społeczno-zawodowej ludności. Podział ludności według grup zawodowych w 1820 r., a więc jeszcze przed powstaniem osad przemysłowych na terenie miasta, wskazywał na wiodącą rolę rolnictwa, którym zajmowało się 35,2% czynnych zawodowo (tab. 4). Ważną grupę zawodową tworzyli też wyrobnicy i służący (30,0%). Ponadto dość wysoką pozycję w analizowanej strukturze zajmowało rzemiosło (20,9%) oraz handel i gastronomia (12,9%). Natomiast znikomy udział mieli urzędnicy i przedstawiciele wolnych zawodów (1%).

Tabela 4

Struktura ludności według rodzajów zajęć w latach 1820–1897 (w %)

Działy zajęć	1820	1828	1850	1897
Rolnictwo	35,2	13,3	2,3	0,3
Przemysł i rzemiosło	20,9	73,7	55,7	58,2
Handel, banki, ubezpieczenia, gastronomia	12,9	12,3	8,6	11,1
Administracja, sądownictwo, wolne zawody	1,0	0,7	1,1	2,5
Służba domowa, wyrobnicy	30,0	.	32,3	21,8
Komunikacja, łączność	–	–	–	1,8
Nie wykonujący zawodu	–	–	–	3,3
Inne	–	–	–	1,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982).

Sytuacja społeczno-zawodowa ludności miasta uległa radykalnej zmianie już na początku jego uprzemysłowienia. W 1828 r. dominującą grupą zawodową stali się bowiem pracujący w przemyśle i rzemiośle, którzy stanowili aż 73,7% ogółu czynnych zawodowo. Nie zmienił się przy tym udział kupców i handlarzy (12,3%), natomiast obniżył się znacznie odsetek pracujących w rolnictwie (13,3%).

Spis z 1897 r. wykazał znaczny postęp w dywersyfikacji struktury zawodowej mieszkańców Łodzi, przy silnym spadku udziału zatrudnionych w rolnictwie (0,3%) i utrzymaniu wiodącej roli pracujących w przemyśle i rzemiośle (58,2%), a także dużego udziału służących i wyrobników (21,8%). Znaczną już grupę tworzyli wtedy pracownicy handlu, banków, ubezpieczeń i gastronomii (11%). Wzrosło też znaczenie pracowników administracji i wykonujących wolne zawody (2,5%). Ponadto wyodrębniła się grupa pracowników komunikacji i łączności (1,8%), a także rentierów (3,3%).

Dane tego spisu wskazują również na zróżnicowanie struktury społeczno-zawodowej według grup narodowościowych. Udział Polaków był największy wśród czynnych zawodowo w rolnictwie (75,2%), a także w przemyśle i rzemiośle (50,7%), komunikacji i łączności (60,3%) oraz wśród wyrobników i służby domowej (68,1%). Żydzi zajmowali czołową pozycję w handlu, bankach i ubezpieczeniach (74,5%). Tymczasem Niemcy stosunkowo dużą rolę odgrywali w przemyśle i rzemiośle (28,4%) oraz w grupie rentierów (30,5%). Natomiast dla Rosjan najbardziej charakterystyczne były zawody urzędnicze (16,0%).

Warto zauważyć, że jeszcze na początku lat 60. XIX w. (Puś 1987, s. 29–30; Pytlaś 2005, s. 42–43) wielką burżuazję łódzką, złożoną głównie z Niemców i w mniejszym stopniu Żydów, reprezentowało zaledwie kilkunastu przemysłowców takich, jak L. Geyer, K. Scheibler, J. Peters, L. Fessler, D. Lande, A. Prussak, T. Grohman, K.F. Moes, L. Meyer, T. Krusche i J. Heinzel, a także kilku wielkich kupców i pośredników: L. Mamroth, J. Seideman i S. Saltzman. Jak wykazały badania S. Pytłasa (1994) również w II połowie XIX w. burżuazja przemysłowa, która zwiększyła swój udział do 5% ogółu mieszkańców Łodzi, była zdominowana przez Niemców i Żydów⁹. Do końca XIX w. wiodącą pozycję społeczną osiągnęło w mieście dziewięciu fabrykantów posiadających przedsiębiorstwa zatrudniające ponad 1 000 pracowników. Należało do nich sześciu przedsiębiorców niemieckiego pochodzenia – K. Scheibler (fot. 1), J. Kunitzer, L. Geyer, J. Heinzel, L. Grohman, R. Biedermann – oraz dwóch fabrykantów żydowskich – I.K. Poznański (fot. 2), S. Rosenblatt – i jeden fabrykant francuski – L. Allart. Przed I wojną światową do wyżej wymienionych przedstawicieli łódzkiej elity przemysłowej dołączyło kilku fabrykantów niemieckich – K. Bennich, K. Steinert, J. Richter, J. Gampe, J. Albrecht, F.W. Schweikert, E. Leonhardt, J. John – oraz żydowskich – M. Silberstein, J. Wojdysławski, M. Kohn.

---

⁹ Specyficzny typ społeczny w Łodzi na początku XX w. tworzył tzw. Lodzermensch. To pogardliwe określenie oznaczało niezmiernie zapobiegliwego przedstawiciela łódzkiej burżuazji, głównie niemieckiego i żydowskiego pochodzenia, dbającego wyłącznie o swój interes.

Fot. 1. Karol Scheibler (1820–1881)

Źródło: A. Kurycki

Fot. 2. Izrael Kalmanowicz Poznański (1833–1900)

Źródło: A. Kurycki

Z uwagi na dominację włókiennictwa i niskie płace, zjawiskiem powszechnym w całym analizowanym okresie było zatrudnianie w Łodzi kobiet, młodzieży (12–17 lat), a nawet dzieci (9–12 lat). Na początku lat 80. XIX wieku te właśnie grupy ludności zdominowały całą kategorię pracujących, stanowiąc łącznie około 60% ogółu włóknarzy. Oprócz tego ważnym problemem społecznym było bezrobocie. Nasilało się ono szczególnie podczas kolejnych kryzysów ekonomicznych w latach: 1831–1834, 1844–1848, 1852–1854, 1861–1864, 1872–1874, 1876, 1881–1886, 1890–1892, 1900–1904, 1911–1913. Stosunkowo wysokie bezrobocie wystąpiło m.in. w latach 1852–1854, gdy oficjalnie bez pracy pozostawało 4 684 osób. Rozpowszechnione bezrobocie panowało też w 1886 r., obejmując ok. 5 tys. osób, a zwłaszcza w 1913 r., gdy ponad 12 tys. robotników było bez pracy, a ponad 40 tys. pracowało jedynie dorywczo.

2.2.4. PODZIAŁ LUDNOŚCI WEDŁUG WYZNANIA I NARODOWOŚCI

Struktura wyznaniowa. Po raz pierwszy struktura wyznaniowa ludności Łodzi została podana w opisie miasta, sporządzonym przez burmistrza Antoniego Czarkowskiego w 1820 r.¹⁰ (Janczak 1982, s. 108–109; Puś 2005, s. 19–20). Miasto pełniąc jeszcze funkcje rolniczo-usługowe liczyło wtedy zaledwie 767 mieszkańców, których podział wyznaniowy był już zróżnicowany (ryc. 4). Dominowali w nim, w stopniu mniejszym niż w przeszłości, katolicy stanowiący 64,7% ogółu ludności. Ponieważ po sekularyzacji dóbr kościelnych do miasta napływali Żydzi, ich udział zwiększył się wtedy do 33,8%. Znikome znaczenie w strukturze wyznaniowej Łódzian mieli wówczas protestanci, których było zaledwie 12 (1,5%) – por. A. Rynkowska (1960, s. 5).

Późniejsze zmiany analizowanej struktury ludności były uzależnione od dynamiki napływu migracyjnego i zróżnicowania wyznaniowego ludności napływowej (Budziarek 1995, 1998). Założone na terenie Łodzi osady rękodzielnicze – sukiennicza Nowe Miasto i bawełniano-lniania Łódka – przyciągały głównie osadników niemieckich, pochodzących spoza Królestwa Polskiego. W związku z tym już w 1828 r., kiedy ogólna liczba ludności miasta zwiększyła się do 4,4 tys., udział protestantów wzrósł do 31,8%, natomiast równocześnie odsetek katolików obniżył się do 56,8%, a Żydów do 11,4% (tab. 5). Trend rosnącej liczebności protestantów łódzkich, będących w większości luteranami, utrzymywał się aż do końca XIX w., przy czym maksymalną wielkość ta grupa

---

¹⁰ Aż do połowy XIX w. w urzędowym podziale wyznań wyróżniane były przeważnie tylko dwie grupy wyznaniowe: chrześcijan i Żydów (starozakonnych); podział grupy chrześcijan, mimo że bardziej niejednorodnej, był rzadko stosowany.

Ryc. 4. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w latach 1820–1914

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982), J.K. Janczak (1991)

wyznaniowa uzyskała w 1905 r., kiedy liczyła 88,4 tys. osób¹¹. Tymczasem udział tej populacji powiększał się jedynie do połowy XIX w., dochodząc maksymalnie do 41,9% w 1855 r., po czym malał systematycznie, aż do 13,5% w 1914 r. Dla odmiany zarówno liczba, jak i udział żydów w ogólnej liczbie ludności Łodzi, począwszy od końca lat 20. XIX w. aż do I wojny światowej, wykazywały ogólną tendencję rosnącą¹². Szczególnie szybkim tempem wzrostu cechowała się sama liczebność tej grupy wyznaniowej, która w latach 1828–1914 zwiększyła się z 0,5 tys. do 163,8 tys., czyli aż 328 razy. O ile na początku tego okresu żydzi stanowili ok. $\frac{1}{10}$ całej rozpatrywanej populacji, to na jego końcu nieco ponad $\frac{1}{3}$. Należy przy tym podkreślić, iż w tej sytuacji przed I wojną światową Łódź stała się największym skupiskiem ludności żydowskiej na ziemiach polskich.

¹¹ Wysiłki zmierzające do utworzenia w Łodzi parafii ewangelicko-augsburskiej podjęli protestanci zamieszkujący kolonie podłódzkie (Augustów, Antoniew, Bedoń, Olechów, Brużycza Mała i Wielka, Ruda-Bugaj, Nowosolna) w 1822 r. Do zatwierdzenia tej parafii doszło jednak dopiero w 1826 r., podczas gdy pierwszy kościół ewangelicki pod wezwaniem św. Trójcy, zbudowany na Nowym Rynku, został poświęcony w 1829 r.

¹² Napływ Żydów do Łodzi ułatwiło znacznie zniesienie w 1862 r. w Królestwie Polskim wszelkich ograniczeń, którym podlegała ludność żydowska, a także nasilające się pogromy Żydów i represje administracyjne w stosunku do nich w Rosji. Carat wcześniej wprowadził zakaz zamieszkiwania Żydów poza obszarem wydzielonej strefy osiedlania. Żydów napływających do Królestwa Polskiego z dawnych kresów Rzeczypospolitej nazywano Litwakami.

Tabela 5

Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w latach 1828–1914

Rok	Razem	Katolicy	Protestanci	Żydzi
w tys.				
1820	0,8	0,5	0,0	0,3
1828	4,4	2,5	1,4	0,5
1846	14,1	7,2	5,4	1,5
1850	15,6	6,8	6,8	2,0
1855	24,6	11,5	10,3	2,8
1864	33,5	13,1	13,9	6,5
1875	49,4	19,4	17,1	12,9
1885	106,3	40,7	40,7	24,9
1890	129,5	49,3	48,6	31,6
1895	166,0	70,8	52,2	43,0
1900	280,0	140,3	70,9	68,8
1905	336,7	164,6	88,4	83,7
1914	481,2	252,9	64,5	163,8
w odsetkach				
1820	100,0	64,7	1,5	33,8
1828	100,0	56,8	31,8	11,4
1846	100,0	51,1	38,3	10,6
1850	100,0	43,6	43,6	12,8
1855	100,0	46,7	41,9	11,4
1864	100,0	39,1	41,5	19,4
1875	100,0	39,3	34,6	26,1
1885	100,0	38,3	38,3	23,4
1890	100,0	38,1	37,5	24,4
1895	100,0	42,7	31,4	25,9
1900	100,0	50,1	25,3	24,6
1905	100,0	48,9	26,2	24,9
1914	100,0	52,5	13,5	34,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Janczak (1982).

W latach 1828–1914 stan liczebny katolików łódzkich zwiększał się systematycznie, chociaż w dużo wolniejszym tempie aniżeli żydów. Z niewielkiej zbiorowości, liczącej w 1828 r. 2,5 tys. osób, łódzcy katolicy stworzyli ogromną społeczność złożoną w 1914 r. aż z 252,9 tys. osób, czyli ponad 100-krotnie liczniejszą. Tym niemniej od 1820 r. udział katolików obniżał się nieprzerwanie aż do początku lat 90. XIX w., kiedy po osiągnięciu minimum wynoszącego 38,1%, szybko doszło do odwrócenia tej tendencji spadkowej. Stąd też w 1914 r. katolicy stali się ponownie grupą bezwzględnie dominującą, stanowiąc już 52,5% ogółu mieszkańców Łodzi.

Struktura wyznaniowa ludności Łodzi zmieniła się istotnie podczas I wojny światowej. Proces depopulacji miasta nabrał wówczas selektywnego charakteru ze względu na rodzaj wyznania, dotycząc w szczególności katolików i protestantów, wskutek czego w 1918 r. odsetek katolików zmniejszył się do 47,6%, a protestantów do 11,4%, podczas gdy udział żydów wzrósł do 40,1%.

W dotychczasowych rozważaniach pominięto inne wyznania, a zwłaszcza prawosławie, którego nieliczni przedstawiciele zajmowali w Łodzi w czasach zaborów wysoką pozycję społeczną. Pojawili się oni w mieście dopiero w połowie XIX w. (Janczak 1980). Pewien wzrost znaczenia tej grupy wyznaniowej w społeczeństwie łódzkim nastąpił po powstaniu styczniowym i rewolucji 1905 r., kiedy rozbudowywano carski aparat administracyjny, policyjny i wojskowy, a także realizowano budowę strategicznej linii kolejowej warszawsko-kaliskiej. Liczba ludności wyznania prawosławnego (łącznie z wojskiem i rodzinami wojskowymi) w 1897 r. doszła do 7,1 tys., a jej udział do 2,3% ogółu ludności. Podczas I wojny światowej większość Rosjan, z których rekrutowali wyznawcy prawosławia, opuściła Łódź. Należy dodać, iż w końcu XIX w. były także obecne w Łodzi mniejsze grupy religijne, które tworzyli bracia morawscy, bracia czescy, baptyści, metodyści i wierni innych kościołów neoprotestanckich, a nawet muzułmanie. Godny uwagi jest również fakt, że na początku XX w. utworzone zostały w mieście pierwsze parafie mariawitów oraz kościoła polskokatolickiego i starokatolickiego.

Struktura narodowościowa. Społeczeństwo łódzkie w dobie intensywnego uprzemysłowienia miasta i ogromnego napływu migracyjnego stało się niejednorodne nie tylko pod względem religijnym, ale także narodowościowym, co odróżniało Łódź od innych dużych miast polskich. Pierwszą, krytycznie ocenianą próbę oszacowania struktury narodowościowej mieszkańców Łodzi w latach 1831–1839 podjął O. Kossmann (1936, s. 21–47)¹³. Dowodził on, że

---

¹³ Zdaniem J.K. Janczaka (1980, s. 217) próby tej nie można uznać za udaną, ze względu na przyjęcie częściowo nieobiektywnych kryteriów klasyfikacyjnych grup narodowościowych i pominięcie mniejszości narodowościowych. W rezultacie O. Kossmann zawyżył znacznie odsetek ludności niemieckiej, obniżając równocześnie udział Polaków.

w 1831 r. w strukturze tej zaznaczała się wyjątkowo silnie dominacja Niemców, których udział dochodził aż do 74,1%. W tym samym czasie udział Polaków wynosił zaledwie 17,4%, a Żydów 8,5%. Stan taki rzeczy wynikał z zorganizowanej i stymulowanej przez rząd Królestwa Polskiego masowej imigracji do Łodzi tkaczy i rękodzielników niemieckich, przy stosunkowo niewielkim napływie ludności polskiej i żydowskiej. Zgodnie z ustaleniami Kossmanna do 1839 r. odsetek Niemców wzrósł nawet do 78%, podczas gdy udział Polaków obniżył się do 13%, a Żydów do 9%. Wydatne piętno nadawane Łodzi przez Niemców w połowie XIX w. podkreślał również O. Flatt (1853, s. 116).

W świetle informacji – uznawanych za bardziej wiarygodne – pochodzących z 1857 r., w grupie stałych mieszkańców (29 450) najwięcej było Polaków (12 094 – 43%). Niewiele mniejszy udział w tej kategorii ludności mieli Niemcy (12 176 – 41%). Natomiast dużo mniejszą rolę odgrywali Żydzi, których odsetek dochodził jedynie do 15% (4 577 osób). Pozostałe narodowości były nieliczne (1%). Wśród ludności niestalej (ok. 8 tys. osób) zdecydowaną większość reprezentowali Polacy.

Pod wpływem intensywnego wzrostu demograficznego w latach 1865–1918 zachodziły zmiany struktury narodowościowej mieszkańców Łodzi korzystne przede wszystkim dla żywiołu polskiego. Świadczą o tym dane spisu powszechnego z 1897 r., wskazujące na umocnienie w tej strukturze wysokiej pozycji Polaków (46,4%) i przejęcie drugiego miejsca przez Żydów (29,4%), przy równoczesnym znacznym obniżeniu udziału Niemców (21,4%) (tab. 6). Warto też zauważyć, iż odsetek Rosjan był wówczas niski (2,4%). Ponadto znikomy udział w rozważanym podziale łódzian mieli przedstawiciele innych mniejszości narodowościowych (0,4%). Trzeba przy tym zaznaczyć, że w ich skład wchodził przede wszystkim przedsiębiorcy, kupcy i bankierzy, pochodzący z różnych krajów europejskich. Byli wśród nich Francuzi, Austriacy, Czesi, Szwedzi, Anglicy, Belgowie, Szwajcarzy i inni. Dla całokształtu rozpatrywanych zmian podziału narodowościowego ludności Łodzi w okresie rozwiniętego kapitalizmu największe znaczenie miał po uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim w 1864 r. intensywny napływ do miasta bezrolnej ludności polskiej ze wsi oraz dynamiczna imigracja Żydów z Rosji (Litwaków), a także brak imigracji Niemców i postępująca polonizacja osadników niemieckich, zwłaszcza wyznania katolickiego.

Należy także zauważyć, że I wojna światowa spowodowała przyśpieszenie procesu polonizacji ludności Łodzi. Według spisu przeprowadzonego przez Niemców latem 1915 r. Polacy stali się grupą bezwzględnie dominującą, której udział dochodził do 51,4%. Przed I wojną światową poszczególne grupy narodowościowe i wyznaniowe tworzyły w Łodzi zamknięte społeczności. W relacjach między nimi dominowała tolerancja i współpraca, a marginalne znaczenie miały głębokie antagonizmy i jawne wybuchy wrogości.

Tabela 6

Struktura narodowościowa ludności Łodzi w latach 1897 i 1914

Narodowości	1897		1914	
	liczba ludności	udział w %	liczba ludności	udział w %
Razem	314 000	100,0	500 500	100,0
Polacy	145 600	46,4	254 800	50,9
Żydzi	92 400	29,4	162 400	32,5
Niemcy	67 300	21,4	75 100	15,0
Rosjanie	7 400	2,4	7 000	1,4
Inni	1 300	0,4	1 200	0,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: W. Puś (2005).

2.2.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI

Niezwykle dynamiczny rozwój społeczno-gospodarczy Łodzi w okresie 1820–1914, sprzężony ze skokowym wzrostem powierzchniowym, warunkował ogólne tendencje zmian struktury przestrzennej ludności miasta (Koter 1969). Znajdują one swój wyraz przede wszystkim w rosnącej gwałtownie koncentracji przestrzennej mieszkańców. Świadczy o tym imponujący wzrost gęstości zaludnienia w rozpatrywanym okresie z 61 do 12 542 osób/km², a więc ponad 200 razy. Nie można przy tym zapominać, że przyłączanie do miasta nowych terenów (1821, 1825, 1840, 1908), w różnym stopniu zurbanizowanych, pociągało za sobą przejściowy spadek lub ograniczenie przyrostu tej gęstości. Ogólne tempo wzrostu koncentracji przestrzennej ludności zwiększyło się szczególnie wydatnie po 1840 r., gdy granice miasta przez prawie siedem dziesięcioleci nie ulegały zmianie, a intensywny rozwój ludności i zabudowy nabrał dośrodkowego charakteru.

Dane zestawione przez O. Kossmanna (1966) umożliwiają uproszczoną analizę charakterystycznej ewolucji podziału zasobów ludnościowych Łodzi w okresie 1839–1864 pomiędzy jej cztery wyodrębnione dzielnice: Stare Miasto, Nowe Miasto, Osadę Łódkę i Nową Dzielnicę (ryc. 5). Na początku tego okresu najwięcej, bo aż $\frac{6}{10}$ ogółu ludności wszystkich dzielnic skupiała Osada Łódka, podczas gdy na Starym Mieście zamieszkiwała ponad $\frac{1}{5}$ mieszkańców, a w Nowym Mieście niewiele powyżej $\frac{1}{10}$. Na tym tle, w 1864 r. swój udział w ogólnej liczbie ludności rozpatrywanych dzielnic zwiększyło Nowe Miasto (do 35,2%). Jednocześnie znacznie zmniejszyła się rola Osady Łódki (31,7%),

a w mniejszym stopniu także Starego Miasta (21,8%). Wiąże się to m.in. z tym, że wtedy swoje miejsce w strukturze przestrzennej ludności zaznaczyła już Nowa Dzielnica (11,3%), przyłączona do miasta w 1840 r. Ogólnie biorąc, w ciągu analizowanego okresu dysproporcje w wielkości potencjału ludnościowego określonych dzielnic miasta w znacznym stopniu wyrównały się.

Ryc. 5. Rozwój ludności Łodzi w latach 1839–1864 wg dzielnic

Źródło: opracowanie własne na podstawie: O. Kossmann (1966)

W badanym okresie uwidoczniły się również specyficzne kierunki przemian zróżnicowanej struktury przestrzennej czterech głównych, współwystępujących w Łodzi wyznań: katolickiego, ewangelickiego, mojżeszowego i prawosławnego (Dzieciuchowicz 2004ab). Na uproszczoną analizę tej struktury pozwalają dane spisów lokalnych z 1911 i 1918 r. Pierwszy z tych spisów uwidacznia silną segregację przestrzenną poszczególnych wyznań. Katolicy byli skupieni przede wszystkim w dzielnicach robotniczych położonych poza strefą centralną. Rozmieszczenie Żydów nawiązywało wyraźnie do położenia dawnego rewiru żydowskiego (ryc. 6), ustanowionego dekretem namiestnika Królestwa Kongresowego Józefa Zajączka w 1825 r.¹⁴ Ograniczał on swobodne osiedlanie się

¹⁴ Początkowo rewir żydowski obejmował południową stronę Rynku Starego Miasta i jego okolice. Nakaz osiedlania w rewirze zawierał wyjątki, które dotyczyły Żydów zamożnych (posiadających ponad 20 000 złp), będących bankierami lub prowadzących handel („przyswoity”), umiających czytać i pisać (po polsku, francusku lub niemiecku), zakładających fabryki i zajmujących się nauką lub sztuką. Poza rewirem w 1848 r. zamieszkiwało zaledwie 8 rodzin, a w 1861 r. ok. 40. Dynamiczny napływ imigrantów

Żydów na terenie miasta. Przedstawiciele tego wyznania – w wyjątkiem osób zamożniejszych – byli skupieni głównie w północno-wschodnich rejonach miasta, gdzie ich udział przekraczał 50%. Jednakże bogaci Żydzi zamieszkiwali często na terenach położonych centralnie, zwłaszcza przy ul. Piotrkowskiej, gdzie stanowili ok. 40% mieszkańców. Dla odmiany ewangelicy koncentrowali się przeważnie w południowo-zachodniej części miasta, w tym przede wszystkim na terenie dawnej osady Łódki, gdzie pierwotnie byli osiedlani koloniści niemieccy. Miejsca zamieszkania nielicznych przedstawicieli wyznania prawosławnego, spośród których rekrutowały się władze miejskie, zazwyczaj były położone w reprezentacyjnej części śródmieścia Łodzi.

Ryc. 6. Zasięg rewiru żydowskiego w Łodzi

Źródło: A. Rykała (2012)

żydowskich i wzrost gęstości zaludnienia warunkował dwukrotne powiększenie zasięgu rewiru (w 1841 i 1859 r.). W 1862 r. rewir żydowski został zlikwidowany, co pociągnęło za sobą przenoszenie się z reguły bogatszych Żydów, w celu poprawy warunków bytu, zakładania większych fabryk, hurtowni i sklepów, z dawnego rewiru i Bałut przede wszystkim na teren Nowego Miasta.

Wskazane wyżej terytorialne podziały wyznaniowe w zasadzie utrzymały się w Łodzi do 1918 r., o czym świadczy sprawozdanie *Statystyka miasta Łodzi opracowana przez Wydział Statystyki Magistratu. Trzylecie 1918–20* (1922). Zwraca przy tym uwagę istotny postęp w procesie dekoncentracji przestrzennej ludności żydowskiej wewnątrz miasta.

Analizę różnokierunkowych zmian struktury narodowościowej wybranych dzielnic Łodzi umożliwiają – częściowo cytowane już wcześniej – dane opracowane przez O. Kossmanna (1966, s. 3–7). Wskazują one na bardzo silną segregację przestrzenną trzech największych grup narodowościowych występujących w Łodzi: Polaków, Niemców i Żydów. W 1831 r., podobnie jak osiem lat później, struktura narodowościowa każdej dzielnicy miasta przedstawiała odmienny obraz (ryc. 7). Na Starym Mieście na pierwszy plan w tej strukturze wysuwali się Polacy, stanowiący prawie połowę ogółu mieszkańców. Żydzi stanowili tam ponad $\frac{1}{3}$ całej ludności, a Niemcy poniżej $\frac{1}{5}$. Ze względu na obowiązujące wtedy restrykcyjne ograniczenia formalno-prawne Żydzi nie zamieszkiwali, ani na terenie Nowego Miasta, ani Łódki. Na Nowym Mieście skupiali się głównie Niemcy, reprezentujący prawie $\frac{9}{10}$ ogółu ludności. Jeszcze silniejsza koncentracja ludności niemieckiej zaznaczała się na obszarze Osady Łódki, gdzie jej udział był zbliżony do 98%. Pozwala to uznać – w sensie etnicznym – Nowe Miasto i Łódkę za dzielnice typowo niemieckie.

Do 1864 r. nastąpiły radykalne przekształcenia rozpatrywanej struktury przestrzennej narodowości łódzkich. Rosnąca koncentracja Żydów na Starym Mieście sprawiła, że stali się tam grupą reprezentującą prawie $\frac{8}{10}$ wszystkich mieszkańców (ryc. 7). W rezultacie można by w tym przypadku mówić o wykształceniu się odrębnej dzielnicy żydowskiej. Jednocześnie zmniejszył się tam zarówno udział Polaków (do 17,3%), jak i Niemców (do 5,2%). W przypadku Nowego Miasta można zaobserwować znaczne obniżenie udziału Niemców (do ok. 73%), przy równoczesnym wyraźnym wzroście odsetka Polaków (do ok. 19%). Postępujące rozpraszanie ludności żydowskiej w przestrzeni miejskiej odzwierciedla fakt, iż na Nowym Mieście stanowiła ona prawie $\frac{1}{10}$ ogółu mieszkańców. Z kolei, na terenie Nowej Dzielnicy zamieszkiwali w ogromnej większości Polacy, przy niewielkim udziale Niemców (ok. 7%). Ogólnie można zatem stwierdzić, iż dysproporcje w rozmieszczeniu określonych grup narodowościowych wewnątrz miasta w latach 1831–1864 znacznie się zmniejszyły.

Ryc. 7. Struktura narodowościowa mieszkańców dzielnic Łodzi w latach 1839 i 1864

Źródło opracowanie własne na podstawie: O. Kossmann (1966)

2.3. PODSUMOWANIE

Od czasu uzyskania praw miejskich w 1423 r., aż do początku XIX w., Łódź pozostawała niewielkim rolniczym miasteczkiem, którego powolny i nieregularny rozwój ludnościowy odbywał się zgodnie z funkcjonowaniem naturalnego

systemu demograficznego. W II połowie XVI w. miasto liczyło nie więcej niż 500 mieszkańców, a w połowie XVII w. ich liczba maksymalnie dochodziła do ok. 700. Do końca XVIII w. stan liczebny ludności Łodzi, niezależnie od okresowych wahań, wykazywał ogólną tendencję spadkową. W 1790 r. w mieście zamieszkiwało ok. 300 osób. Głównymi czynnikami hamującymi rozwój gospodarczy i ludnościowy Łodzi rolniczej były wielokrotne zniszczenia wojenne i epidemie w mieście i jego okolicy, dominacja rolnictwa w gospodarce, brak spławnej rzeki, mniejsze uprawnienia miasta należącego do dóbr kościelnych niż miast królewskich, a także duża gęstość miast w Polsce Środkowej. Warto też zauważyć, że pod koniec XVIII w. Łódź miała mniej mieszkańców niż szereg pobliskich miast, a nawet wsi.

Przeprowadzona pod panowaniem pruskim sekularyzacja dóbr kościelnych, dzięki której Łódź stała się miastem rządowym, przyczyniła się do późniejszego ożywienia jego gospodarki i wzrostu demograficznego. Wzrost ten był kontynuowany w czasach Księstwa Warszawskiego, a jego wyraźne przyśpieszenie nastąpiło po utworzeniu Królestwa Polskiego, którego rząd prowadził skuteczną politykę aktywizacji gospodarczej kraju. Rozwój demograficzny miasta łączył się wtedy z rozwojem handlu i rzemiosła, pobudzany przez napływ ludności żydowskiej.

Pod wpływem żywiołowego rozwoju przemysłu włókienniczego, ludność Łodzi w latach 1820–1914 rozwijała się niesłychanie dynamicznie. Liczba mieszkańców miasta wzrosła wtedy z 767 do 477,9 tys., tj. ponad 623 razy, co nie znajduje odpowiednika wśród polskich miast. Wykładniczy wzrost demograficzny Łodzi podczas tego okresu przebiegał nierównomiernie, przy czym eksplozyjne tempo osiągnął w latach 1877–1882 (średniorocznie 13,5%). Wskutek niezwyklej presji demograficznej nasilało się w mieście i jego strefie podmiejskiej szereg złożonych problemów społecznych i ekonomicznych. Dodajmy, iż parokrotnie na zaludnienie Łodzi w rozpatrywanym okresie istotny wpływ wywarły zmiany granic miasta. Omawiany okres zamyka I wojna światowa, podczas której Łódź (łącznie z przedmieściami) poniosła ogromne straty ludnościowe (ok. 258 tys. osób).

W okresie 1820–1914 znaczenie poszczególnych składników olbrzymiego przyrostu rzeczywistego ludności Łodzi stopniowo ewoluowało. W latach 20. i 30. XIX w. najważniejszym składnikiem był przyrost migracyjny, o którym decydował intensywny napływ osadników, głównie z Saksonii, Śląska, Wielkopolski, Nadrenii, Bawarii, Czech i Moraw. Duże fale wewnętrznego napływu migracyjnego były związane z upadkiem powstania listopadowego, a później z uwłaszczeniem chłopów. Dla rzesz imigrantów Łódź stała się synonimem Ziemi Obiecanej. Na przełomie XIX i XX w. udział salda migracyjnego w przyroście rzeczywistym ludności miasta gwałtownie się obniżył (do 9% w 1913 r.). Do eksplozyjnego rozwoju demograficznego Łodzi przyczyniała się

wtedy przede wszystkim niezmiernie wysoka rodność (48,3‰). Jednakże nie można zapominać o występującej równocześnie dużej umieralności (29‰), zwłaszcza niemowląt i dzieci do pięciu lat. Natężenie zgonów było wtedy zdeterminowane w głównej mierze trudnymi warunkami mieszkaniowymi, złymi warunkami pracy, katastrofalnym stanem sanitarnym i niedorozwojem szpitalnictwa publicznego w mieście. Główną przyczynę zgonów stanowiły choroby zakaźne.

Struktura płci ludności Łodzi w omawianym okresie podlegała różnokierunkowym zmianom, pozostając do połowy XIX w. w stanie nieomal zrównoważonym. Późniejszy rozwój przemysłu włókienniczego doprowadził w mieście do przewagi liczebnej kobiet nad mężczyznami, przede wszystkim wśród stałych mieszkańców. W 1914 r. przeciętnie na 100 mężczyzn przypadało w Łodzi 109,3 kobiet. Do wyjątkowo silnej feminizacji ludności miasta doszło podczas I wojny światowej.

Intensywne uprzemysłowienie Łodzi i związane z tym – selektywne ze względu na wiek – dynamiczne ruchy migracyjne spowodowały ukształtowanie w mieście progresywnego typu struktury wieku ludności. Odzwierciedlają to m.in. dane z 1852 r., zgodnie z którymi udział dzieci w wieku 0–14 lat dochodził nawet do 37,6% ogółu ludności. Młodość demograficzną łódzkiego społeczeństwa dobitnie potwierdzają również wyniki spisu ludności z 1897 r.

Niezwykły awans gospodarczy Łodzi w XIX w. kontrastował z jej niskim poziomem rozwoju społecznego, który odzwierciedla m.in. struktura wykształcenia ludności, z dominującym udziałem analfabetów. Charakterystyczny był przy tym znacznie niższy poziom analfabetyzmu mężczyzn aniżeli kobiet. Dopiero rozwój oświaty w końcu XIX w. doprowadził w Łodzi do korzystnych zmian w wykształceniu jej mieszkańców.

Wskutek dynamicznego rozwoju przemysłu w latach 1820–1914 doszło w Łodzi do powstania zupełnie nowej struktury społeczno-zawodowej ludności, która podlegała stopniowej dywersyfikacji, przy czym już w początkowej fazie uprzemysłowienia miasta dominującą grupą zawodową stali się pracujący w przemyśle i rzemiośle. Podział społeczno-zawodowy łódzian był zróżnicowany według grup wyznaniowych i narodowościowych. Do końca XIX w. wiodącą pozycję społeczną w mieście osiągnęło dziewięciu fabrykantów posiadających przedsiębiorstwa zatrudniające powyżej 1 000 pracowników. Było wśród nich sześciu przedsiębiorców pochodzenia niemieckiego – K. Scheibler, J. Kunitzer, L. Geyer, J. Heinzel, L. Grohman, R. Biedermann – oraz dwóch fabrykantów żydowskich – I.K. Poznański, S. Rosenblatt – i jeden francuski – L. Allart. W łódzkim przemyśle włókienniczym znajdowały zatrudnienie głównie kobiety, ale rozpowszechniona była także praca młodocianych, a nawet dzieci. Równocześnie ważnym problemem społecznym pozostawało bezrobocie, nasilające się szczególnie podczas kolejnych kryzysów ekonomicznych.

Już na samym początku okresu uprzemysłowienia podział wyznaniowy ludności Łodzi był zróżnicowany. Dominowali w nim katolicy, ale dość duży udział mieli też żydzi. Najpierw do zmian w tym podziale przyczynił się duży napływ protestantów, a później znacznie większy żydów i wielokrotnie mniejszy prawosławnych. Maksymalną liczebność łódzcy protestanci, w większości luteranie, osiągnęli w 1905 r. (88,4 tys.), natomiast żydzi w 1914 r. (163,8 tys.). Należy przy tym podkreślić, iż przed I wojną światową Łódź stała się największym skupiskiem ludności żydowskiej na ziemiach polskich. Niewielkie znaczenie w strukturze wyznaniowej ludności miasta w rozpatrywanym okresie mieli przedstawiciele innych religii. Struktura wyznaniowa łódzian była powiązana z ich podziałem narodowościowym.

Rozwój społeczno-gospodarczy i przestrzenny Łodzi w latach 1820–1914 determinował ogólne tendencje zmian struktury przestrzennej ludności miasta. Znajdują one swoje odbicie w gwałtownie rosnącej gęstości zaludnienia, wyrównywaniu dysproporcji przestrzennych w rozmieszczeniu ludności, a także w segregacji przestrzennej przedstawicieli różnych grup społecznych, wyznań i narodowości.

3. LUDNOŚĆ ŁODZI W LATACH 1918–1945

3.1. PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

3.1.1. ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY

Rozwój demograficzny Łodzi w latach międzywojennych był zdecydowanie wolniejszy w porównaniu z wcześniejszym okresem wielkoprzemysłowym. Determinowała to niekorzystna sytuacja społeczno-ekonomiczna Polski po odzyskaniu niepodległości w listopadzie 1918 r. (Rzepkowski 2008). Początkowo trudna sytuacja gospodarcza miasta była związana z odbudową i uruchamianiem, a następnie rozbudową zniszczonego podczas wojny przemysłu, a także z utratą wschodnich rynków zbytu wyrobów włókienniczych. Również w późniejszych latach gospodarka miasta przeżywała nawracające wielokrotnie kryzysy, które osłabiały tempo rozwoju ludnościowego. Tym niemniej w okresie międzywojennym liczba ludności Łodzi uległa prawie podwojeniu, wzrastając z 341,8 tys. do 672,0 tys. (tab. 7), przy wysokim średniorocznym współczynniku wzrostu, który wynosił 3,27%. Jeżeli wyeliminujemy przyrost ludności związany z dokonanymi inkorporacjami terenów, to można stwierdzić, że tempo rozwoju demograficznego Łodzi było w tym czasie wyższe aniżeli innych wielkich miast polskich – przy niższym natężeniu małżeństw i urodzeń, a wyższym – zgonów (Ginsbert 1962, s. 89–90, 93). Tempo to pozwoliło Łodzi utrzymać w latach międzywojennych pozycję drugiego pod względem wielkości miasta kraju.

Można zauważyć, że rozwój demograficzny miasta z roku na rok przebiegał dosyć regularnie (ryc. 8). Ubytek ludności w stosunku do roku poprzedniego wystąpił jedynie w 1920 i 1937 r. Na nietypową sytuację demograficzną w roku 1920 wywarła wpływ wojna między Polską i Rosją sowiecką (1919–1921). Natomiast spadek liczby ludności w 1937 r. pozostaje w związku z bieżącym załamaniem cen produktów rolnych i z zawężoną reprodukcją demograficzną. Z kolei wyjątkowo intensywny wzrost demograficzny na początku rozpatrywanego okresu łączy się w szczególności z masowym napływem uchodźców i fazą kompensacyjną generowaną przez głęboki regres demograficzny z czasów I wojny światowej. Rozwój w latach 1926–1928, który już w mniejszym stopniu przewyższał trend ogólny, był związany z poprawą koniunktury gospodarczej.

Z kolei przyspieszony wzrost liczby ludności w latach 1938–1939 ma swoje źródło w wydatnej poprawie sytuacji rynkowej i zwiększeniu poziomu zatrudnienia.

Tabela 7

Rozwój ludności Łodzi w okresie międzywojennym

Rok	Liczba ludności	Indeks dynamiki: 1918 = 100	Indeks dynamiki: rok poprzedni = 100
1918	341 829	100,0	x
1919	433 472	126,8	126,8
1920	432 881	126,6	99,9
1921	451 974	132,2	104,4
1922	462 614	135,3	102,4
1923	481 807	140,9	104,1
1924	494 486	144,7	102,6
1925	507 977	148,6	102,7
1926	527 615	154,4	103,9
1927	548 677	160,5	104,0
1928	569 541	166,6	103,8
1929	584 473	171,0	102,6
1930	590 892	172,9	101,1
1931	598 519	175,1	101,3
1932	609 642	178,3	101,9
1933	617 158	180,5	101,2
1934	626 850	183,4	101,6
1935	636 249	186,1	101,5
1936	645 112	188,7	101,4
1937	635 401	185,9	98,5
1938	665 231	194,6	104,7
1939	672 000	196,6	101,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: L. Mroczka (1987).

Ogólną tendencję rozwojową ludności Łodzi w latach II Rzeczypospolitej bardzo dobrze odzwierciedla ($R^2 = 0,95$) rosnąca funkcja prostoliniowa o postaci:

$$Y = 13462 X - 3E + 07.$$

Ryc. 8. Rozwój ludności Łodzi w latach 1918–1939 (linią przerywaną oznaczono trend)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: L. Mroczyka (1987)

Porównanie przebiegu odpowiadającej tej funkcji linii trendu i linii obrazującej rzeczywiste zmiany liczby ludności wskazuje, że w latach 1919–1934 faktyczny wzrost demograficzny następował w szybszym lub podobnym tempie jak to, które określa ogólna tendencja rozwojowa. Ujemne odchylenia rzeczywistej liczby ludności od liczby teoretycznej wynikającej z wyznaczonego trendu pojawiły się na samym początku omawianego okresu oraz w kilku latach końcowych. Natomiast dodatnie odchylenia miały miejsce przede wszystkim w roku 1919 oraz w latach 1923–1933.

3.1.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY

Na tle przełomu XIX i XX wieku okres międzywojenny w Łodzi wyróżniał się dużo mniej intensywnym ruchem naturalnym (ryc. 9). Natężenie małżeństw w tym okresie, uwarunkowane dominacją ludności robotniczej pochodzenia wiejskiego, nie wykazywało jednolitej tendencji rozwojowej. Początkowo obserwujemy jego gwałtowny wzrost, z minimalnego poziomu 5,1‰ w 1918 r. do osiągniętej w 1922 r. maksymalnej wartości 13,5‰. Zmiany te należy wiązać z fazą kompensacyjną ruchu naturalnego występującą niedługo po zakończeniu I wojny światowej, a zwłaszcza z bardzo intensywnym napływem migracyjnym, powrotem uchodźców i łączeniem licznych, rozdzielonych wcześniej rodzin.

W ciągu kilku następnych lat współczynnik małżeństw malał, aby po ponownym, ale już wolniejszym wzroście, wytworzyć w latach 1928–1929 drugie maksimum (9,8‰), wyraźnie niższe od poprzedniego, po czym do końca okresu międzywojennego następował powolny spadek tego współczynnika aż do poziomu 6,6‰ w 1938 r.

Ryc. 9. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1918–1938

Źródło: *Rocznik Statystyczny m. Łodzi 1929*; *Mały Rocznik Statystyczny m. Łodzi 1930–1934*; *Mały Rocznik Statystyczny m. Łodzi 1936*

Bezpośrednio pod wpływem określonych zmian częstości zawieranych małżeństw kształtowała się w Łodzi rodność, która pomimo pewnych wahań ogólnie wzrastała w fazie powojennego wyżu demograficznego aż do 1922 r., kiedy uzyskała najwyższy, w całym rozpatrywanym okresie, poziom równy 30,6‰, aby następnie nieregularnie obniżać się. Minimalny poziom współczynnika urodzeń: 11,2‰ wystąpił w latach 1936–1937. Należy przy tym podkreślić, że w tym samym czasie spadek rodności był dużo silniejszy w porównaniu ze spadkiem umieralności.

Ze względu na stopniową poprawę warunków sanitarnych i ochrony zdrowia w mieście¹⁵, ogólnie wysoką umieralność w całym analizowanym okresie

¹⁵ Jeszcze w latach 20. XX w. Łódź nie posiadała wodociągów i kanalizacji. Do 1939 r. do sieci kanalizacyjnej podłączono jedynie 16% ogólnej liczby nieruchomości. W okresie międzywojennym zbudowano w mieście 9 nowych szpitali, dzięki czemu liczba łóżek szpitalnych z 1 823 w 1918 r. wzrosła do 3 326 w 1939 r.

cechował wyraźny trend spadkowy. Ze zrozumiałych powodów maksymalny jej poziom jest notowany w 1918 r., kiedy dochodził nawet do 26,2‰, natomiast najniższe natężenie zgonów, równe 9,2‰, zaobserwowano w 1930 r. Do głównych przyczyn zgonów w połowie lat 20. – podobnie jak przed wojną – należały rozpowszechnione choroby zakaźne: gruźlica, dur brzuszny i plamisty, błonica, czerwotka i inne. Wśród tych chorób szczególnie dużą rolę odgrywała gruźlica. Świadczy o tym fakt, iż ponad 20% wszystkich zgonów było spowodowane wówczas przez tę chorobę (W. Puś 1987, s. 109). Trudne warunki materialne, katastrofalna sytuacja mieszkaniowa, niedożywienie, a także skandaliczne warunki pracy ludności robotniczej powodowały, że choroby zakaźne zbierały najobfitsze żniwo w tej grupie społecznej. Warto przy tym zauważyć, że w latach 1924–1931 odsetek robotników wśród zmarłych na gruźlicę wzrósł z 31% do ponad 87%. W 1936 r. pierwsze miejsce wśród najczęstszych przyczyn zgonów zajmowały choroby serca, a w następnej kolejności gruźlica, zapalenie płuc, choroby nowotworowe oraz choroby wieku niemowlęcego i wady rozwojowe wrodzone.

Współczynnik przyrostu naturalnego w Łodzi w całym okresie międzywojennym – podobnie jak współczynnik urodzeń – reprezentował trend rosnąco-malejący. Jego minimalna wartość ujemna, równa –14,6‰, wystąpiła w 1918 r., a maksymalna dochodząca do +14,0‰ w 1922 r. Dodajmy, że w końcu lat międzywojennych pojawił się ponownie ujemny przyrost naturalny, związany z napięciami politycznymi i społeczno-ekonomicznymi poprzedzającymi II wojnę światową. Największą rolę w kształtowaniu wzrostu demograficznego miasta w ciągu całego rozpatrywanego okresu przyrost naturalny odgrywał w I połowie lat 20.

Ruch migracyjny ludności Łodzi w latach międzywojennych – dużo bardziej intensywny od ruchu naturalnego – nabrał wielu szczególnych właściwości (ryc. 10). W pierwszej kolejności należy podkreślić, iż przyrost migracyjny był silnie dominującym składnikiem przyrostu rzeczywistego. Dowodzi tego fakt, iż w całym okresie międzywojennym migracje netto, które łącznie obejmowały aż 257,5 tys. osób, stanowiły prawie $\frac{8}{10}$ (78,0%) całkowitego przyrostu ludności. Rozpatrując zmiany salda migracji w poszczególnych latach, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na niezwykle wysoki jego poziom w 1919 r., wynikający w szczególności z gwałtownego napływu do miasta dawnych uchodźców. Tylko w tym jednym roku ludność Łodzi dzięki migracjom wzrosła aż o 92,8 tys. osób, reprezentujących ponad $\frac{1}{3}$ (36,1%) ogólnego przyrostu migracyjnego w okresie międzywojennym. W późniejszym czasie do miasta napływała – na znacznie mniejszą skalę, ale dosyć systematycznie – głównie ludność wiejska poszukująca pracy w łódzkim przemyśle, przy czym ogromna większość przybyłych nie miała żadnych kwalifikacji. Trzeba też zaznaczyć, iż tylko sporadycznie w okresie międzywojennym pojawiało się niewysokie, ujemne

saldo migracyjne. Dotyczy to roku 1920 oraz lat 1930–1931 i pozostaje w związku najpierw z działaniami wojennymi, a później z głębokim kryzysem gospodarczym. Podobnym zmianom dynamicznym, jak sam przyrost migracyjny, w badanym okresie podlegał jego współczynnik, który najwyższą wartość dochodzącą do 239,2‰ uzyskał w 1919 r., a najniższą równą –3,3‰ w roku następnym.

Ryc. 10. Ruch migracyjny ludności Łodzi w latach 1918–1938

Źródło: *Rocznik Statystyczny m. Łodzi 1918–1920, 1923, 1929*; Dane Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego w Łodzi

W latach 1918–1939 specyficznych właściwości nabrały pochodzenie terytorialne ludności napływowej i jej struktura (Rzepkowski 2008, s. 58–67). Jak wykazał spis powszechny przeprowadzony w 1921 r. w tej grupie łódzian dominowali pochodzący z terenu woj. łódzkiego (119,9 tys.: 56,3%), przy czym miejsca urodzenia prawie ⅔ (66,0%) z nich znajdowały się w pięciu powiatach położonych w pobliżu Łodzi: brzezińskim, łęczyckim, łódzkim, piotrkowskim i sieradzkim. Stosunkowo dużą rolę odgrywał też napływ ludności z woj. warszawskiego (36,3 tys.: 17,0%) i kieleckiego (29,8 tys.: 13,9%). Warto zauważyć, że tylko niewielka część ludności napływowej pochodziła z zagranicy (8,3 tys.: 3,9%). Przeważnie byli to mieszkańcy krajów sąsiednich lub położonych blisko Polski, takich jak Niemcy, Austria, Czechosłowacja i Związek Radziecki.

Według wykazów zameldowanych w 1931 r., wśród ludności napływającej do Łodzi, rozpatrywanej w podziale według płci i wieku, zdecydowanie przewa-

żały kobiety (52,8%), a także osoby młode i w średnim wieku liczące 15–39 lat (63,7%). W strukturze społeczno-zawodowej ludności napływowej największy udział miały dwie grupy, obejmujące robotników (30,9%) i osoby bez kwalifikacji zawodowych (44,5%). Ich przedstawiciele podczas kryzysu gospodarczego liczyli na znalezienie w Łodzi jakiegokolwiek pracy. Silnie zróżnicowany był też podział wyznaniowy ludności napływowej, w którym na czoło wysuwali się katolicy (50,2%) i żydzi (34,9%). Natomiast niewielkie znaczenie mieli protestanci (9,5%), a zupełnie znikome prawosławni (0,5%).

3.1.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA LUDNOŚCI

Struktura demograficzna. Pierwsza wojna światowa spowodowała silną deformację struktury demograficznej ludności Łodzi. Spis ludności przeprowadzony w mieście w styczniu 1918 r. dał tego ewidentne dowody. Z uwagi na ogromne straty wojenne, niezliczone ofiary terroru i eksterminacji, często notowane w szczególności wśród młodych mężczyzn, a także emigrację, przeciętnie na 100 mężczyzn przypadało wtedy aż 136 kobiet. Jeszcze wyższy poziom feminizacji cechował grupę ludności dorosłej w wieku od 21 do 55 lat, w której liczba kobiet była dwukrotnie większa niż mężczyzn. Największe dysproporcje można jednak zaobserwować w grupie 20–29 lat, gdyż na 100 mężczyzn przypadało w niej aż 211 kobiet. Wskazane niekształcenia struktury płci miały negatywny wpływ na ruch naturalny ludności.

W późniejszych latach, w głównej mierze pod wpływem wysokiej rodności, stopień feminizacji łodzian obniżał się systematycznie. Zmniejszył się on ze 121 (kobiet na 100 mężczyzn) w 1921 r. do 117 w 1931 r., po czym utrzymywał się później na podobnym poziomie (118) aż do 1939 r. (I IX). Ogólnie biorąc przytoczone dane wskazują, że pomimo korzystnych zmian do końca okresu międzywojennego nie doszło do zrównoważenia struktury płci.

Na strukturę wieku ludności Łodzi w omawianym okresie oddziaływały różne czynniki, przy czym intensywne ruchy migracyjne wywarły znacznie większy wpływ, aniżeli mniej dynamiczny ruch naturalny. Nie można też zapominać o oddziaływaniu I wojny światowej i wojny 1920 r. O ile migracje, podobnie jak i płodność, przyczyniały się do odmłodzenia struktury wieku, to do jej postarzenia doprowadziły działania wojenne; natomiast niejednoznaczne oddziaływanie wykazywał spadek umieralności obejmujący różne grupy wieku.

Szczegółową analizę struktury wieku łodzian umożliwiają dane spisu powszechnego z 1931 r. Wskazują one wyraźnie, iż ukształtowana wówczas struktura wieku reprezentuje – podobnie jak w okresie uprzemysłowienia – typ progresywny. Wyróżnia go wysoki udział dzieci poniżej 15 lat (26,1%), przy niskim odsetku ludzi starych w wieku 60 lat i więcej (7,3%). W tej sytuacji wyjątkowo silną dominacją cechuje się ludność dorosła licząca 15–59 lat

(66,6%), przy czym w tej grupie widoczna jest ogromna przewaga liczebna (69,7%) osób w wieku mobilnym (15–39 lat). Rozważana struktura wieku w porównaniu ze stanem określonym w spisie ludności z 1897 r. wykazuje znacznie mniejszy udział dzieci (o 10,6%) i ludności dorosłej (o 6,7%), a większy ludzi starych (o 3,9%).

Biorąc pod uwagę 5-letnie grupy wiekowe za elementy typowe w rozpatrywanej strukturze należy uznać grupy 5–9, 20–24 i 25–29 lat, których obsada przewyższa 60 tys. osób (tab. 8). Warto przy tym zauważyć, że są to grupy obejmujące przeważnie młode osoby w stanie wolnym i rodziny z dziećmi najczęściej uczestniczące w ruchach migracyjnych. Zjawiskiem charakterystycznym jest też stosunkowo niski udział osób w wieku 10–14 lat (7,1%), który wiąże się przede wszystkim z fazą destrukcyjną zmian demograficznych stymulowanych przez I wojnę światową. W myśl ogólnych tendencji, począwszy od wieku 30–34 lat zauważamy szybki spadek udziału osób w kolejnych 5-letnich grupach wieku, który ulega dopiero spowolnieniu w przedziale wieku 70 lat i więcej.

Zgodnie z ogólną prawidłowością w badanej populacji obserwuje się wzrost poziomu feminizacji wraz z wiekiem. W grupie 0–14 lat występuje niewielka nadwyżka liczebna chłopców nad dziewczętami (99 dziewcząt na 100 chłopców), uwarunkowana większą częstością urodzeń chłopców. Starsze roczniki znamionuje rosnący początkowo wolno, a później w coraz szybszym tempie stopień feminizacji, czego przyczyna tkwi w nadumieralności mężczyzn oraz nadwyżce kobiet w przypadku ludności napływowej. W grupie osób dorosłych na 100 mężczyzn przypadają przeciętnie 123 kobiety, a w grupie ludzi starszych (60 lat i więcej) nawet 141 kobiet. W najstarszych grupach wiekowych (80–84, 85–89 i 95–99 lat) liczba kobiet jest ponad 2-krotnie większa niż mężczyzn.

Dokładniejszy obraz struktury wieku i płci mieszkańców Łodzi przedstawia piramida wieku zbudowana w oparciu o dane spisu z 1931 r. (ryc. 11). Ma ona wyraźnie zawężoną podstawę, która świadczy o znacznym spadku rodności w grupie najmłodszych dzieci. Jest również uwarunkowana bardzo silną feminizacją młodszych roczników wieku rozrodczego. Charakterystyczne wcięcie piramidy odpowiadające rocznikom dzieci i nastolatków wynika z obniżki urodzeń podczas I wojny światowej. Z kolei kompensację urodzeń w latach powojennych obrazuje rozszerzenie piramidy w przypadku dzieci w wieku 5–11 lat. Zwraca też uwagę znaczne wybrzuszenie piramidy w części obejmującej mobilną grupę wieku produkcyjnego, w której duży udział miała ludność napływowa zdominowana przez kobiety. Zdecydowane zwężenie piramidy w górnej części jest skutkiem umieralności rosnącej szybko wraz z wiekiem.

Tabela 8

Struktura ludności Łodzi według płci i wieku w 1931 r.

Wiek	Ludność		Kobiet/100 mężczyzn
	w tys.	%	
0–4	52,4	8,7	100,3
5–9	62,4	10,3	97,3
10–14	42,6	7,0	100,3
15–19	52,6	8,7	117,4
20–24	66,3	11,0	131,5
25–29	64,9	10,7	118,2
30–34	52,5	8,7	125,1
35–39	44,2	7,3	129,2
40–44	38,2	6,3	124,5
45–49	33,6	5,6	117,6
50–54	27,2	4,5	118,0
55–59	23,1	3,8	118,6
60–64	18,8	3,1	124,7
65–69	13,3	2,2	139,6
70–74	7,4	1,2	163,2
75–79	3,0	0,5	170,4
80–84	1,2	0,2	240,0
85–89	0,4	0,1	207,4
90+	0,2	0,0	171,0
Ogółem	604,2	100,0	117,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych
NSP 1931 r.

Intensywny napływ do Łodzi ludności pochodzącej ze wsi skutkował ukształtowaniem się w rozpatrywanym okresie specyficznej struktury gospodarstw domowych, wśród których znaczny udział miały zarówno gospodarstwa duże, jak i bardzo małe. W 1931 r. co czwarte łódzkie gospodarstwo domowe (26,4%) składało się z 5 i więcej osób, a jednocześnie prawie co szóste (16,7%) gospodarstwo tworzyły osoby samotne. Dominowały jednak gospodarstwa 3- i 4-osobowe (39,2%). Warto także zauważyć, iż sporadycznie występowały wtedy bardzo duże gospodarstwa, w których liczba osób wynosiła nawet 10 i więcej (0,51%).

Ryc. 11. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 1931 r.

Źródło: dane NSP 1931

Konsekwencją długotrwałego napływu migracyjnego oraz zróżnicowanego podziału wyznaniowego było również powstanie w mieście charakterystycznej struktury ludności według stanu cywilnego. Dowodzi tego spis z 1931 r., który wykazał m.in. nader wysoki udział (35,1%) osób w stanie wolnym wśród ludności w wieku 15 lat i więcej. Za swoistą cechą tej struktury należy też uznać bezwzględną dominację (52,4%) osób pozostających w stanie małżeńskim, przy niskim udziale osób w stanie wdowim (8,3%), a wręcz znikomym rozwiedzionych i separowanych (0,8%). Zrównoważona struktura płci cechowała przy tym tylko pozostających w stanie wolnym i małżeńskim. Pozostałe kategorie stanu cywilnego były silnie sfeminizowane. Dotyczy to zwłaszcza stanu wdowiego (567 kobiet na 100 mężczyzn).

Struktura społeczno-zawodowa. Na początku okresu międzywojennego poziom wykształcenia łódzkiego społeczeństwa był dość niski. Jak wynika z danych spisu z 1921 r. najczęściej było wtedy osób z wykształceniem początkowym (46,6%). Znacznie mniej uzyskało wykształcenie domowe (14,7%). Natomiast tylko nieliczne osoby miały wykształcenie średnie, a zwłaszcza

wyższe (0,8%). Można jednak zauważyć, iż w późniejszym okresie doszło do korzystnych zmian w wykształceniu ludności Łodzi. Na zmiany te wpłynęło wprowadzenie w mieście od 1 września 1921 r. obowiązkowego nauczania w szkole podstawowej wszystkich dzieci w wieku szkolnym. Dzięki temu, jak dowodzą dane spisów powszechnych z lat 1921 i 1931, udział łódzian (w wieku 10 lat i więcej) umiejących czytać i pisać zwiększył się (z 62,8% do 80,3%). Jednocześnie nastąpił spadek odsetka analfabetów (z 20,0% do 16,6%). Dane spisowe wskazują przy tym, że mężczyźni byli wówczas zdecydowanie lepiej wykształceni od kobiet. Poziom wykształcenia był też zróżnicowany w zależności od wyznania (Sztobryn, Kozłowski 2001). Świadczą o tym dane spisu z 1931 r., które wykazały większy udział umiejących czytać i pisać wśród ludności wyznania mojżeszowego (82,3%) i ewangelickiego (81,3%), aniżeli wśród katolików (74,6%).

Pod wpływem przemian społeczno-gospodarczych zachodzących w okresie II Rzeczypospolitej, struktura społeczno-zawodowa ludności Łodzi nabrała indywidualnego charakteru. W świetle wyników spisu powszechnego z 1921 r. w podziale ludności według źródeł utrzymania tradycyjnie dominował przemysł, z którym związało swój byt aż 260,0 tys. osób (tab. 9), tj. prawie $\frac{6}{10}$ (57,5%) ogółu ludności. Wyraźnie zaznaczona specjalizacja w dziedzinie włókiennictwa znalazła swoje odbicie w znacznej przewadze (65,5%) utrzymujących się z pracy w tej gałęzi przemysłu nad pozostałymi osobami, których źródła utrzymania były związane z przemysłem. Większego znaczenia, w porównaniu z okresem poprzedzającym I wojnę światową, nabrały wtedy niektóre działy sfery usług. Przykładem tego jest przede wszystkim handel wraz z ubezpieczeniami, który zajął drugie miejsce w strukturze źródeł utrzymania, dostarczając dochodów dla prawie $\frac{1}{5}$ (19,1%) łódzian. Do dynamicznie rozwijających się działów należała również komunikacja i transport, znajdujące się na trzeciej pozycji w tym samym podziale ludności, reprezentując jednak wielokrotnie mniejszy udział (4,9%) od handlu. Dzięki uzyskaniu przez Łódź w 1919 r. funkcji stolicy woj. łódzkiego na czwarte miejsce w analizowanej strukturze wysunęła się służba publiczna (2,9%). Jednocześnie zwraca uwagę zenująco niski jeszcze udział osób utrzymujących się z pracy w działach, obejmujących lecznictwo i higienę (1,7%) oraz oświatę i kulturę (1,6%), które wymagają wysoko kwalifikowanych kadr. Z kolei rolnictwo wraz z pokrewnymi dziedzinami grupowało zaledwie ułamek procenta (0,5%) ogółu mieszkańców, co dowodzi, że nie miało już wtedy prawie żadnego znaczenia w życiu społeczno-ekonomicznym miasta. Warto także dodać, iż na tle innych wielkich miast polskich podział źródeł utrzymania ludności Łodzi w okresie międzywojennym uwidaczniał szczególnie silny niedorozwój trzech usługowych działów zatrudnienia: oświaty i kultury, lecznictwa i higieny oraz służby publicznej.

Tabela 9

Źródła utrzymania ludności Łodzi w latach 1921 i 1931

Działy zatrudnienia	1921		1931		Indeks dynamiki 1931: 1921 = 100
	liczba ludności	udział w %	liczba ludności	udział w %	
Razem	451 974	100,0	604 629	100,0	133,8
Przemysł i rzemiosło	260 022	57,5	375 972	62,2	144,6
– w tym przemysł włókienniczy	170 322	37,7	209 852	34,7	123,2
Handel i ubezpieczenia	86 250	19,1	103 214	17,1	119,7
Komunikacja i transport	22 396	4,9	29 271	4,8	130,7
Służba publiczna	13 129	2,9	22 050	3,6	167,9
Służba domowa	12 467	2,8	20 534	3,4	164,7
Lecznictwo i higiena	7 558	1,7	14 925	2,5	197,5
Oświata i kultura	7 136	1,6	12 900	2,1	180,8
Rolnictwo i działy pokrewne	4 071	0,9	2 992	0,5	73,5
Inne działy i zawody nieokreślone	38 945	8,6	22 771	3,8	58,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyka Polski*, t. 16, Warszawa 1928; *Statystyka Polski*, z. 67, Warszawa 1937; L. Mroczyńska (1987).

W latach 1921–1931 poszczególne działy zatrudnienia rozwijały się w mieście w różnym tempie, przy czym do bezwzględnego spadku liczby osób utrzymujących się z pracy w danym dziale doszło jedynie w przypadku rolnictwa oraz grupy innych działów. Tempo wzrostu przewyższające dynamikę przypisaną wszystkim działom (indeks dynamiki: 133,8) cechowało w szczególności lecznictwo i higienę (197,5), oświatę i kulturę (180,8) oraz służbę publiczną (167,9). Zatem w rozwoju tych dziedzin usług Łódź nadrobiła stopniowo opóźnienia w stosunku do innych wielkich miast w kraju. Zdecydowanie słabszą dynamiką wyróżniał się sam przemysł włókienniczy oraz handel i ubezpieczenia.

Skutkiem zróżnicowania dynamiki rozwojowej określonych działów zatrudnienia podczas analizowanej dekady były różnokierunkowe, istotne zmiany w strukturze źródeł utrzymania ludności Łodzi. Można zauważyć, że w 1931 r.

wzrósł nieco udział utrzymujących się z pracy w całym przemyśle¹⁶ (do 62,2%), ale równocześnie zmalał analogiczny udział obliczony dla przemysłu włókienniczego (34,7%). O korzystnych zmianach funkcjonalnych w gospodarce miasta świadczy fakt, iż swoją pozycję w rozważanej strukturze podwyższyły takie działy usługowe, jak służba publiczna¹⁷ (3,6%), lecznictwo i higiena¹⁸ (2,5%) oraz oświata i kultura (2,12%), a także służba domowa (3,4%). W tym samym czasie zmalało znaczenie zatrudnienia w rolnictwie i pokrewnych działach.

Zgodnie z szacunkowymi ustaleniami A. Rzepkowskiego (2008, s. 85–86), w strukturze klasowo-warstwowej ludności Łodzi (czynnych i biernych zawodowo) w 1921 r. czołowe miejsce zajmowali robotnicy, którzy stanowili ponad połowę (55,7%) ogółu ludności, podkreślając tym samym typowo proletariacki charakter całego miasta. Drugą pod względem liczebności grupę społeczną reprezentowało drobnomieszczaństwo (drobni kupcy i rzemieślnicy). O jego stosunkowo dużym znaczeniu świadczy fakt, że skupiało ponad ¼ (27,4%) całej ludności. Należy również odnotować dość duży udział inteligencji (8,8%) oraz niewielki burżuazji (0,7%).

W okresie międzywojennym 1921–1931 struktura ta uległa niewielkiej zmianie. Szczególnie charakterystyczny był wydatny wzrost dominacji robotników (do 63,6%), z uwagi na rozwój funkcji przemysłowych miasta. Ponadto dobra passa sektora usługowego łączyła się z niewielkim wzrostem odsetka pracowników umysłowych (do 9,2%). Równocześnie obniżył się zarówno udział drobnomieszczaństwa (23,8%), jak też burżuazji (do 0,5%).

Nieco inaczej strukturę społeczną miasta określają dane spisu powszechnego z 1931 r., obrazujące podział ludności czynnej zawodowo według stanowisk. Podział ten obejmuje dwie podstawowe grupy społeczne: osób samodzielnych i pracowników najemnych. Do osób samodzielnych zaliczono właścicieli firm zarówno zatrudniających, jak i niezatrudniających pracowników najemnych, podczas gdy wśród pracowników najemnych zostali wyróżnieni pracownicy umysłowi i robotnicy. Odrębną grupę tworzyli chałupnicy. Grupa pracodawców, zajmująca najwyższą pozycję społeczną, składała się z 10,3 tys. osób, stanowiących 3,4% aktywnych zawodowo. W stosunku do pracodawców prawie 5-krotnie liczniejszą grupę społeczną (49,8 tys.) tworzyli pracownicy samodzielni nie zatrudniający pracowników najemnych. Łącznie osoby samodzielne reprezentują $\frac{1}{5}$ czynnych zawodowo. W grupie pracowników najemnych, liczących łącznie 225,4 tys. osób (75,2%), na pierwszy plan wysuwają się robotnicy, których liczebność dochodziła aż do 197,3 tys. osób (65,8%). Około 7-krotnie mniej liczni od robotników byli pracownicy umysłowi, którzy stanowili prawie $\frac{1}{10}$ (9,4%) aktywnych zawodowo. Najmniej liczne grupy

¹⁶ Przemysł przetwórczy łącznie z górnictwem.

¹⁷ Wraz z kościołem, organizacjami i instytucjami społecznymi.

¹⁸ Wraz z utrzymywaniem czystości oraz zakładami opieki społecznej.

w całym analizowanym podziale tworzyli chałupnicy (2,3%) i posiadający nieokreślone stanowisko społeczne (2,4%).

Na niewielkie zmiany stratyfikacji społecznej mieszkańców Łodzi w latach 1921–1931 (tab. 10), bazującej na ujęciu wykorzystywanym w socjologii zachodniej (Domański 1994, 2004; Matuszak 1994), wskazał A. Rzepkowski (2008, s. 81–94) agregując odpowiednie dane spisowe. Jego zdaniem, w okresie tym nastąpił niewielki spadek udziału klasy wyższej (z 0,7% do 0,5%), uwarunkowany trudną sytuacją gospodarczą miasta, znajdującą wyraz m.in. w fali bankructw wielkich przedsiębiorstw, a także zubożeniem i emigracją wielu przedstawicieli tej klasy. Słaba tendencja spadkowa cechowała również klasę średnią wyższą (z 6,3% do 5,8%), do której zaliczono właścicieli drobnych firm przemysłowych i handlowych oraz przedstawicieli wolnych zawodów i zamożniejszych właścicieli nieruchomości. Natomiast słaby trend wzrostowy (z 19,4% do 21,2%) wyróżniał dużo liczniejszą klasę średnią niższą, reprezentowaną przez właścicieli małych placówek handlowych, rzemieślniczych i kulturalnych, a także urzędników, nauczycieli oraz części ludności rolniczej. Do wzrostu znaczenia tej klasy przyczynił się rozwój placówek oświatowych i kulturalnych oraz administracyjno-samorządowych. Znaczenie dominującej klasy niższej nieco zmalało (z 72,9% do 71,7%). Jednocześnie w obrębie tej samej klasy zwiększyła się wyraźnie rola klasy robotniczej (z 54,3% do 61,5%), co mogło wynikać ze zwiększonego napływu do miasta robotników niewykwalifikowanych z terenów wiejskich dotkniętych bezrobociem agrarnym. Dla odmiany, część klasy niższej, którą tworzą środowiska zdeklasowane i bezrobotni, zmniejszyła znacząco swój udział (z 14,5% do 7,0%), wskutek względnej poprawy warunków życia po I wojnie światowej. Słabsza tendencja spadkowa udziału w strukturze społecznej (z 4,1% do 3,2%) odnosi się do zaliczanego również do klasy niższej tzw. marginesu społecznego, złożonego z przestępców, prostytutek, żebraków itp.

Tabela 10

Struktura społeczna ludności Łodzi w 1921 i 1931 r. (w %)

Klasy społeczne	1921	1931
Wyższa	0,7	0,5
Średnia wyższa	6,3	5,9
Średnia niższa	19,4	21,2
Niższa	72,9	71,7
Osoby o nieokreślonym statusie	0,7	0,7
Razem	100,0	100,0

Źródło: A. Rzepkowski (2008, s. 92).

3.1.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA LUDNOŚCI

Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w okresie międzywojennym ulegała niewielkim zmianom (tab. 11). Wynikało to głównie z osłabionego wzrostu gospodarczego i demograficznego miasta. Tym niemniej, w ciągu tego okresu liczebność wszystkich grup wyznaniowych z reguły wzrastała. Godny podkreślenia jest przy tym fakt, iż coraz bardziej swoją przewagę liczebną nad pozostałymi grupami zwiększała najliczniejsza w omawianym podziale społeczność katolicka. Jej wielkość w 1938 r. zbliżyła się do prawie 400 tys. Z kolei Żydzi, zajmujący drugie pod względem liczebności miejsce, od początku lat 30. tworzyli zbiorowość przekraczającą 200 tys. osób. Wielkość tej populacji zaczęła się jednak zmniejszać przed wybuchem II wojny światowej.

Tabela 11

Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w okresie międzywojennym

Rok	Ludność ogółem	Katolicy		Protestanci		Żydzi		Inni	
		w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
1921	452,0	241,8	53,5	49,8	11,0	156,2	34,5	4,2	1,0
1931	604,6	340,2	56,3	56,1	9,3	202,5	33,5	5,8	0,9
1936	638,9	355,4	55,6	54,6	8,6	219,6	34,4	9,3	1,4
1938	665,2	389,5	58,6	53,7	8,0	207,0	31,1	15,0	2,3

Źródło: J.K. Janczak (1991), L. Mroczka (1997).

W zależności od tempa wzrostu określonych grup wyznaniowych zmieniała się ich pozycja w całej strukturze wyznaniowej. Uwidocznił się przede wszystkim wzrost udziału katolików, związany z intensywnym napływem migracyjnym ludności pochodzącej ze wsi i z miast położonych w strefie silnego oddziaływania Łodzi. W latach 1921–1938 udział ten zwiększył się z 53,5% do 58,6%, wzmacniając tym samym bezwzględną dominację katolików w podziale wyznaniowym łodzian. Nastąpił też zauważalny wzrost niewielkiego udziału w tym podziale przypisanego mniejszościom wyznaniowym, głównie chrześcijańskim. Dla odmiany wyraźnie zmniejszył się niezbyt już duży odsetek protestantów (z 11,0% do 8,0%), do czego przyczyniły się takie czynniki, jak zahamowanie ich imigracji oraz sukcesywny postęp procesu asymilacji w środowisku polskim. Nieregularny i zarazem niezbyt silny spadek znaczenia w analizowanej strukturze wykazywała również ludność żydowska, reprezentująca początkowo ponad 1/3 ogółu mieszkańców.

Poszczególne grupy wyznaniowe zamieszkujące w Łodzi różniły się znacznie podstawowymi cechami demograficzno-społecznymi, społeczno-ekonomicznymi i społeczno-kulturowymi (Dzieciuchowicz 2004b). Dla przykładu dane spisu powszechnego z 1931 r. wskazują na bardzo istotne różnice w strukturze wyznaniowej ludności czynnej zawodowo poza rolnictwem w określonych działach gospodarki¹⁹ (ryc. 12). Szczególnie wysoki odsetek pracujących w przemyśle cechował katolików (62,3%). Handel i ubezpieczenia wyróżniały się bezwzględną dominacją ludności żydowskiej (54,9%). W tym samym dziale katolicy byli, co prawda drugą, co do wielkości grupą, ale stanowili niewiele ponad 1/3 (35,9%) ogółu pracujących. Działy komunikacja i transport, służba publiczna, lecznictwo i higiena oraz służba domowa odznaczały się silną dominacją katolików (odp. 66,2%; 81,6%; 59,6%; 78,8%), natomiast szkolnictwo, oświata i kultura i kultura współdominacją katolików i żydów (odp. 49,4%; 40,1%).

Ryc. 12. Ludność poza rolnictwem według wyznań i działów gospodarki w 1931 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931

¹⁹ Zgodnie z przyjętą w tym spisie metodologią w ustaleniu wyznania brano pod uwagę przynależność religijną deklarowaną przez osobę spisywaną.

Dane tego samego spisu dowodzą również, że upośledzoną pozycję społeczną w mieście zajmowali wtedy katolicy (ryc. 13). Świadczy o tym ich ogromna przewaga liczebna wśród robotników (72,9%), przy niewielkim udziale w grupie pracodawców (23,6%). Równocześnie szczególnie uprzywilejowaną pozycją wyróżniała się ludność żydowska, której udział w grupie pracodawców dochodził do 61,5%, a w przypadku robotników obniżał się do zaledwie 15,9%. Dominacja Żydów występowała również w grupie właścicieli małych firm nie zatrudniających pracowników najemnych (63,8%) oraz chałupników (72,2%). Dla odmiany w przypadku pracowników umysłowych mamy do czynienia ze współdominacją katolików (48,4%) i Żydów (35,3%).

Ryc. 13. Ludność czynna zawodowo według wyznań i stanowisk społecznych w Łodzi w 1931 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931

Szczególnie interesującym zjawiskiem było zróżnicowanie struktury stanowisk społecznych Łożdzian w poszczególnych grupach wyznaniowych w zależności od wielkości zakładów przemysłowych. W 1931 r. spośród 169

pracodawców w grupie wielkich przedsiębiorstw, którzy tworzyli elitę burżuazyjną Łodzi, aż 89 było żydami, 60 ewangelikami, a tylko 20 katolikami. Tymczasem 86,8% robotników pracujących w tej samej kategorii zakładów stanowili katolicy, podczas gdy ewangelicy 10,5%, a żydzi jedynie 1,7%.

Zaobserwowany wcześniej proces polonizacji struktury narodowościowej ludności Łodzi w okresie II Rzeczypospolitej, po przyspieszeniu na początku tego okresu, został później zahamowany (tab. 12). W latach 1921–1939 nastąpił spadek udziału Polaków w ogólnej liczbie mieszkańców miasta z 61,9% do 57,1%, chociaż ich liczba wzrosła wtedy o 38%. Jednocześnie swoje znaczenie zwiększyli Żydzi, których liczba wzrosła ze 138,9 tys. aż do 230,0 tys., tj. o 65%. Pociągnęło to za sobą wzrost ich udziału z 30,7% do 33,8% ogółu mieszkańców. Poprawiła się także pozycja Niemców, wykazujących prawie 2-krotny wzrost liczebności (z 31,7 tys. do 60,0 tys.). Jednocześnie nie nastąpiły istotne zmiany rangi nielicznych pozostałych narodowości.

Tabela 12

Struktura narodowościowa ludności Łodzi w latach 1921–1939

Rok	Ludność ogółem w tys.	Polacy		Żydzi		Niemcy		Inni	
		w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
1921	452,0	279,8	61,9	138,9	30,7	31,7	7,0	1,6	0,4
1931	604,6	357,0	59,0	191,7	31,7	53,5	8,9	2,4	0,4
1939	680,0	388,0	57,1	230,0	33,8	60,0	8,8	2,0	0,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie: L. Mrocza (1997), T. Bojanowski (1992).

Komunikację pomiędzy poszczególnymi grupami wyznaniowymi i narodowościowymi oraz ich współdziałanie i współpracę, a także możliwości adaptacyjne ograniczało znaczne zróżnicowanie struktury językowej ludności Łodzi. Jak dowodzą dane spisu z 1931 r. najczęściej deklarowanym językiem ojczystym był wtedy język polski, który deklarowało 59,0% ludności miasta. Na drugim miejscu znajdował się jidish (29,3%), a na trzecim niemiecki (8,8%). Niewielka część ludności (2,3%), reprezentująca społeczność żydowską, deklarowała także język hebrajski. Znikomy odsetek wszystkich mieszkańców stanowiły osoby, które podały inne języki (0,3%). Wskutek zapoczątkowanej jeszcze w XIX w. stopniowej polonizacji obcych grup narodowościowych, pewną część osób deklarujących język polski jako ojczysty stanowili zarówno Żydzi, jak też Niemcy i Rosjanie.

Wśród katolików ze zrozumiałych względów dominującym językiem ojczystym był polski (98,3% katolików), natomiast w nieco mniejszym stopniu w przypadku ewangelików – język niemiecki (83,2%), a żydów – jidysz (87,5%). Dla odmiany wyraźna, ale niezbyt wysoka dominacja języka polskiego

(56,8%) cechowała pozostałe nieliczne grupy religijne. Struktury językowej nie można zatem utożsamiać z podziałem wyznaniowym i narodowościowym. Dodajmy, że dla niewielkiej części katolików (1,7%) językiem ojczystym nie był język polski, jeszcze większa część żydów (5,4%) nie deklarowała jidysz i hebrajskiego jako języka ojczystego, a dla dużo większej części ewangelików (16,8%) roli języka ojczystego nie pełnił język niemiecki. Jednocześnie język polski był językiem ojczystym dla niedużej części starozakonnych (5,2%), ale znacznej części (16,0%) ewangelików, a nawet dla większości (56,7%) przedstawicieli prawosławia i innych mniejszości wyznaniowych.

Po 1918 r. stosunki pomiędzy trzema największymi łódzkimi grupami narodowościowymi i wyznaniowymi pogorszyły się. Do istotnego zaostrzenia konfliktów między nimi doszło na początku lat 30. pod wpływem kryzysu gospodarczego i negatywnych zmian sytuacji międzynarodowej, a zwłaszcza ostrych napięć w stosunkach polsko-niemieckich. Ogólnie biorąc, w latach międzywojennych Łódź pozostawała miastem wielonarodowym i wielokulturowym, w którym poza dominującą grupą Polaków, istotną rolę odgrywali także Żydzi i Niemcy. Z wielokulturowością miasta wiąże się do dziś głęboko zakorzeniona wśród jego mieszkańców tolerancja.

3.1.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI

Rozmieszczenie i gęstość ludności. W okresie międzywojennym struktura przestrzenna ludności Łodzi nabrała wielu specyficznych właściwości (ryc. 14). Dowodzą tego dane spisów powszechnych przeprowadzonych w 1921 i 1931 r.²⁰ W 1921 r. łodzianie byli najsilniej skoncentrowani w czterech dzielnicach, które obejmowały obszar rozciągający się od Starego Miasta do Radogoszczy (dzielnica 3), Nowe Miasto (5), północną część Łódki (7) i Nową Dzielnicę (8). Łącznie na ich terenie, zajmującym prawie $\frac{1}{5}$ (19,2%) powierzchni całego miasta, zamieszkiwało aż 160 tys. osób, tj. ponad $\frac{1}{3}$ (35,4%) ogółu ludności. Dla odmiany do słabo zaludnionych terenów należały wtedy prawie wszystkie dzielnice peryferyjne, a zwłaszcza rejon Złotna i Karolewa (6). Ukształtowany wówczas układ przestrzenny ludności, który był zbliżony do koncentrycznego, nie zmienił się zasadniczo do 1931 r.

W dekadzie 1921–1931 zaznaczyła się tendencja wolniejszego rozwoju ludnościowego dzielnic śródmiejskich w porównaniu z peryferyjnymi, uwarunkowana wyczerpywaniem możliwości lokalizacji nowych inwestycji mieszkaniowych w pierwszej grupie dzielnic. W dzielnicach peryferyjnych, najsłabiej

---

²⁰ Zastosowano w nich podział miasta na 14 dzielnic statystycznych, będących odpowiednikami komisariatów Policji Państwowej.

Ryc. 14. Rozwój i gęstość ludności Łodzi wg dzielnic w latach 1921–1931

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931

zaludnionych, liczba ludności wzrosła wtedy o ponad 50%. Najwyższe tempo przyrostu tej liczby zanotowano na terenie Złotna i Karolewa (6), gdzie zwiększyła się ona o ponad 140%. Rezultatem tych zmian było obniżenie w 1931 r. do 31,7% udziału ludności czterech wcześniej najbardziej zaludnionych dzielnic (3, 5, 7, 8), których liczba mieszkańców zwiększyła się jednakże do 191,7 tys. osób (fot. 3–4).

Łódź reprezentująca typowe miasto przemysłowe wyróżniała się w okresie międzywojennym niezwykle wysoką koncentracją przestrzenną ludności, rosnącą w układzie dośrodkowym. W 1931 r. ogólnomiejski poziom gęstości zaludnienia dochodził do 102,9 osób na ha (10 292 osób na km²). Zjawiskiem charakterystycznym były przy tym ogromne kontrasty przestrzenne w poziomie tej gęstości, przy południkowym wydłużeniu rejonów osiągających wysoką gęstość. Na terenie Nowego Miasta (5), Polesia (7), Starego Miasta (3) i Nowej Dzielnicy (8) była ona najwyższa, przekraczając 200 osób na ha. Wielokrotnie niższą gęstość obserwujemy w strefie peryferyjnej, gdzie często nie dochodziła ona nawet do 40 osób na ha (dzielnice 6, 9 i 12).

Fot. 3. Spacer łódzianek ul. Piotrkowską (okres międzywojenny)

Źródło: A. Kurycki

Fot. 4. Przechodnie na ul. Zielonej między ul. Piotrkowską i al. Kościuszki
(okres przed II wojną światową)

Źródło: J. Regina-Zacharski (2012)

Wskazane cechy struktury przestrzennej ludności miasta były powiązane z dysproporcjami przestrzennymi w reprodukcji demograficznej. Na podstawie danych z 1936 r., A. Ginsbert (1962, s. 96–98) wykazał znaczne zróżnicowanie przyrostu naturalnego według dzielnic Łodzi. Dzielnice zewnętrzne z przewagą ludności robotniczej miały natężenie tego przyrostu ponad 3-krotnie wyższe (6,3‰), niż rejonny śródmiejskie wyróżniające się dużym udziałem mieszczaństwa (1,9‰). Jednocześnie dzielnice zewnętrzne w porównaniu z wewnętrznymi odznaczały się zarówno zdecydowanie wyższą rodnością, jak i umieralnością.

Struktura płci i wieku. Na przykładzie danych pochodzących ze spisu z 1931 r. można zauważyć, że strukturę ludności Łodzi według płci i wieku znamionowała znaczna zmienność przestrzenna (ryc. 15). Zjawiskiem powszechnym na terenie miasta była przy tym wysoka feminizacja ludności. Ogólnie biorąc jej poziom obniżał się w kierunku odśrodkowym wraz ze spadkiem udziału ludności autochtonicznej. Wyjątkowo dużą nadwyżką liczebną kobiet nad mężczyznami cechowały się dzielnice wchodzące w skład dawnej osady Łódki (7, 10). Przeciętnie przypadało tam ponad 125 kobiet na 100 mężczyzn. Tylko w dwóch dzielnicach peryferyjnych (2, 6), położonych w północno-wschodniej części Bałut oraz w rejonie Karolewa i Złotna, współczynnik feminizacji był niższy od 110.

Charakterystycznym zróżnicowaniem przestrzennym odznaczała się również struktura wieku ludności miasta. Grupa najmłodsza (0–17 lat) zwiększała swój udział w kierunku odśrodkowym w ślad za rosnącym odsetkiem ludności napływowej. Najwięcej, gdyż ponad $\frac{1}{3}$ ogółu mieszkańców, grupa ta stanowiła w północnym pasie dzielnic peryferyjnych rozciągającym się od Żubardzia (1) do Dołów (2), a także w rejonie położonym na zachód od obwodnicy kolejowej (6). Tymczasem ludność dorosła (18–59 lat) dominowała przede wszystkim w środkowej i południowej części strefy wewnętrznej (7, 8, 10, 11). W jej rejonach środkowo-zachodnich ta kategoria ludności stanowiła nawet ponad $\frac{2}{3}$ ogółu mieszkańców. Z kolei udział ludzi starych (60 lat i więcej) wzrastał zwykle równocześnie ze wzrostem odsetka osób dorosłych, przekraczając 8% w środkowo-południowych rejonach strefy wewnętrznej.

Struktura społeczno-ekonomiczna. O niezadowolającym wykształceniu ludności dość dużej części dzielnic Łodzi w 1931 r. w pewnym uproszczeniu świadczy udział osób w wieku 10 lat i więcej nie posiadających umiejętności czytania i pisanie. Ogólnomiejski poziom (16,6%) analfabetyzmu został przekroczony w sześciu typowo robotniczych dzielnicach peryferyjnych, obejmujących Żubardz (1), Nowe Bałuty (2), Stare Miasto (3), Widzew (9) oraz Zarzew, Dąbrowę (13) i Chojny (14). Był on przy tym najwyższy na terenie Starego Miasta i Bałut, gdzie osiągnął ponad 25%. Analfabetyzm niższy od przeciętnego w mieście cechował mieszkańców dzielnic centralnych.

Ryc. 15. Ludność dzielnic Łodzi według płci i wieku w 1931 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931

Zjawiskiem charakterystycznym dla Łodzi międzywojennej była również silnie zaznaczona przestrzenna segregacja społeczna (ryc. 16). Według stanu z 1931 r. właściciele firm, zajmujący w hierarchii społecznej czołową pozycję, odgrywali szczególnie ważną rolę w strukturze społecznej trzech dzielnic położonych na obszarze Starego Miasta (3), Nowego Miasta (5) i północnej części Łódki (7), gdzie reprezentowali wraz z osobami utrzymywanymi ponad 30% ogółu mieszkańców. Pracownicy umysłowi łącznie z utrzymywanymi tworzyli grupę skoncentrowaną przede wszystkim w strefie centralnej miasta, chociaż ich udział był najwyższy (20,8%) w dzielnicy znajdującej się poza tą strefą w rejonie Żłotna i Karolewa (6). Dla odmiany wybitnie robotniczy charakter reprezentowała większość dzielnic peryferyjnych. Najsilniej dominacja ludności robotniczej (> 75%) uwidaczniała się przy tym na Widzewie (9), Nowych Chojnach, Dąbrowie i Zarzewiu (14), Żubardziu (1), Nowych Bałutach (2) i Starym Rokiciu (12). Proletariacki charakter w zasadzie miały wszystkie

dzielnice miasta z wyjątkiem dwóch dzielnic centralnych, usytuowanych w rejonie Nowego Miasta (5) i północnej części Łódki (7), gdzie ludność robotnicza stanowiła mniej niż połowę mieszkańców.

Ryc. 16. Ludność Łodzi według pozycji społecznej i dzielnic w 1931 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931

Aktywność zawodowa ludności Łodzi w 1931 r. była dość silnie zróżnicowana w przestrzeni miejskiej (ryc. 17). Świadczy o tym udział czynnych zawodowo w ogólnej liczbie ludności (pozarolniczej) poszczególnych dzielnic miasta. Szczególnie wysoki poziom tej aktywności, przewyższający 52%, cechował mieszkańców Widzewa (9), Dąbrowy i Nowych Chojen (14), a także dzielnic położonych nad Jasieniem (11) oraz w południowej części Łódki (10). Obszary te reprezentowały wtedy typowe dzielnice przemysłowe.

Źródła utrzymania większości mieszkańców Łodzi w latach międzywojennych były związane głównie z pracą w przemyśle. Spośród 14 dzielnic miasta w pięciu ponad $\frac{3}{4}$ ogółu ludności pracowało lub było utrzymywanych przez pracujących w przemyśle, co pozwala je uznać za obszary najsilniej

Ryc. 17. Aktywność zawodowa ludności Łodzi poza rolnictwem wg działów gospodarki i dzielnic w 1931 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931

zdominowane przez klasę robotniczą. Tę kategorię dzielnic reprezentował Żubardź (1), Widzew (9), Dąbrowa i Chojny (13, 14) oraz Stare Rokicie (12). Jedyne w przypadku dwóch dzielnic położonych w strefie centralnej miasta (5, 7) środki utrzymania ludności pochodziły głównie z sektora usługowego (fot. 5–6). Handel i ubezpieczenia (wraz ze służbą domową) odgrywały szczególnie dużą rolę w strukturze źródeł utrzymania mieszkańców północnej części strefy centralnej (4, 5, 7), a komunikacja i transport w rejonie Dworca Kaliskiego (6). Znaczenie innych działów gospodarki w dostarczaniu środków utrzymania ludności we wszystkich rejonach miasta było niewielkie, dowodząc słabo zróżnicowanej jego bazy ekonomicznej.

Struktura wyznaniowa. Dane spisu powszechnego z 1931 r. wskazują też na znaczną zmienność przestrzenną struktury wyznaniowej ludności Łodzi (ryc. 18). W przypadku katolików zjawiskiem charakterystycznym było ich silne skupienie w sześciu dzielnicach położonych w północnej i południowo-

Fot. 5. Podwórze handlowe przy ul. Piotrkowskiej w okresie przed II wojną światową
Źródło: J. Reginia-Zacharski (2012)

Fot. 6. Zielony Rynek (Polesie) w okresie przed II wojną światową
Źródło: J. Reginia-Zacharski (2012)

-wschodniej części strefy peryferyjnej (1, 3, 14), jak też w środkowych i południowo-wschodnich rejonach strefy centralnej (7, 8, 11). Zamieszkiwało tam aż 197,1 tys. przedstawicieli tego wyznania, tj. ponad połowa (57,9%) ich ogólnej liczby. Na terenie miasta zaznaczyła się przy tym tendencja do wzrostu udziału katolików w całej strukturze wyznaniowej wraz ze spadkiem koncentracji przestrzennej ludności. Ponad $\frac{7}{10}$ wszystkich mieszkańców grupa ta tworzyła na obszarze Żubardzia (1), wschodniej części Bałut (2), Żłotna i Karolewa (6), Widzewa (9), w rejonie ul. Fabrycznej (11) oraz Pabianickiej i Rzgowskiej (13), a także na Starym Rokiciu (12), Dąbrowie i Nowych Chojnach (14).

Ryc. 18. Ludność Łodzi według wyznań i dzielnic w 1931 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931

Z przyczyn historycznych ludność żydowską wyróżniała wyjątkowo silna koncentracja przestrzenna na przeludnionych terenach Starych Bałut i sąsiednich rejonów centralnych. W czterech dzielnicach położonych w rejonie Rynku Bałuckiego (3), ul. 11-go Listopada (4), Pomorskiej (5) oraz Zielonej i Andrzeja (7) zamieszkiwało 171,9 tys. żydów stanowiących aż 84,9% ogólnej ich liczby. Położenie tych dzielnic dowodzi dyfuzji przestrzennej żydowskiej grupy

wyznaniowej na tereny przylegające od południa do dawnego rewiru żydowskiego. Jak zauważa P. Spodenkiewicz (1998) odznaczały się one specyficznym zagospodarowaniem i niepowtarzalnym klimatem społecznym (fot. 7).

Fot. 7. Dzielnica żydowska (Stare Miasto) w okresie przed II wojną światową

Źródło: J. Reginia-Zacharski (2012)

Tradycyjnie ewangelicy byli dość silnie skupieni w centralnej części miasta (7, 10, 11, 8) oraz na Żubardziu (1), Dąbrowie i Nowych Chojnach (14). W tych rejonach zamieszkiwało łącznie 37,4 tys. ewangelików, stanowiących $\frac{2}{3}$ ich ogólnej liczby. W całej strukturze wyznaniowej mieli oni największy udział w dwóch dzielnicach usytuowanych w środkowo-zachodniej (10) i środkowo-południowej części strefy śródmiejskiej, a także w dwóch dzielnicach peryferyjnych obejmujących Żubardz (1) i Stare Rokicie (12). We wszystkich tych rejonach ewangelicy stanowili ponad $\frac{1}{7}$ ogółu ludności.

Niewielka grupa wyznawców prawosławia zamieszkiwała głównie w środkowej, reprezentacyjnej części miasta, grupującej rejony przylegające do ulicy Pomorskiej (5), Zielonej i Andrzeja (7) oraz Przejazd i Nawrot (8). W tych

trzech dzielnicach skupiało się łącznie ok. 40% wszystkich ich przedstawicieli. Z kolei nieliczni reprezentanci innych wyznań byli silnie rozproszeni w przestrzeni miejskiej.

Podsumowując rozważania dotyczące struktury przestrzennej ludności Łodzi w okresie międzywojennym, warto porównać cechy demograficzno-społeczne, społeczno-ekonomiczne i kulturowe mieszkańców dzielnic śródmiejskich (4, 5, 7, 8, 10, 11) i zewnętrznych (1, 2, 3, 6, 9, 12, 13, 14) (tab. 13–14). W 1931 r. dzielnice śródmiejskie miały większe zasoby ludnościowe i większą gęstość ludności, ale w latach 1921–1931 wykazywały mniejszą dynamikę rozwoju demograficznego. Jednocześnie odznaczały się dużo silniejszą feminizacją ludności oraz niższym udziałem grupy najmłodszej (0–17 lat), przy wyższym udziale dorosłych (18–59 lat) i osób starszych (60 lat i więcej). Znaczne różnice między dzielnicami wewnętrznymi i zewnętrznymi występują również w przypadku statusu społecznego ich mieszkańców. W dzielnicach wewnętrznych o wyższym statusie udział analfabetów był prawie 2-krotnie niższy, właścicieli firm o 11% wyższy, a pracowników umysłowych ponad 2,5-krotnie wyższy, natomiast udział robotników o 21,2% niższy. Mieszkańców dzielnic śródmiejskich cechował równocześnie wyższy poziom aktywności zawodowej, dużo niższy udział (o 19,2%) korzystających ze źródeł utrzymania z pracy w przemyśle, przy odpowiednio wyższym udziale utrzymujących się z pracy w sektorze usługowym. Różnice kulturowe między dzielnicami śródmiejskimi i zewnętrznymi doskonale odzwierciedla bezwzględna przewaga katolików w drugiej grupie tych dzielnic (71,1%) i ponad 1,5-krotnie wyższy odsetek Żydów w pierwszej grupie dzielnic niż drugiej.

Tabela 13

Stan i struktura demograficzna ludności Łodzi w dzielnicach
śródmiejskich i zewnętrznych w 1931 r.

Dzielnice	Liczba ludności w tys.	Osób na ha	Dynamika ludności: 1921–1931 (1921 = 100)	Kobiet na 100 mężczyzn	Udział grupy 0–17 lat w %	Udział grupy 18–59 lat w %	Udział grupy 60 lat i więcej w %
Śródmiejskie	320,3	211,7	125,8	123	27,6	64,4	8,0
Zewnętrzne	284,3	65,2	143,9	112	33,7	59,7	6,6
Razem	604,6	102,9	133,7	117	30,6	62,1	7,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931.

Tabela 14

Struktura społeczna ludności Łodzi w dzielnicach śródmiejskich i zewnętrznych
w 1931 r. (w %)

Dzielnice	Analfabeci	Samodzielni	Pracownicy umysłowi	Robotnicy	Czynni zawodowo	Przemysł – źródło utrzymania	Katolicy
Śródmiejskie	12,3	29,8	13,4	53,0	50,8	52,8	43,1
Zewnętrzne	21,3	18,8	5,0	74,2	48,7	72,0	71,1
Razem	16,6	24,3	9,2	63,6	49,7	62,4	56,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1931.

3.2. MIESZKAŃCY ŁODZI W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ I OKUPACJI NIEMIECKIEJ

W czasie II wojny światowej Łódź poniosła ogromne straty ludnościowe, które tylko w niewielkim stopniu były bezpośrednio związane z działaniami wojennymi. Szacuje się, że od wybuchu wojny w dniu 1 września 1939 r. do wyzwolenia miasta w dniu 19 stycznia 1945 r. liczba jego mieszkańców zmniejszyła się z 680 tys. do 250 tys., tj. aż o 430 tys.²¹ Miasto rozpatrywane w granicach przedwojennych straciło zatem podczas wojny ok. $\frac{2}{3}$ (63,2%) swej ludności. W stratach tych większość stanowi ludność, która została zamordowana przez okupanta. Jej ogólna liczba osiągnęła 279 tys. osób, w tym ok. 170 tys. łódzkich. Żydów (Puś 1987, s. 125). Do spadku liczby ludności Łodzi podczas wojny przyczyniła się także ucieczka znacznej części jej mieszkańców na tereny tzw. Generalnej Guberni, masowe wywozy do obozów koncentracyjnych i na roboty przymusowe oraz zawężona reprodukcja ludności, wynikająca z nadwyżki zgonów w stosunku do urodzeń. Wojna spowodowała nie tylko dramatyczny spadek liczby ludności miasta, ale także zniekształcenie jej różnorodnych struktur, a zwłaszcza podziału ludności według płci i wieku oraz wyznań i narodowości. Przedwojenna Łódź reprezentująca tygiel czterech kultur: polskiej, niemieckiej, żydowskiej i rosyjskiej, przeszła po wojnie do historii.

Masowa eksterminacja ludności Łodzi była realizowana planowo przez okupanta niemieckiego w różnych formach: masowe egzekucje, więzienia,

²¹ Według szacunkowych danych Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego w Łodzi (Ginsbert 1962, s. 190). Warto dodać, że istnieją różne szacunki omawianych strat ludnościowych Łodzi. Straty znacznie niższe od podanych wyżej przytacza W. Puś (1987, s. 125). W oparciu o dane z 1946 r. ocenia się, iż Łódź w okresie wojny straciła 372 tys. osób, stanowiących 53% przedwojennych mieszkańców.

obozy, przymusowe przesiedlenia, wysiedlenia itp. Bezpośredniej eksterminacji służyły przede wszystkim zorganizowane na terenie miasta różnego rodzaju obozy: getto, obozy pracy przymusowej, obozy przesiedleńcze, specjalny obóz dla młodocianych.

Getto łódzkie (Litzmannstadt Getto) zostało utworzone przez prezydenta policji niemieckiej Johanna Schäfera 8 lutego 1940 r. (ryc. 19). Było ono największym i najdłużej funkcjonującym gettem żydowskim na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy (Baranowski, Lenczewski, Pilichowski, Zamojska 1988). Niemieckim zarządem getta (Gettoverwaltung) kierował Hans Biebow, natomiast zarządzenia niemieckie realizował i organizował życie w getcie Chaim Mordechaj Rumkowski, sprawujący z polecenia Niemców funkcję przełożonego Rady Starszych (Judenrat) Żydów²². Getto zajmowało początkowo tereny o powierzchni 4,13 km², zmniejszonej po 11.V.1941 r. do 3,82 km², położone w najbardziej zaniedbanej części Łodzi, na Starym Mieście i w południowo-wschodniej części Bałut. W getcie, będącym olbrzymim obozem pracy, przebywało w różnym czasie ogółem ok. 250 tys. Żydów, pochodzących przede wszystkim z samej Łodzi i jej okolic, a także z miast i miasteczek tzw. Kraju Warty (50 tys.) i różnych państw europejskich (20 tys.). Nieludzkie warunki życia w getcie wynikały m.in. z niewyobrażalnego przeludnienia. W połowie 1942 r. gęstość zaludnienia przekraczała tam 42 tys. osób na 1 km², a na jedną izbę w starych i zaniedbanych z reguły domach przypadało 6–7 osób (fot. 8).

---

²² Chaim Rumkowski, wywieziony z likwidowanego getta do Oświęcimia przedostatnim transportem (28 sierpnia 1944 r.), był postacią kontrowersyjną i zarazem tragiczną. Świadczy o tym m.in. jego przemówienie wygłoszone do mieszkańców getta na placu przed siedzibą straży pożarnej w getcie (Lutomierska 13) 4 września 1942 r., w którym mówił: „Na getto spadł ogromny smutek. Żądają od nas, byśmy oddali, co mamy najdroższego: dzieci i ludzi starych. (...) Wczoraj po południu dostaliśmy rozkaz, aby deportować 20 tys. ludzi z getta. Jeśli nie – powiedziano nam – zrobimy to sami. (...) Nie szczędziłem sił, by ten dekret unieważnić. Gdy to okazało się niemożliwe, starałem się go złagodzić. Kazałem zrobić rejestr dzieci dziewięcioletnich i starszych, który je wyjmie spod dekretu. Nie chcieli na to przystać. Jedyna rzecz jaka mi się udała – dzieci od lat dziesięciu wzwyż nie podlegają dekretowi. Niech nam to będzie jakąś pociechą.

Mamy w getcie wielką ilość zakażonych na gruźlicę, którym pozostaje tylko parę dni, może tygodni życia. Nie wiem, może ten plan jest diabelski, muszę zwrócić się do was: wydajcie tych chorych, aby na ich miejsce ratować zdrowych. (...) Ponieważ dzieci i starców jest tylko 13 tys., musimy dopełnić kwoty wydając ludzi chorych. (...) Widzicie przed sobą ruinę człowieka. To jest najtrudniejszy moment mojego życia. Wyciągam do was ramiona i błagam was: oddajcie w me ręce te ofiary, chroniąc nas od większych ofiar, chroniąc społeczność stu tysięcy Żydów” (*Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944*, Wyd. UŁ).

Ryc. 19. Plan getta łódzkiego w czasie II wojny światowej

Źródło: MOGiK w Łodzi; oprac. K. Dmochowska-Dudek

Fot. 8. Getto łódzkie, widok od strony ul. Nowomiejskiej

Źródło: K.G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar (2013)

Działalność gospodarcza getta służyła przede wszystkim potrzebom armii niemieckiej, ale częściowo także cywilnej ludności niemieckiej. W 1942 r. na jego terenie działało ponad 80 fabryk, a w 1944 r. ich liczba przekraczała 100. W zakładach krawieckich szyto głównie mundury i bieliznę, a w szewskich buty dla żołnierzy. Funkcjonowały tam również zakłady stolarskie, kuśnierskie, cholewkarskie i metalowe. Oprócz fabryk działały też sklepy, poczta, szpitale, sądy, prokuratura, a także więzienie. Mieszkańcy getta posługiwali się własną walutą. Niesamowicie rozbudowana została administracja żydowska getta, w której pracowało do 14 tys. osób.

Likwidacja getta odbywała się stopniowo. Ostatecznie została ona zakończona 31 sierpnia 1944 r. Ludność żydowska skupiona na terenie getta podlegała zarówno eksterminacji pośredniej, jak też czynnej. Eksterminacja pośrednia była spowodowana przymusową, niewolniczą pracą, powszechnym głodem jawnym i utajonym, straszliwymi warunkami higienicznymi, ogromnym przełudnieniem mieszkań oraz szeroko rozpowszechnionymi chorobami. Wskutek tej formy eksterminacji zginęło ponad 43 tys. mieszkańców getta. Eksterminacji czynnej dokonywano głównie w 1942 r. poza terenem getta. Transporty więźniów getta, w pierwszej kolejności starców, chorych i dzieci, którzy nie mogli pracować, wysyłano ze stacji przeładunkowej na Radogoszczu (Radegast). Na miejsce zagłady zostało wyznaczone Chełmno nad Nerem, gdzie w obozie śmierci Żydzi

byli mordowani przy użyciu ruchomych komór gazowych. W ten sposób zginęło ok. 116 tys. mieszkańców getta. Władze niemieckie zorganizowały też w czerwcu–sierpniu 1944 r. transporty ok. 70 tys. Żydów pochodzących z łódzkiego getta do obozów zagłady w Oświęcimiu i Brzezince. W całym okresie istnienia getta udało się uratować ok. 5–7 tys. jego więźniów. A tuż przed wyzwoleniem Łodzi na terenie getta pozostawało w ukryciu zaledwie 877 Żydów. Zagłada łódzkich Żydów oznaczała tragiczne zamknięcie ich burzliwych dziejów w Łodzi.

W celu planowej eksterminacji Polaków okupanci niemieccy organizowali w Łodzi masowe egzekucje, specjalne więzienia i obozy (Puś 1987, s. 122–123). Działania te były skierowane w szczególności przeciwko działaczom politycznym, społecznym i inteligencji. Egzekucje ludności polskiej zostały zapoczątkowane już w listopadzie 1939 r. Podczas całego okresu okupacji dokonywano ich w lasach lućmierskich, gdzie zamordowano ogółem 11 tys. Polaków pochodzących z Łodzi i jej okolic. Kilka tysięcy Polaków zginęło także w lasach wiączyńskich.

Największe więzienie na terenie Łodzi, tzw. Powiększone Więzienie Policyjne Radogoszcz, Niemcy zorganizowali w dawnej fabryce Samuela Abbego, położonej przy ul. Zgierskiej 147. Więżono w nim w nieludzkich warunkach ok. 50 tys. osób. Tuż przed wyzwoleniem w nocy z 17 na 18 stycznia 1945 r. zostało tam wymordowanych i spalonych żywcem ok. 2 tys. więźniów. Równie okrutny reżim jak w więzieniu na Radogoszczu stosowano w obozie pracy przymusowej dla dorosłych, który funkcjonował na Sikawie.

Na terenie działającego przed wojną przy ul. Liściastej 17 zakładu włókienniczego Mikołaja Glazera w listopadzie 1939 r. Niemcy utworzyli obóz przejściowy przeznaczony głównie dla Polaków. W obozie tym do stycznia 1940 r. przebywało łącznie ok. 2 tys. osób. Wśród tych więźniów dominowali działacze organizacji społecznych i politycznych, nauczyciele i urzędnicy państwowi. Na ok. 500 więźniach skazanych na śmierć wyroki wykonano w podłódzkich lasach. Obóz ten funkcjonował do początku 1940 r., gdy jego więźniowie zostali przeniesieni do wspomnianej fabryki Abbego.

W końcu 1941 r. Niemcy utworzyli też na terenie getta żydowskiego obóz cygański, zlokalizowany przy ul. Wojska Polskiego 82–88. Przetrzymywano w nim w straszliwych warunkach ponad 5 tys. Romów i Sinti z Burgenlandu. Na początku 1942 r., z uwagi na rozprzestrzenianie się epidemii tufusu, obóz został zlikwidowany. Jego mieszkańców wywieziono do obozu zagłady w Chełmie nad Nerem, gdzie wszyscy zostali zamordowani.

Specjalny obóz dla młodocianych, których rodziców więziono w hitlerowskich więzieniach, został utworzony przez Niemców w grudniu 1942 r. przy ul. Przemysłowej, z filią w Dzierżynie koło Zgierza. Był on przeznaczony dla ok. 2–3 tys. dziewcząt i chłopców w wieku 8–16 lat, bezwzględnie

wykorzystywanych do ciężkiej przymusowej pracy. Do stycznia 1945 r. w obozie tym było więzionych łącznie około 5 tys. dzieci, z których $\frac{1}{3}$ zmarła. Na obszarze Łodzi istniały również trzy obozy przesiedleńcze, zlokalizowane przy ul. Hutora 32, Kopernika 49 i Łąkowej 4. Służyły one do wysiedlenia z Łodzi do Generalnej Guberni ok. 40 tys. Polaków. Ponadto na terenie miasta Niemcy założyli obóz dla angielskich jeńców wojennych. Został on zlokalizowany przy ulicy Niciarnianej. Więźniowie byli tam zmuszeni do pracy przymusowej w widzewskich zakładach przemysłowych przejętych przez okupanta.

Równocześnie z eksterminacją ludności żydowskiej okupanci dokonywali masowych przesiedleń dużej części pozostałych mieszkańców Łodzi. Do Generalnej Guberni przesiedlono z Łodzi ok. 40 tys. osób. Jeszcze większy zasięg miały przesiedlenia wewnątrz miasta. Dotyczyły one głównie terenów śródmiejskich przeznaczonych dla Niemców, z których przesiedlono do dzielnic południowych i wschodnich aż 158 tys. Polaków, natomiast 60 tys. Żydów do getta. Jednocześnie na roboty przymusowe w Niemczech tylko do końca 1942 r. zostało wywiezionych 115 tys. osób.

Okupanci niemieccy przystąpili również do masowego osiedlania w Łodzi ludności niemieckiej sprowadzanej z Rzeszy, przede wszystkim wojskowych, policjantów, służby więziennej, a także przedsiębiorców, kadry technicznej i urzędników. Do Łodzi przeniosło się również wielu Niemców z podłódzkich osad niemieckich. Część ludności niemieckiej została też przesiedlona do Łodzi z Wołynia, Besarabii i państw nadbałtyckich. Nie można poza tym zapominać o przyjmowaniu tzw. volkslisty przez wielu łódzian o pochodzeniu niemieckim. Wskutek wszystkich tych działań nastąpił w mieście wzrost liczby Niemców z 60 tys. (9% ludności miasta) w 1939 r. do 143 tys. (29%) w 1944 r.

Pod koniec wojny napływowa i rodowita ludność niemiecka masowo wyjeżdżała z Łodzi. Miejscowe władze niemieckie przystąpiły do organizowania tych wyjazdów już jesienią 1944 r. Akcja ta nie została jednak zakończona i przerodziła się w żywiołową ucieczkę Niemców z uwagi na szybką ofensywę wojsk sowieckich.

3.3. PODSUMOWANIE

W latach międzywojennych ludność Łodzi rozwijała się zdecydowanie wolniej niż we wcześniejszym okresie uprzemysłowienia, co było uwarunkowane przede wszystkim niekorzystną sytuacją gospodarczą miasta. Niemniej jednak jego liczba ludności uległa wówczas podwojeniu, osiągając w 1939 r. 672 tys. Ogólną tendencję rozwoju demograficznego Łodzi w okresie międzywojennym doskonale odzwierciedla rosnąca funkcja prostoliniowa. Zauważmy też, że tempo rozwoju ludnościowego rozpatrywanego miasta było wówczas wyższe w porównaniu z innymi wielkimi miastami kraju.

Ruch naturalny ludności Łodzi w omawianym okresie nie był dynamiczny. Wyjątek stanowiła faza kompensacyjna w rozwoju ludności, występująca po I wojnie światowej i wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Natężenie małżeństw, które nie wykazywało jednolitej tendencji rozwojowej, było najwyższe w 1922 r. (13,5‰). Podobnie ewoluowała rodność powiązana z zawieraniem małżeństw. Tymczasem ogólnie wysoką umieralność cechował trend spadkowy, uwarunkowany stopniową poprawą warunków sanitarnych i ochrony zdrowia w mieście. Głównymi przyczynami zgonów, analogicznie jak przed wojną, były choroby zakaźne, a w szczególności gruźlica szeroko rozpowszechniona wśród ludności robotniczej. Za rosnąco-malejącą tendencję przyrostu naturalnego były odpowiedzialne w głównej mierze zmiany w natężeniu urodzeń.

Intensywność ruchu migracyjnego mieszkańców Łodzi w 20-leciu międzywojennym przewyższała natężenie ruchu naturalnego. Migracja netto w ciągu tego okresu reprezentowała prawie $\frac{8}{10}$ całkowitego przyrostu ludności, przy czym osiągnęła ona wyjątkowo wysoki poziom (92,8 tys. osób) w 1919 r., z powodu gwałtownego napływu do miasta dawnych uchodźców. Wojna w 1920 r. i głęboki kryzys gospodarczy w latach 1930–1931 zbiegły się z ujemnym saldem migracyjnym. Spis powszechny z 1921 r. wykazał, że większość ludności napływowej (56,3%) pochodziła z terenu woj. łódzkiego, z czego $\frac{2}{3}$ urodziło się w pięciu powiatach położonych w pobliżu Łodzi. Wśród ludności napływowej, zgodnie z ewidencją łodzian zameldowanych w 1931 r., przeważały kobiety oraz osoby dorosłe w wieku mobilnym i młodzież (15–39 lat). Ludność alochtoniczna była zarazem zróżnicowana pod względem społecznym, wyznaniowym i narodowościowym.

Do silnej deformacji struktury demograficznej ludności Łodzi doszło podczas I wojny światowej. O późniejszych zmianach tej struktury decydował ruch naturalny i migracyjny. W 1918 r. w mieście przeciętnie na 100 mężczyzn przypadało aż 136 kobiet. Tak duże zniekształcenie struktury płci miało negatywny wpływ na ruch naturalny ludności. W miarę upływu czasu stopień feminizacji łodzian obniżał się, jednakże aż do końca analizowanego okresu nie doszło do zrównoważenia struktury płci.

Dane spisu powszechnego z 1931 r. umożliwiające szczegółową analizę struktury wieku społeczeństwa łódzkiego dowodzą, że reprezentowała ona – analogicznie jak w okresie uprzemysłowienia – typ progresywny z wysokim udziałem dzieci poniżej 15 lat (26,1%) i niskim odsetkiem ludzi starych w wieku 60 lat i więcej (7,3%), a w przypadku dorosłych z przewagą liczebną osób w wieku mobilnym (15–39 lat).

Wskutek określonych tradycji społeczno-kulturowych i intensywnego napływu ludności pochodzącej ze wsi, ukształtowała się w Łodzi specyficzna struktura gospodarstw domowych ze znacznym udziałem zarówno gospodarstw dużych (5 i więcej osób), jak też osób samotnych. Równocześnie doszło do powstania

charakterystycznej struktury ludności według stanu cywilnego, o wysokim udziale osób w stanie wolnym i bardzo niskim w stanie wdowim oraz wręcz znikomym rozwiedzionych i separowanych.

W okresie międzywojennym wystąpiły korzystne zmiany w strukturze społeczno-zawodowej ludności Łodzi. Na wzrost jej poziomu wykształcenia wpłynęło wprowadzenie w mieście od 1 września 1921 r. obowiązkowego szkolnictwa podstawowego. Chociaż w podziale ludności według źródeł utrzymania tradycyjnie pozycję dominującą zajmował przemysł (260 tys. osób w 1921 r.), w tym włókiennictwo (65,5%), to doszło zarazem do wzrostu znaczenia sektora usługowego. W rozwoju usług Łódź nadrobiła stopniowo opóźnienia w stosunku do innych wielkich miast polskich. Równocześnie zachodziły zmiany struktury klasowo-warstwowej ludności, podkreślające proletariacki charakter całego miasta.

Ze względu na osłabiony wzrost gospodarczy i demograficzny struktura wyznaniowa ludności Łodzi w okresie międzywojennym ulegała niewielkim zmianom. Można jednak zauważyć, że najliczniejsza społeczność katolicka zwiększyła swoją przewagę liczebną nad pozostałymi grupami wyznaniowymi. Tymczasem proces polonizacji struktury narodowościowej mieszkańców Łodzi w okresie II Rzeczypospolitej, po początkowym przyspieszeniu został później zahamowany. W strukturze tej, poza dominującą grupą Polaków, ważną rolę odgrywali także Żydzi i Niemcy.

Łódź, będąca typowym miastem przemysłowym, wyróżniała się w okresie międzywojennym niezwykle wysoką gęstością ludności (102,9 osób na 1 ha w 1931 r.), rosnącą w układzie dośrodkowym. Specyficznych właściwości nabrała przy tym struktura przestrzenna ludności miasta według cech demograficznych, społeczno-ekonomicznych i wyznaniowych.

Podczas II wojny światowej Łódź poniosła ogromne straty ludnościowe, dochodzące do 430 tys. osób. Okupant niemiecki wymordował ok. 170 tys. łódzkich Żydów. Pod koniec wojny ludność niemiecka masowo opuszczała miasto.

4. ZMIANY LUDNOŚCIOWE W ŁODZI W OKRESIE 1945–1989

4.1. WZROST DEMOGRAFICZNY

W okresie 1945–1989 w rozwoju demograficznym Łodzi występował trend rosnący (tab. 15, ryc. 20). Był on uwarunkowany przede wszystkim szybkim tempem odbudowy zniszczeń wojennych i uruchamiania produkcji przemysłowej, dużymi inkorporacjami terenów w 1945 i 1988 r., a także długotrwałym wzrostem gospodarczym osiągniętym dzięki zdobytej przez miasto pozycji centrum polskiego włókiennictwa, powstaniu nowoczesnego przemysłu elektromaszynowego i chemicznego, jak i przekształceniem miasta w wielki ośrodek naukowy i kulturalny. Ludność Łodzi wzrosła w tym okresie z 502,5 tys. do 851,7 tys., czyli aż o 349,2 tys., co można by przyrównać do powstania zupełnie nowego, dużego miasta. Tak znaczny przyrost rzeczywisty ludności został osiągnięty przy średniorocznym tempie wzrostu wynoszącym 1,21%. Trzeba przy tym zaznaczyć, że tempo wzrostu demograficznego miasta ulegało znacznym zmianom w miarę upływu czasu, przy czym było ono najwyższe w 1945 r. Według szacunku Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego w Łodzi w dniu wyzwolenia miasta, tj. 19 stycznia 1945 r., na jego terenie (w granicach przedwojennych) zamieszkiwało ok. 250 tys. osób. Do końca tego samego roku stan ludności Łodzi (w granicach z 31.12.1945 r.) zwiększył się o 252,5 tys. osób (Ginsbert 1962, s. 190). Wspomniany przyrost ludności wynikał przede wszystkim z ogromnego napływu migracyjnego, ale obejmował także znaczny przyrost formalny (80,6 tys. osób) (tab. 16), spowodowany inkorporacją terenów podmiejskich dokonaną w dniu 20 grudnia 1945 r., która doprowadziła do ponad 3,5-krotnego zwiększenia powierzchni miasta (z 58,8 km² do 211,6 km²)²³, co

---

²³ Obszary inkorporowane obejmowały nie tylko tereny podmiejskie silnie zurbanizowane, ale także tereny rolne stanowiące rezerwę dla dalszej rozbudowy miasta. Do Łodzi zostały włączone: miasto Ruda Pabianicka, gminy Chojny i Radogoszcz, części gmin Brus, Łagiewniki, Nowosolna, Wiskitno, Widzew, Dobra, a także część wsi Starowa Góra. Później, niewielkiego poszerzenia granic miasta dokonano w roku 1958 (2 ha) i 1961 (22 ha). Po raz kolejny powierzchnia miasta wzrosła w 1965 r. (o 206 ha), dochodząc do 214,31 km². Potem w niezmienionych granicach Łódź funkcjonowała aż do 1988 r.

przyczyniło się nie tylko do wzrostu zasobów ludnościowych, ale także do ogólnej dekoncentracji ludności i zmian jej struktury demograficznej.

Tabela 15

Rozwój ludności Łodzi w latach 1945–1989

Rok (stan 31 XII)	Liczba ludności w tys.	Indeks dynamiki: 1945 = 100	Indeks dynamiki: rok poprzedni = 100
1	2	3	4
1945	502,5	100,0	x
1946	551,7	109,8	109,8
1947	575,3	114,5	104,3
1948	600,6	119,5	104,4
1949	612,1	121,8	101,9
1950	630,0	125,4	102,9
1951	646,0	128,6	102,5
1952	653,0	130,0	101,1
1953	655,0	130,3	100,3
1954	663,0	131,9	101,2
1955	674,2	134,2	101,7
1956	681,9	135,7	101,1
1957	687,3	136,8	100,8
1958	696,3	138,6	101,3
1959	701,7	139,6	100,8
1960	717,1	142,7	102,2
1961	722,8	143,8	100,8
1962	726,8	144,6	100,6
1963	734,3	146,1	101,0
1964	739,6	147,2	100,7
1965	744,1	148,1	100,6
1966	746,5	148,6	100,3
1967	745,4	148,3	99,9
1968	749,7	149,2	100,6
1969	752,7	149,8	100,4
1970	762,7	151,8	101,3
1971	765,4	152,3	100,4
1972	774,2	154,1	101,1
1973	780,8	155,4	100,9
1974	787,0	156,6	100,8
1975	798,3	158,9	101,4

Tabela 15 (c.d.)

1	2	3	4
1976	810,0	161,2	101,5
1977	818,4	162,9	101,0
1978	825,3	164,2	100,8
1979	832,4	165,7	100,9
1980	835,7	166,3	100,4
1981	843,0	167,8	100,9
1982	845,7	168,3	100,3
1983	848,5	168,9	100,3
1984	849,4	169,0	100,1
1985	847,9	168,7	99,8
1986	847,4	168,6	99,9
1987	844,9	168,1	99,7
1988	851,5	169,5	100,8
1989	851,7	169,5	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Ryc. 20. Rozwój ludności Łodzi w latach 1945–1989
(linią przerywaną oznaczono trend)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Tabela 16

Ludność Łodzi w granicach przedwojennych i w 1946 r.: stan wg spisu z 14 II 1946 r.

Wyszczególnienie	Miasto ogółem	Tereny w granicach przedwojennych	Tereny inkorporowane
Powierzchnia w km ²	211,6	58,8	152,8
Ludność ogółem	496 861	416 282	80 579
Osób na km ²	2 348	7 080	527
Mężczyźni	212 232	176 538	35 694
Kobiety	284 629	239 744	44 885
Na 100 mężczyzn przypada kobiet	134,1	135,8	125,7
Udział osób w wieku:			
Poniżej 18 lat	26,3	25,4	30,9
18–59 lat	64,6	65,5	60,1
60 lat i więcej	9,0	9,1	9,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Rocznik Statystyczny miasta Łodzi 1945–1947*, 1949, Zarząd Miejski Łodzi, Łódź, s. 88.

Dynamika wzrostu ludnościowego Łodzi była bardzo wysoka w ciągu czterech następnych lat, podczas trwania fazy kompensacyjnej cyklu rozwoju demograficznego generowanego przez wojnę. Doszło wówczas do przyrostu ludności o 109,6 tys., reprezentującego prawie $\frac{1}{3}$ (31,4%) ogólnego przyrostu ludności w całym okresie Polski Ludowej, przy czym średnioroczne tempo wzrostu liczby ludności wynosiło wtedy aż 6,8%. Faktem godnym podkreślenia jest to, że już w 1948 r. wielkość zasobów ludnościowych Łodzi przekroczyła 600 tys. osób. Podczas fazy kompensacyjnej były realizowane liczne, odłożone wskutek wojny małżeństwa i urodzenia, zmniejszała się stopniowo liczba zgonów, równocześnie wzrastał gwałtownie przyrost naturalny. Jednocześnie miały miejsce powroty rzesz uchodźców, przesiedleńców i wysiedleńców, jeńców i żołnierzy, repatriantów oraz napływ imigrantów poszukujących mieszkań i pracy. Rozwój ludności był stymulowany wówczas przez odbudowę i uruchamianie zniszczonych podczas wojny fabryk, realizowanie nowych inwestycji przemysłowych i usługowych, a także zapoczątkowanie rozwoju budownictwa mieszkaniowego.

Wprawdzie w latach 50. tempo rozwoju demograficznego Łodzi wyraźnie obniżyło się, to jednak w końcu tej dekady liczba ludności miasta osiągnęła już ponad 700 tys. (701,7 tys.). Warto przy tym zauważyć, że w rozpatrywanych latach dynamika przyrostu ludności Łodzi (indeks dynamiki: 115,3) była niższa

aniżeli Warszawy (142,1), Krakowa (141,7) i Poznania (129,4). Rozwój demograficzny miasta był wtedy ograniczany wskutek działania różnych czynników. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć realizowaną politykę deglomerycyjną, wprowadzenie ograniczeń meldunkowych, a także dynamiczną odbudowę Warszawy, zagospodarowywanie ziem odzyskanych, intensywne uprzemysławianie słabo rozwiniętych przed wojną regionów kraju. Po pewnym przyspieszeniu wzrostu demograficznego miasta na początku lat 60., w drugiej ich połowie nastąpiło jego silne spowolnienie, co było związane z pogarszającą się sytuacją gospodarczą i narastającymi napięciami społeczno-politycznymi. W 1967 r. po raz pierwszy w okresie powojennym przejściowo doszło nawet do niewielkiego spadku liczby ludności miasta.

Lata 70. przyniosły ponowny wzrost tempa rozwoju demograficznego Łodzi. Dzięki temu w 1976 r. Łódź zdobyła status miasta 800-tysięcznego, osiągając dopiero wtedy w aktualnych granicach, przedwojenny stan zaludnienia. W ciągu całego rozważanego 10-lecia liczba jej mieszkańców powiększyła się o 69,7 tys., dochodząc w 1979 r. do 832,4 tys. Wzrost ten bazował przede wszystkim na realizacji wielkich inwestycji przemysłowych, mieszkaniowych i infrastrukturalnych.

Po raz kolejny znaczny spadek dynamiki wzrostu demograficznego Łodzi wystąpił w latach 80. Został on spowodowany w szczególności przez dramatyczne pogorszenie sytuacji gospodarczej i napięcia społeczno-polityczne. W związku z tym w ciągu trzech kolejnych lat 1985, 1986 i 1987 notuje się w Łodzi nawet niewielki spadek liczby mieszkańców. Z kolei poszerzenie granic administracyjnych miasta w 1988 r.²⁴ przyczyniło się do niedużego wzrostu jego liczby ludności (o 12,1 tys. osób) i jej gęstości (tab. 17). Należy przy tym podkreślić, iż w 1989 r. liczba ludności Łodzi, dochodząc do 851,7 tys., osiągnęła maksymalną wielkość w całej dotychczasowej historii miasta.

W okresie Polski Ludowej współczynnik przyrostu rzeczywistego ludności Łodzi ewoluował pod wpływem zmian stanu ludności w bardzo szerokim przedziale od 316,4‰ w 1945 r. do –2,9‰ w 1987 r. Na przyrost rzeczywisty ludności miasta w różnym stopniu rzutował przyrost naturalny i migracyjny. Głównym źródłem całkowitego przyrostu ludności był przyrost migracyjny (56,6%). Tym niemniej wraz z upływem czasu relacje pomiędzy przyrostem naturalnym i migracyjnym ulegały istotnym zmianom. Na samym początku lat powojennych najważniejszym składnikiem olbrzymiego przyrostu ludności (127,5 tys. w latach 1946–1950) był przyrost migracyjny, natomiast w latach

---

²⁴ Z dniem 01.01.1988 r. powierzchnia miasta wzrosła o 80,1 km² (37,8%), dochodząc do 294,39 km². Przyłączono wtedy do Łodzi następujące miejscowości: Sokołów, Zimna Woda, Romanów, Nowe Moskule, Wilanów, Nowy Imielnik, Bronisin, Wiskitno, Wiskitno Las, Huta Szklana, Łaskowice, Huta Jagodnicka, Jagodnica, Srebrna, Lublinek, Nowosolna, Mileszki, Wiączyń Górny, Sącieszno, Andrzejów, Nery, Feliksin.

50., przy obniżonym już przyroście rzeczywistym (87,1 tys.) większą rolę odgrywał przyrost naturalny. W późniejszych latach, gdy przyrost rzeczywisty ludności na przemian malał (lata 60. do 45,6 tys. i 80. do 5,6 tys.) i wzrastał (lata 70. do 79,3 tys.), prymat ponownie należał do salda migracji.

Tabela 17

Ludność Łodzi w granicach przed i po inkorporacji w dniu 01.01.1988 r.:
stan wg spisu z 06.12.1988 r.

Wyszczególnienie	Miasto ogółem	Tereny w granicach przed inkorporacją	Tereny inkorporowane
Powierzchnia w km ²	294,4	214,3	80,1
Ludność ogółem	854 261	842 182	12 079
Osób na km ²	2 902	3 930	151
Mężczyźni	392 728	386 798	5 930
Kobiety	461 533	455 384	6 149
Na 100 mężczyzn przypada kobiet	117,5	117,7	103,7
Udział osób w wieku:			
Poniżej 18 lat	22,5	22,5	26,3
18–59 lat	58,4	58,4	57,7
60 lat i więcej	19,1	19,1	16,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyczna charakterystyka Łodzi*, 1990, Wojewódzki Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź.

Jednopodstawowy indeks dynamiki rozwoju ludności Łodzi, obliczony przy przyjęciu bazowej liczby ludności z 1945 r., wzrastając sukcesywnie w kolejnych latach, na końcu badanego 45-lecia osiągnął wartość 169,5% (ryc. 21). Natomiast indeksy łańcuchowe, obrazujące tempo wzrostu liczby ludności w stosunku do roku poprzedniego jedynie na początku tego okresu przyjmowały bardzo wysokie wartości, przekraczające 5%. Gwałtownie zmalały one już na początku lat 50., po czym w następnych latach obserwujemy ich nieregularne wahania o wygasającej amplitudzie, antycypujące ogólny spadek tempa rozwoju ludnościowego.

Trend dynamicznego wzrostu demograficznego ludności Łodzi w latach 1945–1989 doskonale opisuje funkcja potęgowa o następującej postaci:

$$Y = 484,77 x^{0,145}.$$

Ryc. 21. Dynamika rozwoju demograficznego Łodzi w latach 1945–1989

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Świadczy o tym porównanie przebiegu krzywej rzeczywistego wzrostu demograficznego i jego linii trendu (ryc. 20), jak też odpowiadający tej linii współczynnik determinacji wynoszący 0,978. Warto przy tym odnotować dodatnie i ujemne odchylenia rzeczywistej liczby ludności od liczby teoretycznej, określonej ogólną tendencją rozwojową. Odchylenia dodatnie wystąpiły, przy zróżnicowanej dynamice wzrostu ludności, w latach 1945–1952 i 1976–1989. Z kolei, odchylenia ujemne pojawiały się w długim przedziale czasu obejmującym lata 1953–1975. Na tej podstawie w ciągu całego rozpatrywanego okresu można wyróżnić trzy podokresy istotnie różniące się rzeczywistą dynamiką rozwoju ludności w stosunku do określonego trendu: 1) 1945–1952: bardzo wysoka dynamika, 2) 1953–1975: niska dynamika i 3) 1976–1989: wysoka dynamika.

4.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY

4.2.1. RUCH NATURALNY

Proces formowania małżeństw w Łodzi w okresie 1945–1989 rozwijał się w formie falowej (ryc. 22). Na samym początku tego okresu trwała jeszcze faza

destrukcyjna cyklu rozwoju demograficznego zapoczątkowanego przez II wojnę światową²⁵. Stąd też dosyć wysokie natężenie zawieranych małżeństw notowane w 1945 r. obniżyło się wyraźnie dopiero w roku następnym (z 17‰ do 15,4‰). Zapoczątkowanie fazy kompensacyjnej wspomnianego cyklu w 1947 r. znajduje wyraz w gwałtownym wzroście współczynnika małżeństw, który wtedy uzyskał najwyższą wartość w całym rozpatrywanym okresie, dochodząc aż do 20,4‰. Przyczyną tego wzrostu była równoczesna realizacja bieżących i odłożonych w czasie wojny związków małżeńskich. W kolejnych latach natężenie małżeństw obniżyło się aż do 1966 r., kiedy osiągnęło minimalny poziom 6,0‰. Późniejszy systematyczny wzrost tego natężenia doprowadził do pojawienia się drugiej, dość wysokiej fali małżeństw obejmującej lata 70., w których współczynnik małżeństw był zbliżony do 10‰. Fala ta powstała wskutek wchodzenia w wiek matrymonialny roczników powojennego wyżu demograficznego. Następne lata przynoszą kolejny spadek natężenia małżeństw do poziomu notowanego w połowie lat 60. Pogłębienie tego spadku w latach 80. wiąże się z głębokim regresem gospodarczym, gwałtownymi konfliktami społeczno-politycznymi, a zwłaszcza z wprowadzeniem stanu wojennego.

Ryc. 22. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1945–1989

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

²⁵ Należy zaznaczyć, iż na początku okresu powojennego statystyka ruchu naturalnego i wędrownego w Polsce była niedokładna.

Proces rozpadu małżeństw wskutek rozwodów w Łodzi w latach powojennych cechowała ogólna tendencja wzrostowa trwająca aż do początku lat 80. Natężenie rozwodów zwiększyło się z 1,43‰ w 1950 r. do 3,02‰ w 1980 r. Wskazane zmiany mają różnorakie uwarunkowania. Można tutaj wymienić m.in. przeobrażenia w modelu małżeństwa i rodziny, wzrost pozycji i roli społecznej kobiety, rozluźnienie norm społecznych. W późniejszym czasie natężenie rozwodów z reguły obniżało się, osiągając w 1989 r. poziom 2,24‰. Czynnikiem sprawczym tego spadku były w szczególności niekorzystne zmiany sytuacji społeczno-ekonomicznej i politycznej.

Trend rodności efektywnej w okresie 1945–1989 był w Łodzi ogólnie podobny do tendencji przypisanej natężeniu małżeństw. Należy jednak przy tym zauważyć, że poziomy rodności i natężenia małżeństw w miarę upływu czasu coraz bardziej zbliżały się do siebie. W pierwszej połowie analizowanego okresu rodność osiągała znacznie wyższy poziom aniżeli w późniejszych latach. Jednakże niezwykle wysokie natężenie urodzeń cechowało tylko pierwsze lata powojenne. Było to uwarunkowane realizacją urodzeń odłożonych podczas wojny, inkorporacją rozległych terenów zamieszkiwanych głównie przez ludność wiejską kultywującą model wielodzietnej rodziny, osiedleniem w Łodzi rzesz pochodzącej ze wsi i małych miast ludności napływowej w wieku wysokiej płodności, niskim przeciętnym wiekiem nowożeńców, a także stosowaną przez państwo polityką populacyjną. Maksymalna wartość tego współczynnika wystąpiła w 1947 r., kiedy doszła aż do 37‰. Później poziom rodności obniżał się sukcesywnie aż do osiągnięcia minimum wynoszącego 9,4‰ w 1967 r., po czym następował jego stopniowy wzrost do ponad 14‰ w drugiej połowie lat 70. Na początku następnej dekady po różnokierunkowych wahaniami współczynnik urodzeń obniżał się regularnie aż do uzyskania ponownie notowanej wcześniej minimalnej wartości (9,4‰) w 1989 r.

Na omawiane zmiany poziomu rodności oraz systematyczne obniżanie się płodności kobiet w Łodzi, wywarł wpływ stopniowy wzrost poziomu wykształcenia i aktywności zawodowej kobiet, a także upowszechnianie się modelu małej rodziny posiadającej tylko jedno dziecko. Do dominacji tego modelu doszło już w dekadzie lat 60. Świadczy o tym m.in. wzrost udziału urodzeń przez matkę pierwszego w kolejności dziecka w ogólnej liczbie urodzeń żywych z 49,8% w 1960 r. do 65,8% w 1970 r. Natomiast sama obniżka płodności kobiet zaznaczyła się już wyraźnie w latach 50., kiedy to liczba urodzeń żywych na 1 000 kobiet w wieku rozrodczym zmalała z 81 (lata 1950–1951) do 63 (1958–1959). Warto też zauważyć, że w następnej dekadzie współczynniki płodności kobiet w Łodzi były niższe aniżeli dla ogółu miast polskich. Jednakże przełomowe znaczenie dla dalszego rozwoju ludności miasta miało obniżenie współczynnika dzietności i reprodukcji ludności brutto w końcu lat 50. odpowiednio do 2,135 i 0,836. Przytoczone dane dowodzą, że w tym właśnie czasie nastąpiło

w mieście zdecydowane przejście od rozszerzonej do zawężonej reprodukcji ludności, co rzutowało niekorzystnie na jego późniejszy wzrost demograficzny.

Umieralność mieszkańców Łodzi w okresie 1945–1989 reprezentowała trend malejąco-rosnący. Jej poziom był uzależniony przede wszystkim od struktury wieku ludności, warunków socjalno-bytowych, rozwoju medycyny, poziomu i zakresu świadczeń medycznych oraz warunków higieniczno-sanitarnych. Ze względu na wyjątkowo trudne warunki życia najwyższy jej poziom wystąpił bezpośrednio po wojnie, jeszcze w 1945 r., osiągając 25,1‰. Wraz z sukcesywną poprawą sytuacji materialnej i zdrowotnej społeczeństwa natężenie zgonów malało aż do uzyskania minimum równego 7,4‰ w 1961 r. Jednak sumaryczne współczynniki zgonów i umieralności niemowląt w Łodzi były w tym czasie wyższe niż dla ogółu miast polskich. Stopniowy wzrost współczynnika zgonów w drugiej połowie lat 80. do poziomu nieco przewyższającego 13‰ wynikał z kryzysu gospodarczego i nasilającego się procesu starzenia demograficznego.

Na ogólny poziom umieralności ludności Łodzi w latach 1945–1989 w znacznym stopniu oddziaływało natężenie zgonów niemowląt, stanowiące jeden z najbardziej wrażliwych wskaźników stopnia rozwoju społecznego. Zmiany umieralności niemowląt w tym okresie, mierzonej liczbą zgonów niemowląt przypadających na 1 000 urodzeń żywych, obrazuje trend spadkowy. Niezwykle wysokie maksimum natężenia zgonów niemowląt, równe 183,1‰, pojawiło się w 1945 r. Niemniej jednak do końca lat 70. obniżyło się ono do ok. 20‰. Za zjawisko symptomatyczne, w odniesieniu do dramatycznej sytuacji gospodarczej i społeczno-politycznej pierwszej połowy lat 80., należy uznać wyraźny, chociaż przejściowy wzrost umieralności niemowląt do ponad 25‰. Dopiero w końcu tej dekady notuje się ponowny spadek współczynnika zgonów niemowląt.

Z biegiem czasu następowały po wojnie charakterystyczne zmiany głównych przyczyn zgonów ludności Łodzi. W 1945 r. najważniejszą przyczyną śmierci były choroby zakaźne, które spowodowały prawie $\frac{1}{5}$ (23,7%) ogólnej liczby zgonów, przy czym w tej grupie chorób na pierwszy plan zdecydowanie wysuwała się gruźlica (16,0%). Oprócz chorób zakaźnych do najczęstszych przyczyn zgonów należały wtedy choroby układu krążenia (21,8%), choroby wieku starczego (11,5%), choroby układu oddechowego (9,4%) i choroby układu trawiennego (9,1%). Łącznie tych pięć głównych przyczyn warunkowało $\frac{3}{4}$ (75,3%) wszystkich zgonów. W miarę ogólnej poprawy warunków życia dość szybko struktura głównych przyczyn zgonów ulegała istotnym zmianom. Już w 1947 r. na pierwsze miejsce wśród tych przyczyn wysunęły się choroby układu krążenia (20,2%), a kolejne pozycje zajęły choroby zakaźne i pasożytnicze (16,8%), choroby układu trawiennego (12,2%), choroby układu oddechowego (10,4%) i choroby nowotworowe (8,4%). W późniejszym czasie –

zgodnie z tendencją ogólnopolską – w grupie najczęstszych przyczyn zgonów znacznie zmalało znaczenie chorób zakaźnych, w tym zwłaszcza gruźlicy. Jednocześnie coraz większą rolę odgrywały choroby układu krążenia i nowotwory. Od 1970 r. nowotwory stały się główną przyczyną zgonów (20,4%).

Przyrost naturalny w Łodzi w okresie 1945–1989 ewoluował podobnie jak rodność. W 1945 r. występowała zawężona reprodukcja ludności. Współczynnik przyrostu naturalnego przyjął wtedy najniższą wartość z notowanych w całym rozpatrywanym 45-leciu, wynoszącą $-6,7\text{‰}$. Wkrótce potem nastąpiło przekształcenie zawężonej reprodukcji ludności w reprodukcję rozszerzoną. W 1947 r. współczynnik przyrostu naturalnego wzrósł gwałtownie do $20,4\text{‰}$, uzyskując tym samym maksymalną wartość w całym analizowanym okresie, świadczącą o eksplozywnym wzroście demograficznym. Wysokie natężenie przyrostu naturalnego ($> 10\text{‰}$) utrzymywało się aż do 1958 r., aby na przełomie lat 60. i 70. obniżyć się do poziomu zbliżonego do prostej reprodukcji ludności. Zauważmy przy tym, że w drugiej połowie lat 50. Łódź wykazywała niższy przyrost naturalny (o $2\text{--}3\text{‰}$) od pozostałych wielkich miast polskich, przy niższym równocześnie natężeniu małżeństw i urodzeń, a wyższej umieralności. Wiązało się to w przypadku Łodzi z bardziej niezrównoważoną strukturą płci ludności w wieku rozrodczym oraz gorszą sytuacją mieszkaniową i zdrowotną miasta. Warto też zaznaczyć, opierając się na obliczeniach A. Ginsberta (1962, s. 197), że średnioroczny współczynnik przyrostu naturalnego w Łodzi w latach 1946–1966 ($14,0\text{‰}$) był ponad 2-krotnie wyższy w porównaniu z latami międzywojennymi: 1922–1936 ($7,1\text{‰}$).

Echo wyżu demograficznego w drugiej połowie lat 70. znalazło swoje odbicie we wzroście współczynnika przyrostu naturalnego do $3,3\text{‰}$. Późniejsze lata cechuje szybki spadek tego współczynnika. Od 1985 r. przyjmował on coraz wyższe ujemne wartości, dochodząc do $-3,9\text{‰}$ w 1989 r. Na tej podstawie można przyjąć, że w tym właśnie czasie zostało zapoczątkowane w warunkach łódzkich drugie przejście demograficzne, utożsamiane z zawężoną reprodukcją ludności.

4.2.2. RUCH MIGRACYJNY

Przyrost migracyjny w Łodzi w okresie 1945–1989 ewoluował w sposób nieregularny (ryc. 23). Niezwykle wysoki poziom osiągnął on w pierwszych latach powojennych, przy czym maksymalną wartość wynoszącą aż 129,3 tys. uzyskał już w 1945 r. Do miasta dotarła wówczas ogromna fala ludności napływowej. Pochodziła ona głównie z województwa łódzkiego, kieleckiego i poznańskiego. Liczną grupę imigrantów tworzyła też ludność pochodząca ze zburzonej Warszawy, a także repatrianci z kresów wschodnich. O ogromnym znaczeniu ruchu migracyjnego w kształtowaniu potencjału ludnościowego Łodzi

w pierwszych latach powojennych świadczy także fakt, że w 1950 r. ok. 36% jej mieszkańców stanowiła ludność napływowa.

Ryc. 23. Ruch migracyjny w Polsce w latach 1945–1989

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Polityka deglomeracyjna, stopniowa stabilizacja gospodarcza i demograficzna, a zwłaszcza wprowadzenie w lipcu 1956 r. ograniczeń meldunkowych, skutkowało wystąpieniem w Łodzi w latach 1953–1959 ubytku migracyjnego. Jego najwyższy poziom (4,4 tys.) notuje się w 1957 r. Trend wzrostowy przyrostu migracyjnego obserwujemy w latach 60. i w pierwszej połowie lat 70. Warto przy tym zauważyć, że już w 1970 r. w zasobach ludnościowych Łodzi uwidoczniła się przewaga ludności napływowej (ok. 52%), pochodzącej głównie (w ok. 70%) ze wsi, nad rdzennymi mieszkańcami. W 1974 r. pojawiło się drugie, niższe maksimum salda migracyjnego wynoszące 9,9 tys. W ślad za pogarszającą się sytuacją ekonomiczną i społeczno-polityczną, późniejsze lata przynoszą kolejny spadek przyrostu migracyjnego, sporadycznie przyjmującego nawet ujemne wartości (w latach 1985 i 1987).

Zgodnie z określonymi zmianami salda migracji kształtowało się jego natężenie. Maksymalną wartość, równą aż 323,1‰, współczynnik przyrostu migracyjnego przyjął w 1945 r. Jego drugie, niższe maksimum, wynoszące 12,9‰,

wystąpiło w 1977 r., natomiast minimum równe $-6,5\%$ w 1957 r. Należy nadmienić, że przyrost migracyjny miał decydujący wpływ na rozwój ludnościowy Łodzi w latach 1945–1947 i 1963–1981, natomiast w pozostałych latach omawianego okresu wzrost demograficzny miasta był kształtowany w głównej mierze przez przyrost naturalny.

Istotnym zmianom w ciągu całego analizowanego okresu podlegały kierunki wewnętrznego ruchu wędrownego mieszkańców Łodzi rozpatrywane w układzie miasto–wieś. W napływie migracyjnym na początku tegoż okresu dominował napływ ze wsi ($59,7\%$ w 1953 r.). Począwszy od drugiej połowy lat 50. utrzymywała się niewielka nadwyżka napływu z miast (osiedli). Dużo bardziej zróżnicowane były kierunki odpływu migracyjnego. Aż do lat 70. wzrastała przewaga liczebna odpływu do miast w stosunku do odpływu na wieś. W 1975 r. aż $\frac{3}{4}$ ($75,6\%$) całego odpływu było skierowane do miast. Późniejsze napięcia społeczno-ekonomiczne i polityczne wpłynęły na ograniczenie odpływu do miast, przy równoczesnym wzroście odpływu na wieś (z $24,4\%$ w 1970 r. do $38,4\%$ w 1985 r.).

Na podstawie wrywkowych danych dotyczących migracji zagranicznych łodzin w okresie PRL-u należy podkreślić ich krótkotrwałe, ale duże nasilenie jedynie bezpośrednio po zakończeniu wojny, kiedy miały miejsce procesy repatriacyjne obejmujące liczne grupy Polaków pochodzących z Kresów Wschodnich. Jednakże wkrótce potem repatriacja ludności polskiej została zahamowana. Przejściowo znaczenie zagranicznych ruchów migracyjnych wzrosło po 1956 i 1968 r., najpierw ze względu na kolejną falę repatriacyjną, a po tzw. wydarzeniach marcowych emigrację ludności żydowskiej. Na przykład w 1957 r. w napływie ludności udział migracji zagranicznych zwiększył się do $12,9\%$, a w odpływie migracyjnym do $20,5\%$. Lata 80. cechował wyraźny wzrost odpływu za granicę (510 osób w 1985 r.), natomiast niewielki pozostawał nadal strumień napływu migracyjnego z innych krajów (56 osób w 1985 r.).

4.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA

4.3.1. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA

Ogólną tendencję przekształceń struktury płci ludności Łodzi w okresie 1945–1989 obrazuje malejąco-rosnący poziom feminizacji, określony stosunkiem liczebności kobiet i mężczyzn (tab. 18). Trzeba przy tym podkreślić, iż na samym początku okresu powojennego struktura ta była bardzo silnie zdeformowana, o czym świadczy fakt, że w lipcu 1945 r. w całej populacji – według danych Ewidencyjnego Spisu Ludności miasta – na 100 mężczyzn przypadało aż 147 kobiet. Ponieważ podczas wojny największe straty biologiczne wystąpiły

wśród młodych mężczyzn, dlatego też ogromna nadwyżka kobiet pojawiła się w szczególności w grupie 20–34 lat. Świadczy o tym współczynnik feminizacji tej grupy dochodzący aż do 198, co oznacza, że kobiety były w tym przypadku prawie dwukrotnie liczniejsze od mężczyzn.

Tabela 18

Ludność Łodzi wg płci w latach 1945–1989

Rok	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Na 100 mężczyzn przypada kobiet
	w tys.			
1945	502,5	214,2	288,3	134,6
1950	630,0	282,9	347,1	122,7
1955	674,2	306,0	368,2	120,3
1960	717,1	329,8	387,3	117,4
1965	744,1	344,8	399,3	115,8
1970	762,7	353,3	409,4	115,9
1975	798,3	368,9	429,4	116,4
1980	835,7	385,4	450,3	116,8
1985	847,9	389,7	458,2	117,6
1989	851,7	391,3	460,4	117,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Nierównowaga struktury płci ludności Łodzi malała systematycznie aż do lat 60. Początkowo tempo spadku poziomu feminizacji było bardzo duże, ale stopniowo zmniejszało się. Tym niemniej nadwyżka kobiet nabrała trwałego charakteru. Szczególnie wysoka dynamika powojennego spadku stopnia feminizacji ludności była charakterystyczna dla pierwszej wielkiej fali ruchów migracyjnych oraz okresu trwania wyżu demograficznego. W drugiej połowie lat 60. miała miejsce krótkotrwała stabilizacja poziomu feminizacji, natomiast cały późniejszy okres cechował regularny, lecz bardzo powolny wzrost tego poziomu, uwarunkowany w głównej mierze procesem starzenia demograficznego. W 1989 r. na 100 mężczyzn przypadało przeciętnie 118 kobiet.

Warto przy tym zauważyć, iż bezpośrednio po zakończeniu wojny Łódź cechowała się słabszą deformacją struktury płci ludności aniżeli inne wielkie miasta Polski (Dzieciuchowicz 1983). Relatywnie korzystniejszą sytuację w tej dziedzinie zawdzięczała Łódź przede wszystkim wysokiemu udziałowi autochtonów w ogólnej liczbie mieszkańców. Dopiero w roku 1960 sytuacja ta

uległa istotnej zmianie, gdyż wtedy miasto wykazywało już wyraźnie wyższą nadwyżkę kobiet w porównaniu z pozostałymi wielkimi miastami kraju. Przyczynił się do tego postęp w procesie starzenia się ludności Łodzi, utrzymująca się w gospodarce miasta dominacja przemysłu włókienniczego oraz dynamiczny rozwój sektora usługowego.

Okres 1945–1989 przyniósł różnokierunkowe zmiany struktury wieku ludności Łodzi (Dzieciuchowicz 1983, 1991). Znajdują one swoje odbicie w obsadzie i udziale trzech biologicznych grup wieku, obejmujących dzieci i młodocianych (0–17 lat), dorosłych (18–59) i osoby starsze (60 lat i więcej) (ryc. 24). Na początku okresu powojennego na ukształtowanie tej struktury decydujący wpływ wywarła wojna i okupacja niemiecka, a zwłaszcza olbrzymie straty biologiczne wśród młodych mężczyzn. Później na jej przekształcenia oddziaływał bezpośrednio przebieg ruchu naturalnego i wędrownego.

Ryc. 24. Ludność Łodzi wg grup wieku w latach 1945–1988

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Grupa najmłodsza (0–17 lat) zwiększała gwałtownie swoją liczebność przede wszystkim podczas trwania powojennego wyżu demograficznego. Wzrost ten był kontynuowany aż do końca lat 50., kiedy w stosunku do stanu z 1945 r. wielkość tej grupy wzrosła prawie 2-krotnie (z 116,9 do 223,6 tys.). Późniejszy spadek jej liczebności trwał do drugiej połowy lat 70., kiedy zmniejszyła się do 145,8 tys. osób (1978 r.), natomiast następne lata, ze względu na pojawienie się

echa wyżu demograficznego, cechowało ponowne powiększanie tej grupy. W 1988 r. osiągnęła ona wielkość (192,9 tys.), niewiele mniejszą od maksymalnej notowanej na początku dekady lat 60.

Rozwój ludności dorosłej (18–59 lat) w ciągu całego analizowanego okresu był w znacznej mierze stymulowany wzrostem gospodarczym miasta i związanym z nim napływem ludności. Powiększanie się tej grupy zapoczątkowane już w 1945 r. (259,2 tys.) trwało aż do drugiej połowy lat 70. W tym czasie jej wielkość wzrosła ponad 2-krotnie (z 259,2 do 547,0 tys.). Późniejszy kryzys gospodarczy i społeczno-polityczny, pomimo wchodzenia w wiek dorosły roczników wyżu demograficznego, warunkował stopniowe zmniejszanie się liczebności kategorii osób dorosłych (do 498,3 tys. w 1988 r.) (fot. 9–10).

Fot. 9. Kolejka przed sklepem firmowym ZPP Zenit (koniec lat 70.)

Źródło: K.G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar (2013)

Fot. 10. Puste półki w Domu Handlowym Hermes (przełom lat 70. i 80.)

Źródło: K.G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar (2013)

Zjawiskiem szczególnie charakterystycznym dla całego analizowanego okresu był ponad 3,5-krotny wzrost liczby osób w wieku 60 lat i więcej (z 45,7 do 163,4 tys.). Warto przy tym zauważyć, że ogólna liczba ludności Łodzi zwiększyła się wtedy 2-krotnie. W takich warunkach następował sukcesywny rozwój procesu starzenia demograficznego łodzian. Proces ten w okresie transformacji systemowej stanie się jednym z najważniejszych i najtrudniejszych do rozwiązania problemów demograficznych Łodzi.

Każda z omawianych grup wiekowych rozwijała się w specyficznym tempie (tab. 19; ryc. 25). Największą dynamiką rozwoju w całym okresie PRL-u wyróżniała się grupa ludzi starych, ale tempo jej wzrostu stało się wyższe niż w pozostałych grupach wieku dopiero w połowie lat 60. Grupa najmłodsza rozwijała się wyjątkowo szybko jedynie do końca lat 50., po czym tempo jej wzrostu malało do połowy lat 70., aby w późniejszych latach ponownie się nieco zwiększyć. Z kolei ludność dorosła rozwijała dosyć dynamicznie aż do II połowy lat 70., natomiast w latach następnych zaznaczył się wyraźny spadek jej tempa wzrostu.

Tabela 19

Ludność Łodzi wg grup wieku w latach 1945–1988

Data	Ludność ogółem	Grupy wieku		
		0–17	18–59	60+
w tys.				
Lipiec 1945	421,8	116,9	259,2	45,7
3 XII 1950	619,0	171,3	394,3	53,4
31 XII 1955	675,3	201,6	411,8	61,9
6 XII 1960	709,6	223,6	409,0	77,0
31 XII 1965	744,1	212,5	435,5	96,1
8 XII 1970	761,7	180,4	464,5	116,8
31 XII 1975	798,3	159,4	514,7	124,2
7 XII 1978	823,3	145,8	547,0	130,5
31 XII 1980	835,7	171,6	531,0	133,1
31 XII 1983	848,6	184,2	520,5	143,9
1 I 1988	854,3	192,6	498,3	163,4
w odsetkach				
Lipiec 1945	100,0	27,7	61,5	10,8
3 XII 1950	100,0	27,7	63,7	8,6
31 XII 1955	100,0	29,9	61,0	9,2
6 XII 1960	100,0	31,5	57,6	10,9
31 XII 1965	100,0	28,6	58,5	12,9
8 XII 1970	100,0	23,7	61,0	15,3
31 XII 1975	100,0	20,0	64,5	15,6
7 XII 1978	100,0	17,7	66,4	15,9
31 XII 1980	100,0	20,5	63,5	15,9
31 XII 1983	100,0	21,7	61,3	17,0
1 I 1988	100,0	22,5	58,3	19,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Ryc. 25. Dynamika rozwoju ludności Łodzi wg grup wieku w latach 1945–1988

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

W ślad za omawianymi zmianami w wielkości i dynamice rozwoju poszczególnych grup wieku ewoluował ich udział w ogólnej liczbie ludności. Udział ludności młodej zmieniał się w podobnym kierunku, jak jej stan liczebny. Różnokierunkowe, ale niewielkie zmiany cechował udział ludności dorosłej. Najpierw pojawił się trend spadkowy tego udziału, który trwał do połowy lat 60. Potem przekształcił się on w tendencję wzrostową, która została zahamowana w drugiej połowie lat 70., powracając jednak w następnych latach. Tymczasem udział ludzi starych po fazie spadku występującej podczas dekady 1945–1955, później odznaczał się systematycznym wzrostem, który dowodził dynamicznego rozwoju procesu starzenia się ludności. Za początek starzenia demograficznego mieszkańców miasta można zatem przyjąć już drugą połowę lat 50., gdy pojawił i utrwalił się rosnący trend udziału osób w podeszłym wieku.

Charakterystyczne właściwości struktury płci i wieku ludności Łodzi uwypukla piramida wieku opracowana na bazie danych spisu powszechnego z 1970 r. (ryc. 26). Ogólny kształt tej piramidy dowodzi, że struktura wieku reprezentowała wówczas typ stacjonarny. Piramida ma wyraźnie zawężoną podstawę, co wiąże się z niewielkim natężeniem urodzeń w drugiej połowie lat 60., powiązaniem z niską obsadą młodych roczników wieku rozrodczego kobiet. Wyższe, znaczne rozszerzenie piramidy, obejmujące starsze roczniki dzieci i młodszą grupę dorosłych jest pochodną kompensacji urodzeń i napływu migracyjnego po II wojnie światowej (fot. 11). Natomiast spadek urodzeń

w czasie tej wojny ma swoje odbicie w kolejnym zwężeniu piramidy, charakterystycznym dla roczników 25–30 lat. Za następne poszerzenie piramidy odpowiada kompensacja urodzeń po I wojnie światowej, tj. roczniki urodzonych w latach 1920–1921. Wyżej położone zwężenie piramidy przypisane rocznikom 50–55 lat objaśniają straty biologiczne i spadek urodzeń w czasie II wojny światowej. Zwężający się silnie wierzchołek piramidy ukształtowały straty w czasie I wojny światowej, grupujące roczniki urodzonych w latach 1880–1904, a także wysoka umieralność w najstarszych rocznikach. Te ostatnie roczniki cechuje też duża nadwyżka liczebna kobiet nad mężczyznami, podczas gdy tymczasem w grupie poniżej 20 lat występuje nadwyżka mężczyzn.

Ryc. 26. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 1970

Wskutek określonych przekształceń podziału wiekowego ludności Łodzi różnorodnym zmianom podlegało także obciążenie osób dorosłych pozostałymi grupami wieku. Od początku okresu powojennego, zgodnie z rytmem zmian rodności obciążenie to zwiększało się aż do połowy lat 60. (z 60,0 w 1950 r. do 70,9 w 1965 r.), aby potem stopniowo maleć (do 50,5 w 1978 r.). Od końca lat 70., ze względu na echo demograficzne i postęp w starzeniu demograficznym, obserwujemy ponowny wzrost tego obciążenia (do 71,4 w 1988 r.). W podobny sposób ewoluowało obciążenie dorosłych dziećmi. Natomiast

obciążenie ludności dorosłej osobami starszymi wykazywało niemal stałą tendencję rosnącą (z 13,5 w 1950 r. do 32,8 w 1988 r.). Z kolei wskaźnik starzenia demograficznego, stanowiący stosunek liczby osób w wieku 60 lat i więcej do liczby dzieci i młodzieży (0–17 lat), wzrastał dynamicznie od 1950 r. (30,7) do drugiej połowy lat 70. (89,5 w 1978 r.). Po przejściowej, niedużej obniżce na przełomie lat 70. i 80., w dalszym ciągu jego wartości wyraźnie zwiększały się (do 84,8 w 1988 r.).

Fot. 11. Marsz dziewcząt z SP ul. Piotrkowską (okres PRL-u)

Źródło: K.G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar (2013)

Przeprowadzone badania kształtu rozkładu wieku ludności Łodzi (Dzieciuchowicz 1991) dowiodły, że w okresie powojennym aż do połowy lat 80. rozkład ten znajdował się w stanie nierównowagi negatywnej, co oznacza względną dominację – w stosunku do tendencji ogólnej zmian liczebności roczników wieku w czasie – młodych grup wiekowych. Dopiero w późniejszych latach wskutek procesu starzenia demograficznego pojawiła się nierównowaga pozytywna, której towarzyszy względna nadwyżka starszych roczników²⁶.

---

²⁶ Posługując się skalą starości demograficznej zbudowaną przez E. Rosseta (1967) należałoby przyjąć, że do końca lat 50. ludność Łodzi znajdowała się w fazie przejściowej między stanem młodości i starości demograficznej (Dzieciuchowicz 1983). Już na przełomie lat 50. i 60. społeczeństwo miasta wkroczyło w tzw. właściwe

Już w połowie lat 60. proces starzenia demograficznego w Łodzi był bardziej zaawansowany aniżeli w większości ośrodków wielkomiejskich w kraju. Świadczy o tym udział ludności w wieku 60 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności, który w 1965 r. w Łodzi (12,9%) był podobny jak w Warszawie (13,1%), ale zarazem wyższy w porównaniu z Poznaniem (12,3%), Krakowem (10,2%), czy Wrocławiem (7,1%).

W ślad za rozwojem demograficznym, gospodarczym i społeczno-kulturowym w okresie Polski Ludowej istotnym przekształceniom podlegała struktura stanu cywilnego mieszkańców Łodzi (tab. 20). Ogólny charakter tych przekształceń dobrze odzwierciedla porównanie udziału i dynamiki przedstawicieli określonych kategorii stanu cywilnego w roku 1960 i 1988. Zauważa się przede wszystkim wyraźny spadek udziału osób w stanie małżeńskim (67,5% do 63,5%), przy czym zaznaczył się on silniej w przypadku mężczyzn aniżeli kobiet. Wskazuje to na progresywny kryzys instytucji małżeństwa w społeczeństwie łódzkim. Dodatkowo zjawisko to podkreśla rosnąca rola w strukturze stanu cywilnego kategorii osób rozwiedzionych i separowanych (z 2,7% do 6,2%). Trzeba przy tym podkreślić, że tendencja ta jest bardziej charakterystyczna dla kobiet aniżeli mężczyzn. Problemem społecznym jest też występowanie dość licznej grupy małżonków zamieszkujących oddzielnie (w 1988 r. 44,7 tys.; 10,2%). Rozwijający się stopniowo proces starzenia demograficznego znajduje swoje odbicie w podwyższeniu odsetka osób w stanie wdowim (z 10,2% do 11,1%), wśród których ogromną przewagę liczebną mają kobiety. Kategoria stanu cywilnego reprezentowana przez kawalerów i panny jako całość nie zmieniła istotnie swojej pozycji w rozpatrywanej strukturze. Jednakże uwidoczniał się wzrost udziału samych kawalerów, przy równoczesnym spadku udziału panien. Ze wszystkich kategorii stanu cywilnego największym tempem wzrostu w okresie 1960–1988 cechowały się osoby rozwiedzione i separowane (indeks dynamiki 308,1), a najmniejszym osoby w stanie małżeńskim (127,5).

Pod wpływem przemian demograficznych i społeczno-kulturowych w okresie 1945–1989 zmieniała się liczba i wielkość gospodarstw domowych w Łodzi (tab. 21; ryc. 27). Zmiany te były również uzależnione od przekształceń analizowanej wyżej struktury stanu cywilnego ludności. Tendencja ogólna w kształtowaniu struktury wielkości gospodarstw domowych polegała na postępującym sukcesywnie, w coraz szybszym tempie, spadku średniej liczby osób w gospodarstwie. W 1950 r. wynosiła ona 2,60, obniżając się w 1978 r. do 2,52, a w 1988 r. do 2,45. Z uwagi na rozpowszechnienie się podczas wojny kategorii rodzin niepełnych i rozłączonych oraz osób samotnych w 1950 r. w całej strukturze gospodarstw domowych wyjątkowo dużą rolę odgrywały gospodarstwa

---

przedpole starości. W połowie lat 60. została zapoczątkowana faza starości demograficznej, która trwa do chwili obecnej.

1-osobowe, których udział osiągnął 28,4%. Jednocześnie powojenny napływ do miasta rzesz ludności pochodzącej ze wsi i małych miast zaowocował stosunkowo sporym udziałem bardzo dużych gospodarstw, złożonych z pięciu i więcej osób (9,8%).

Tabela 20

Ludność Łodzi w wieku 15 lat i więcej wg stanu cywilnego płci w latach 1960–1988

Stan cywilny	1960			1988		
	Razem	Mężczyźni	Kobiety	Razem	Mężczyźni	Kobiety
w tys. osób						
Ogółem	511,5	222,0	289,5	693,0	310,6	382,4
Kawalerowie, panny	99,8	43,1	56,6	132,7	65,9	66,8
Żonaci, zamężne	345,4	170,6	174,8	440,4	218,6	221,8
Wdowcy, wdowy	52,3	4,4	47,9	76,8	11,0	65,8
Rozwiedzeni, rozwidzione (z separowanymi)	14,0	3,8	10,2	43,1	15,1	28,0
w odsetkach						
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kawalerowie, panny	19,5	19,4	19,6	19,1	21,2	17,5
Żonaci, zamężne	67,5	76,9	60,4	63,5	70,4	58,0
Wdowcy, wdowy	10,2	2,0	16,6	11,1	3,5	17,2
Rozwiedzeni, rozwidzione (z separowanymi)	2,7	1,7	3,5	6,2	4,9	7,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisów powszechnych.

Tabela 21

Gospodarstwa domowe wg liczby osób w Łodzi w latach 1950–1988

Gospodarstwa domowe	1950		1970		1988	
	l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%
Ogółem	232 079	100,0	270 612	100,0	342 217	100,0
1-osobowe	66 008	28,4	56 594	20,9	88 792	25,9
2-osobowe	54 333	23,4	64 454	23,8	100 848	29,5
3-osobowe	51 469	22,2	69 442	25,7	81 600	23,8
4-osobowe	37 577	16,2	56 775	21,0	56 800	16,6
5-osobowe i większe	22 692	9,8	23 347	8,6	14 177	4,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisów powszechnych.

Ryc. 27. Gospodarstwa domowe wg liczby osób w Łodzi w latach 1950–1988

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisów powszechnych

Poważnym problemem społecznym Łodzi po zakończeniu wojny było sieroctwo. O skali tego problemu świadczą dane spisu dzieci i młodzieży z dnia 24.06.1945 r. Wykazał on, że liczba sierot po rodzicach zaginionych dochodziła aż do 26,6 tys., co stanowiło 28,8% ogółu spisanych dzieci. Jak z tego wynika, prawie co trzecie dziecko było wtedy sierotą. Większość (57,2%) osieroconych dzieci tworzyły pól sieroty. Drugą pod względem liczebności grupę sierot (31,9%) reprezentowały dzieci, których jedno z rodziców zaginęło. Pozostała część osieroconych dzieci należała do kategorii sierot zupełnych lub sierot, których oboje rodzice zaginęli.

Pod wpływem wyżu demograficznego w strukturze gospodarstw domowych w 1970 r. nastąpił znaczny wzrost udziału gospodarstw 3- (25,7%) i 4-osobowych (21,0%), przy równoczesnym znacznym spadku udziału gospodarstw 1-osobowych (20,9%). Z kolei w 1988 r. notujemy wyraźne zwiększenie znaczenia bardzo małych gospodarstw: 1-osobowych (25,9%) i 2-osobowych (29,5%). Jednocześnie zmniejszyła się częstość występowania gospodarstw 3-osobowych i większych. Warto też zauważyć, że dominującym typem gospodarstwa domowego w 1950 r. było gospodarstwo 1-osobowe, w 1970 r. 3-osobowe, natomiast w 1988 r. 2-osobowe.

4.3.2. STRUKTURA SPOŁECZNO-ZAWODOWA

Okres Polski Ludowej wyróżniają szeroko zakrojone działania państwa stymulujące rozwój systemu oświaty, czego konsekwencją był rosnący stopniowo przeciętny poziom wykształcenia ludności. Doskonale odzwierciedla ten proces przykład Łodzi, która po wojnie przekształciła się z typowo robotniczego miasta w prężny ośrodek akademicki.

Na początku okresu powojennego poważnym problemem społecznym w mieście był jeszcze analfabetyzm, odziedziczony po latach przedwojennych. Znaczenie tego problemu pokazują dane spisu dzieci i młodzieży z dnia 24.06.1945 r. Wykazał on, że całkowici analfabeci i półanalfabeci tworzyli wówczas zbiorowość liczącą 4,1 tys. osób, których udział w ogólnej liczbie spisanych dzieci i młodzieży wynosił 7,0%. Równie niepokojącym był fakt, że ponad 4-krotnie liczniejszą (31,5%) kategorię spisanych tworzyły osoby nie uczące się. Nie można jednak zapominać, że w ówczesnych, niezwykle trudnych warunkach społeczno-ekonomicznych nauką zdołano już objąć ponad $\frac{2}{3}$ (68,5%) wszystkich spisanych.

Porównywalne dane spisowe pozwalają na analizę kierunków zmian poziomu wykształcenia ludności Łodzi w wieku 15 lat i więcej w latach 1960–1988 (tab. 22; ryc. 28). Zjawiskiem nader korzystnym był wówczas znaczny wzrost ogólnego poziomu wykształcenia łódzian, świadczący o ich rosnącym statusie społecznym. Należy podkreślić, iż w tym okresie udział osób, które uzyskały wykształcenie ponadpodstawowe wzrósł z 57,4% aż do 95,8%. W praktyce wymagało to upowszechnienia systemu szkolnictwa ponadpodstawowego. Największą dynamiką wzrostu odznaczała się wtedy kategoria osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym, któremu stworzono szczególnie korzystne warunki rozwojowe. Liczebność tej grupy w całym analizowanym okresie zwiększyła się prawie 5-krotnie. Na drugim miejscu pod względem tempa wzrostu znalazła się grupa osób, które zdobyły wyższe wykształcenie. Ich odsetek zwiększył się z 3,9% w 1960 r. do 10,3% w 1988 r. Dynamiczny rozwój znamionował również osoby z wykształceniem średnim i ponadlicealnym. Dodajmy jednak, iż analfabetyzm nie został wówczas jeszcze całkowicie wyeliminowany, gdyż ludność z nieukończonym wykształceniem podstawowym, bez wykształcenia lub z wykształceniem nieustalonym w 1988 r. stanowiła 4% ludności w wieku 15 lat i więcej.

Dodatkowo zwraca uwagę również fakt, że przede wszystkim w latach 50. i 60. w całej gospodarce i w samym przemyśle Łodzi poziom wykształcenia zatrudnionych w porównaniu z innymi wielkimi miastami w Polsce był zdecydowanie niższy (Mortimer-Szymczak 1970, s. 91–92). Sytuacja taka była

uwarunkowana tradycyjną dominacją włókiennictwa w strukturze funkcjonalnej Łodzi. Jak wiadomo, przemysł włókienniczy nie wymagał dużych zasobów kadr wysoko kwalifikowanych.

Tabela 22

Ludność Łodzi w wieku 15 lat i więcej wg poziomu wykształcenia
w latach 1960–1988

Poziom wykształcenia	1960	1970	1978	1988
w tys. osób				
Ogółem	511,8	626,6	686,0	693,0
Wyższe	19,7	30,9	51,9	71,6
Średnie i policealne	69,7	129,1	195,4	227,3
Zasadnicze zawodowe	23,8	70,6	123,0	117,6
Podstawowe ukończone	180,5	276,6	250,8	247,0
Podstawowe nieukończone, bez wykształcenia i nieustalone	218,1	119,4	64,9	29,4
w odsetkach				
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
Wyższe	3,9	4,9	7,6	10,3
Średnie i policealne	13,6	20,6	28,5	32,8
Zasadnicze zawodowe	4,6	11,3	17,9	17,0
Podstawowe ukończone	35,3	44,1	36,6	35,6
Podstawowe nieukończone, bez wykształcenia i nieustalone	42,6	19,1	9,5	4,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisów powszechnych.

Ze względu na zmiany ustrojowe, a zwłaszcza wprowadzenie centralnego planowania oraz upaństwowienie większości zakładów przemysłowych i usługowych okres Polski Ludowej przyniósł w Łodzi zasadnicze zmiany struktury społeczno-zawodowej ludności. Zaznaczyły się one już na początku lat powojennych, co odzwierciedla dobrze porównanie tej struktury w roku 1931 i 1950 (Ginsbert 1962, s. 200–201) (tab. 23). Z uwagi na realizację polityki pełnego zatrudnienia po wojnie nastąpił wyraźny wzrost udziału czynnych zawodowo w ogólnej liczbie ludności poza rolnictwem (z 49,7% w 1931 r. do 51,5% w 1950 r.). Jeszcze większy wzrost dotyczył udziału ludności utrzymującej się z pracy zarobkowej (z 63,5% do 92,3%). Równocześnie wyeliminowane zostało jawne bezrobocie. Warto przy tym pamiętać, że problem bezrobocia miał duże znaczenie społeczne przed wojną. Dla przykładu w 1931 r. prawie $\frac{1}{5}$ (18,8%) ogółu ludności miasta stanowili bezrobotni wraz z ich rodzinami.

Ryc. 28. Ludność Łodzi w wieku 15 lat i więcej wg wykształcenia w latach 1960–1988

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisów powszechnych

W nowych, powojennych warunkach społeczno-politycznych doszło jednocześnie do znacznej redukcji (z 9,9% w 1931 r. do 1,4% w 1950 r.) niepożądanego klasowo grupy właścicieli firm (tzw. samodzielni). Ze względu na realizację polityki uprzemysławiania, zjawiskiem symptomatycznym było również zwiększenie roli przemysłu jako głównego źródła utrzymania, przy obniżeniu udziału sektora usługowego, w tym obrotu towarowego i komunikacji. Skutkiem społecznym wspomnianych zmian stało się znaczne zniwelowanie różnic społecznych cechujących wcześniej ludność miasta. (fot. 12–13).

Tabela 23

Struktura społeczno-zawodowa ludności Łodzi w latach 1931–1950 (poza rolnictwem)

Źródło utrzymania	1931		1950	
	w tys.	w %	w tys.	w %
Aktywni i bierni zawodowo ogółem	603,5	100,0	618,4	100,0
Czynni zawodowo	300,2	49,7	318,5	51,5
W tym:				
– przemysł i budownictwo	191,1	31,7	208,6	33,7
– obrót towarowy i komunikacja	53,5	8,9	41,9	6,8
Bierni zawodowo	303,3	50,3	299,9	48,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Ginsbert (1962, s. 201).

Fot. 12. Komunikacja tramwajowa (okres PRL-u)

Źródło: K.G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar (2013)

Fot. 13. Handel na targowisku przy zbiegu ul. A. Struga i Piotrkowskiej (koniec lat 80.)

Źródło: K.G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar (2013)

Dane spisów powszechnych ludności umożliwiają analizę kierunków zmian w strukturze głównych źródeł utrzymania ludności Łodzi w okresie 1950–1988 (ryc. 29; tab. 24). W strukturze tej wyróżniono trzy rodzaje źródeł: zarobkowe, niezarobkowe i utrzymywanie przez pracujących. Zachodzące przemiany w podziale tych źródeł mają kilka szczególnych właściwości. W pierwszym rzędzie należy podkreślić zachowanie stałej dominacji w rozpatrywanym okresie kategorii czynnych zawodowo utrzymujących się głównie z pracy. Ich udział w ogólnej liczbie ludności podlegał jednakże dość dużym wahaniom, uzależnionym przede wszystkim od zmiennego w przeszłości poziomu rodności. Najwyższą – dla przyjętych przekrojów czasowych – wartość równą 53,1% osiągnął on w 1978 r. Zjawiskiem charakterystycznym było także systematyczne zwiększanie, bardzo niskiego na początku lat powojennych, odsetka osób utrzymujących się głównie ze źródeł niezarobkowych, a zwłaszcza z rent i emerytur. W latach 1950–1988 wzrósł on prawie 5-krotnie (z 5,6% do 27,9%). O ile na początku tego okresu był uwarunkowany podwyższoną rodnością, to na końcu rozwijającym się dynamicznie procesem starzenia demograficznego. Spadek rodności wiązał się równocześnie z obniżaniem udziału osób utrzymywanych przez pracujących. Wyjątkowo wysoki stosunek liczby osób utrzymywanych do liczby czynnych zawodowo występował w pierwszej połowie rozpatrywanego okresu. W 1960 r. na 100 czynnych zawodowo przypadało aż 86 utrzymywanych. Stosunek ten zmalał do 47 w 1978 r., aby wzrosnąć nieco w późniejszych latach.

Ryc. 29. Ludność Łodzi wg głównego źródła utrzymania w latach 1950–1988

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisów powszechnych

Tabela 24

Ludność Łodzi wg głównego źródła utrzymania w latach 1950–1988

Rok	Ogółem	Utrzymujący się głównie z pracy		Utrzymujący się głównie ze źródeł niezarobkowych
		czynni zawodowo	utrzymywani przez pracujących	
w liczbach bezwzględnych				
1950	620 183	318 461	266 896	34 826
1960	710 499	335 555	289 171	85 773
1970	762 454	398 667	232 136	131 651
1978	823 326	437 484	207 175	178 667
1988	854 261	393 783	222 537	237 941
w odsetkach				
1950	100,0	51,3	43,0	5,6
1960	100,0	47,2	40,7	12,1
1970	100,0	52,3	30,4	17,3
1978	100,0	53,1	25,2	21,7
1988	100,0	46,1	26,1	27,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisów powszechnych ludności.

Za reprezentatywną strukturę ludności utrzymującej się głównie z pracy według działów gospodarki narodowej dla okresu 1945–1989 przyjęto strukturę istniejącą w 1970 r. (tab. 25). O utrzymującym się nadal przemysłowym obliczu miasta świadczył wtedy fakt, że większość osób pracujących i ich rodzin utrzymywała się z pracy w przemyśle (339,4 tys.: 53,8%) (fot. 14). Dość dużą rolę w analizowanej strukturze ludności odgrywało także budownictwo (57,5 tys.: 9,1%). Łącznie cały sektor przemysłowy był podstawą egzystencji dla ponad $\frac{6}{10}$ (62,3%) ogółu ludności utrzymującej się z pracy. Zatrudnienie w sektorze usługowym, zyskującym w miarę upływu czasu coraz bardziej na znaczeniu, było źródłem utrzymania dla ponad $\frac{1}{3}$ (35,3%) utrzymujących się z pracy. Wśród działów usługowych największe znaczenie w kształtowaniu źródeł utrzymania miały handel (51,5 tys.: 8,2%), nauka, oświata i kultura (43,0 tys.: 6,8%) oraz administracja i wymiar sprawiedliwości (39,6 tys.: 6,3%). Zupełnie marginalną rolę w dostarczaniu dochodów odgrywał sektor rolniczy (11,5 tys.: 1,8%). Dodajmy, iż w całej zbiorowości utrzymujących się z pracy

niedużą przewagę liczebną miały kobiety (51,3%) w porównaniu z mężczyznami. Natomiast znaczna nadwyżka kobiet była charakterystyczna dla utrzymujących się z pracy w takich działach, jak administracja i wymiar sprawiedliwości (73,6%), gospodarka mieszkaniowa i komunalna (63,3%) oraz ochrona zdrowia i opieka społeczna (59,7%). Dla odmiany mężczyźni byli grupą dominującą przede wszystkim wśród utrzymujących się z pracy w rolnictwie i leśnictwie (65,5%) oraz obrocie towarowym (62,3%). Zauważmy także, iż przeciętnie na 100 pracujących najczęściej utrzymywanych przypadało w rolnictwie i leśnictwie (96,6), administracji i wymiarze sprawiedliwości (80,7), budownictwie (74,6) oraz transporcie i łączności (73,6). Na tym tle niewielkim obciążeniem pracujących przez utrzymywanych cechowały się w szczególności takie działy, jak nauka, oświata i kultura (35,3), handel (43,6) oraz gospodarka komunalna i mieszkaniowa (44,4).

Tabela 25

Ludność utrzymująca się z pracy w Łodzi wg działów gospodarki narodowej w 1970 r.

Działy gospodarki narodowej	Ludność utrzymująca się z pracy		Na 100 pracujących przypada utrzymywanych	Odsetek kobiet w ogólnej liczbie pracujących
	l. b.	%		
Razem	630 803	100,0	58,2	51,3
Przemysł	339 364	53,8	56,1	51,8
Budownictwo	57 471	9,1	74,6	34,5
Rolnictwo i leśnictwo	11 512	1,8	96,6	50,1
Transport i łączność	31 297	5,0	73,6	37,7
Handel	51 546	8,2	43,6	63,3
Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	32 752	5,2	72,4	42,0
Nauka, oświata i kultura	43 002	6,8	44,4	59,7
Ochrona zdrowia, opieka społeczna	24 217	3,8	35,3	73,6
Pozostałe działy	39 642	6,3	80,7	51,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego ludności.

Fot. 14. Pracująca włóknianka (lata 50.)

Źródło: K.G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar (2013)

4.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA

Wskutek II wojny światowej i okupacji niemieckiej ukształtowała się w Łodzi prawie jednorodna struktura wyznaniowa ludności. W okresie powojennym podlegała ona niewielkim zmianom, które dodatkowo sprzyjały wzrostowi dominującej pozycji wyznania rzymsko-katolickiego, przy równoczesnym ograniczaniu znaczenia mniejszości wyznaniowych. Szczególnie dużą rolę w tej dziedzinie odegrał długotrwały i początkowo bardzo dynamiczny napływ migracyjny ludności katolickiej pochodzącej w większości ze wsi i małych miast.

Jak wykazują szacunkowe dane dotyczące struktury wyznaniowej Łodzi z lat 1948–1949 (tab. 26), katolicy stanowili wtedy 94,5% ogółu ludności (Gałęcki i in. 1997). W przypadku mniejszości wyznaniowych największe znaczenie mieli ewangelicy, których udział wynosił 3,2%. W następnej kolejności należy wymienić żydów, reprezentujących jedynie 1,1% wszystkich mieszkańców. Zbliżony do żydów udział (1,2%) wykazywali przedstawiciele wszystkich pozostałych wyznań.

Tabela 26

Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w latach 1938–1948

Rok	Razem	Katolicy	Protestanci	Żydzi	Inni
w tys. osób					
1938	665,2	389,5	53,7	207,0	15,0
1948	532,1	502,7	17,0	6,0	6,4
w odsetkach					
1938	100,0	58,6	8,0	31,1	2,3
1948	100,0	94,5	3,2	1,1	1,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J.K. Janczak (1991), A. Gałęcki i in. (1997).

Bezpośrednio po wkroczeniu do Łodzi wojsk sowieckich 19 I 1945 r. przebywało w niej jeszcze ok. 32 tys. Niemców, wśród których przewagę miały kobiety, dzieci i starcy (Budziarek 2001). W krótkim czasie przystąpiono do wywożenia na roboty przymusowe do ZSRR zdolnych do pracy mężczyzn narodowości niemieckiej (Kessler 2001). Inne osoby pochodzenia niemieckiego i zaliczone do Volksdeutschów, niezależnie od ich wyznania, zostały zakwalifikowane do przymusowego wyjazdu z Polski, przy czym po czasowym internowaniu w obozie pracy na Sikawie były one repatriowane do Niemiec. Repatriacja ta trwała do końca 1950 r.

Jak wskazano już wyżej, okres II wojny światowej przetrwała w Łodzi tylko niewielka grupa ludności żydowskiej. Jednakże zaraz po zakończeniu okupacji niemieckiej zaczęła się ona szybko powiększać. Przyczyniła się do tego repatriacja Żydów polskich ze Związku Sowieckiego, a także napływ ludności żydowskiej z innych regionów kraju. W drugiej połowie 1945 r. w Łodzi zamieszkiwało już prawie 30 tys. Żydów, dzięki czemu miasto stało się wtedy największym skupiskiem ludności żydowskiej w kraju (Rykała 2007). Jednak późniejsze lata przyniosły kolejne fale emigracji łódzkich Żydów. Emigracja ta przeciągnęła się aż do przełomu lat 60. i 70. Decydował o niej splot wielu różnych czynników zewnętrznych i wewnętrznych. Z czynników zewnętrznych największe znaczenie miało powstanie w 1948 r. państwa żydowskiego. Do determinant wewnętrznych należy zaliczyć okresowe nasilanie się nastrojów antysemickich, tzw. pogrom kielecki (5 VII 1946 r.), wydarzenia marcowe w 1968 r., możliwości swobodnego wyjazdu z kraju osób narodowości żydowskiej, a także upaństwowienie, ograniczanie lub likwidacja działalności autonomicznych, żydowskich instytucji gospodarczych, społeczno-kulturalnych i religijnych. Od połowy lat 80. zaczęły się rozwijać procesy deasymilacji ludności żydowskiej. Były one następstwem zachodzących wówczas przemian politycznych i społeczno-ekonomicznych.

Skutkiem ostatniej wojny było ujednolicenie nie tylko struktury wyznaniowej, ale również struktury narodowościowej ludności Łodzi (Koter, Kulesza 2005; Rykała 2007) (tab. 27). Sytuacja ta wynikała z dokonanej przez Niemców niemal całkowitej eksterminacji Żydów, a także z opuszczenia miasta pod koniec wojny przez zdecydowaną większość ludności niemieckiej. W związku z tym skład narodowościowy ludności Łodzi w maju 1945 r. został bardzo silnie zdominowany przez Polaków, którzy stanowili aż 89,9% ogółu ludności (421,8 tys.). Ponadto przebywało wówczas w mieście ok. 33 tys. Niemców, których udział wynosił 7,8%. W tym czasie liczba Żydów dochodziła już do ok. 6 tys., tj. 1,5% wszystkich mieszkańców. W mieście znajdowało się także 1,7 tys. Rosjan (0,4%), przy czym taką samą liczebność łącznie reprezentowały wszystkie pozostałe mniejszości narodowościowe.

Tabela 27

Skład narodowościowy ludności Łodzi w latach 1939–1947

Data	Ludność ogółem	Polacy	Niemcy	Żydzi	Rosjanie	Inni
w tys. osób						
1939 XII	567,0	309,9	68,4	184,3	2,0	2,4
1945 V	421,4	379,0	33,0	6,0	1,7	1,7
1947 II	552,8	510,3	25,4	13,3	2,0	1,8
w odsetkach						
1939 XII	100,0	54,7	12,1	32,5	0,4	0,4
1945 V	100,0	89,9	7,8	1,4	0,4	0,4
1947 II	100,0	92,3	4,6	2,4	0,4	0,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Kotler, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlaś (2005).

Proces dalszego ujednolicania struktury narodowościowej mieszkańców Łodzi był kontynuowany w latach następnych. Spis ludności z lutego 1947 r. dowodzi dalszego wzrostu roli Polaków tej strukturze, gdyż ich udział zwiększył się do 92,3% całej populacji (552,8 tys.). Jednocześnie wzrosła ponad 2-krotnie liczba Żydów (do 13,3 tys.), dzięki czemu ich odsetek zwiększył się do 2,4% ogółu mieszkańców. Nieco powiększyła się również liczba Rosjan (2 tys.; 0,4%). Dla odmiany liczebność Niemców zmalała do 25,4 tys., co warunkowało obniżkę ich udziału w całych zasobach ludnościowych do 4,6%. Pozycja innych narodowości nie uległa istotnej zmianie (1,8 tys.; 0,3%). W późniejszym czasie radykalnie zmniejszyła się liczba Niemców, wskutek ich przymusowych wyjazdów do Niemiec. Ze struktury narodowościowej ludności Łodzi zostali prawie całkowicie wyłączeni Żydzi, którzy opuszczali miasto głównie w trzech dużych, kolejnych falach: po utworzeniu państwa Izrael, w połowie lat 50. i po

wydarzeniach marcowych w 1968 r. Do końca lat 80. ze względu na brak napływu cudzoziemców, przy równoczesnym wzroście stanu liczebnego Polaków powoli, ale systematycznie, umacniała się jednorodność podziału narodowościowego łódzian.

4.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI

4.5.1. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI W 1970 ROKU

Rozmieszczenie i gęstość ludności. Badanie struktury przestrzennej ludności Łodzi po raz pierwszy w latach powojennych umożliwiły dane spisu powszechnego z 1970 r. Dostępny zakres analizy tej struktury w podziale miasta na 91 rejonów urbanistycznych (ryc. 30) obejmuje rozmieszczenie i gęstość ludności oraz podział przestrzenny ludności według cech demograficznych (płeć, wiek i wielkość gospodarstw domowych) i społeczno-zawodowych (aktywność zawodowa i źródła utrzymania). Podjęto także próbę kompleksowej typologii przestrzennej ludności.

Ryc. 30. Granice jednostek osiedlowych i urbanistycznych w Łodzi w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne

Rozkład przestrzenny liczby ludności Łodzi w 1970 r., zbliżony do koncentrycznego (ryc. 31), nawiązywał do tendencji zaznaczającej się w rozmieszczeniu mieszkańców miasta już przed II wojną światową. Wykazywał on bardzo silne zróżnicowanie ($V = 109,1\%$) i wysoką asymetrię prawostronną ($A = 2,09$). Wyjątkowo duże skupisko ludności powstało w strefie śródmiejskiej, przy czym maksymalna liczba osób (ok. 50 tys.) zamieszkiwała w rejonie Nowego Miasta. Dużymi zasobami ludnościowymi (po ok. 10 tys.) dysponowały równocześnie nowe osiedla mieszkaniowe położone w strefie pośredniej – Teofilów, Stare Bałuty, Doły, Dąbrowa, Kurak, Nowe Rokicie, Karolew. Tymczasem poszczególne rejony urbanistyczne strefy peryferyjnej liczyły poniżej 2 tys. mieszkańców.

Ryc. 31. Struktura przestrzenna ludności Łodzi w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Podobny układ przestrzenny, równie silnie zróżnicowany ($V = 114,5\%$) reprezentuje gęstość zaludnienia. W strefie o najwyższej koncentracji ludności, obejmującej rejon Nowego i Starego Miasta oraz Zielonej na 20% ludności przypada zaledwie 2% powierzchni miasta. Gęstość zaludnienia przekracza tam 50 tys. osób na km^2 . Dla porównania na obszarach peryferyjnych 20% ludności

odpowiada 70% ogólnej powierzchni, przy gęstości zaludnienia nie przekraczającej 2 tys. osób na km².

Struktura demograficzna. Struktura płci ludności Łodzi w 1970 r. wykazywała niewielką zmienność przestrzenną, co obrazuje rozkład przestrzenny współczynnika feminizacji²⁷ ($V = 9,57\%$), upodabniający się do koncentrycznego (ryc. 32). Wysokie wartości tego współczynnika występują w rejonach centralnych, grupujących z reguły starą, zasiedlona ludność, gdzie na 100 mężczyzn przypada często ponad 125 kobiet. W miarę oddalania się od centrum miasta, zwłaszcza tam, gdzie koncentruje się ludność młoda obciążona dziećmi, poziom feminizacji gwałtownie maleje. W niektórych rolniczych rejonach peryferyjnych dochodzi nawet do maskulinizacji ludności.

Ryc. 32. Ludność Łodzi według płci i wieku w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

²⁷ Jego wartości, podobnie jak innych rozpatrywanych miar struktury demograficznej i społeczno-ekonomicznej, w przypadku niektórych rejonów, są nietypowe. Przykładem może być dzielnica uniwersytecka i politechniczna, gdzie zaznacza się odpowiednio nadwyżka kobiet lub mężczyzn. Zniekształcona struktura płci pojawia się także w rejonach, gdzie zlokalizowane są hotele pracownicze, klasztory męskie i żeńskie, domy starców, bursy szkolnictwa zawodowego itp. Przypadki takie nie zmieniają jednak ogólnych właściwości analizowanych rozkładów przestrzennych.

Charakterystyczny obraz przedstawia zróżnicowanie terytorialne struktury wieku ludności Łodzi w rozpatrywanym przekroju czasowym (ryc. 32). Wysoki udział dzieci (0–17 lat) cechuje głównie rejony pozaśródmiejskie z nową zabudową mieszkaniową, w szczególności zdominowane przez ludność robotniczą. Zbliżonym udziałem dzieci charakteryzują się również rejony peryferyjne, zamieszkiwane przeważnie przez ludność rolniczą, która kultywuje model dużej rodziny. Osoby dorosłe (18–59 lat), dominujące w całej strukturze wieku, mają ponadprzeciętny udział wśród mieszkańców nowych zespołów mieszkaniowych, zasiedlanych z reguły przez ludność w wieku mobilnym (18–39 lat). Zjawisko specyficzne w przestrzeni Łodzi stanowią wyraźnie wyodrębnione dzielnice ludzi starych (60 lat i więcej), z których od dawna odpływała ludność mobilna. Przykładem tego są przede wszystkim południowe obrzeża śródmieścia i strefa przedwojennych przedmieść robotniczych, gdzie przeważa ludność autochtoniczna użytkująca substandardową zabudowę mieszkaniową. Obserwacje te potwierdza rozkład przestrzenny wartości wskaźnika starzenia demograficznego (ryc. 33). Warto też zauważyć, że spośród trzech biologicznych grup wieku zmienność przestrzenna osiąga najwyższy poziom w grupie 60 lat i więcej (31,2%).

Ryc. 33. Wskaźnik starzenia demograficznego ludności Łodzi w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Pod wpływem struktury wieku ludności pozostawało zróżnicowanie przestrzenne wielkości gospodarstw domowych (ryc. 34). Małe gospodarstwa – o średniej liczbie osób nie przekraczającej 2,6 – były skupione głównie w strefie centralnej miasta. Duże gospodarstwa (średnia $> 3,3$ osób) preferowały nowe budownictwo wielorodzinne i jednorodzinne, zlokalizowane zazwyczaj poza śródmieściem.

Ryc. 34. Wielkość gospodarstw domowych w Łodzi w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Aktywność zawodowa i źródła utrzymania. Aktywność zawodowa ludności Łodzi w 1970 r., mierzona udziałem czynnych zawodowo w ogólnej liczbie osób w wieku produkcyjnym (18 lat i więcej), w niewielkim stopniu ($V = 13,1\%$) różnicuje się w przestrzeni miasta (ryc. 35), pozostając w silnej zależności od udziału dzieci ($r = 0,759$). Szczególnie wysoką aktywność zawodową ($> 70\%$) obserwujemy w nowych osiedlach mieszkaniowych oraz w rejonach peryferyjnych o wysokim udziale pracujących w rolnictwie. Dla odmiany niska aktywność zawodowa ($< 60\%$) towarzyszy rejonom strefy centralnej o wysokim poziomie starzenia demograficznego.

Ryc. 35. Źródła utrzymania i aktywność zawodowa ludności Łodzi w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Udział utrzymujących się z pracy zmienia się w przestrzeni Łodzi w podobny sposób jak poziom aktywności zawodowej. Tymczasem osoby utrzymujące się ze źródeł niezarobkowych mają wysoki udział w strukturze źródeł utrzymania ludności przede wszystkim w rejonach centralnych o wysokim poziomie starzenia demograficznego i w dzielnicach akademickich. Z kolei, czynni zawodowo w rolnictwie wykazują wysoki (> 10%), jak na warunki wielkomiejskie, udział jedynie w tych rejonach strefy peryferyjnej (ryc. 36), gdzie w użytkowaniu ziemi dużą rolę odgrywają użytki rolne.

Typologia przestrzenna ludności. W doborze cech typologicznych posłużono się kryteriami merytorycznymi, formalnymi i statystycznymi, preferowanymi w badaniach ekonomicznych (Grabiński 1992; Kolenda 2006). Przyjęte zmienne charakteryzują rejony urbanistyczne (91) Łodzi w 1970 r. z punktu widzenia stanu liczebnego i gęstości oraz struktury demograficznej i społeczno-zawodowej ludności. Do badań typologicznych wybrano 14 cech diagnostycznych: 1. Liczba ludności, 2. Liczba osób na 1 ha, 3. Liczba kobiet na 100 mężczyzn, 4. Udział dzieci w wieku 0–17 lat w %, 5. Udział dorosłych w wieku

Ryc. 36. Czynni zawodowo w rolnictwie w Łodzi w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

18–59 lat w %, 6. Udział ludzi starszych w wieku 60 lat i więcej w %, 7. Wskaźnik starzenia demograficznego, 8. Wskaźnik obciążenia ludności dorosłej przez pozostałe grupy wieku, 9. Liczba osób na 1 gospodarstwo domowe, 10. Wskaźnik aktywności zawodowej, 11. Udział czynnych zawodowo w %, 12. Udział utrzymywanych przez pracujących w %, 13. Udział utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych w %, 14. Udział ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w %. Zdecydowana większość tych cech wykazuje co najmniej umiarkowaną zmienność przestrzenną. Pomiedzy poszczególnymi ich parami, z wyjątkiem trzech przypadków, nie zanotowano bardzo silnej korelacji. Warunki te ogólnie można uznać za korzystne dla rozpatrywanej typologii.

Typologia ta została opracowana przy użyciu metody *K-średnich*, zaliczanej do najbardziej efektywnych metod taksonomii numerycznej. Pozwala ona na wydzielenie względnie jednorodnych grup obiektów ze względu na wybrane cechy diagnostyczne, zapewniając minimalizację zróżnicowania obiektów w grupie i maksymalizację tego zróżnicowania między grupami. Stosując tę metodę, wykorzystano standaryzowane wartości poszczególnych cech typologicznych. Odpowiednie obliczenia zostały wykonane w programie

statystycznym SPSS. Ostatecznie wydzielono 10 typów (skupień) jednostek urbanistycznych (ryc. 37), którym zostały nadane nazwy odpowiadające najbardziej wyróżniającym – na tle ogólnomiejskim – cechom typologicznym.

Ryc. 37. Typologia przestrzenna ludności Łodzi w 1970 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Typ 1 – bardzo wysoki udział osób dorosłych i utrzymywanych, przy silnej feminizacji ludności. Typ ten jest reprezentowany jedynie przez jedną jednostkę urbanistyczną, którą tworzy osiedle studenckie Uniwersytetu Łódzkiego. Wyróżnia się ono przede wszystkim bardzo wysokim udziałem dorosłych, zwłaszcza ich młodszych roczników, osób pozostających na utrzymaniu pracujących oraz wysoką feminizacją ludności. Dość wysoki jest tam również udział osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (stypendia). Jednocześnie cechami charakterystycznymi tego typu są niski udział czynnych zawodowo i niewysoki wskaźnik aktywności zawodowej, a także niewielkie obciążenie demograficzne dorosłych przez pozostałe grupy wiekowe.

Typ 2 – wysoki poziom aktywności zawodowej, duży udział dzieci i duża koncentracja ludności. Do tego typu należą wszystkie nowe osiedla mieszkaniowe (15 jednostek urbanistycznych). Jego najbardziej uprzywilejowanymi

cechami są wysoki poziom aktywności zawodowej, duży udział dzieci oraz duża koncentracja ludności, a w mniejszym stopniu duży udział osób czynnych zawodowo i utrzymywanych. Ponadto charakterystyczny jest też niski stopień starzenia demograficznego oraz niski udział ludzi starych i utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych.

Typ 3 – wysoki udział osób dorosłych i utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Przedstawicielem tego typu jest jedynie jedna jednostka urbanistyczna, obejmująca osiedle studenckie Politechniki Łódzkiej. Stąd się wziął na tym terenie wysoki udział osób dorosłych (młodsze roczniki) i utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (stypendia). Dla odmiany mamy tu do czynienia z niskim udziałem czynnych zawodowo i poziomem aktywności zawodowej, jak też z niewielkim udziałem dzieci i obciążeniem dorosłych przez reprezentantów pozostałych roczników.

Typ 4 – bardzo silna koncentracja ludności, przy jej dużej feminizacji i dość wysokim udziale ludzi starych. W zasięgu przestrzennym tego typu znajdują się jednostki urbanistyczne położone w samym śródmieściu Łodzi i niektóre usytuowane w jego bliskim sąsiedztwie (9 jednostek). Ludność tej części miasta cechuje się w szczególności bardzo wysoką koncentracją, wysoką feminizacją i wysokim udziałem ludzi starych, a także dość wysokim poziomem starzenia demograficznego i udziałem utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (renty, emerytury). Tym cechom można przeciwstawić względną dominację niewielkich gospodarstw domowych oraz niski udział dzieci i poziom aktywności zawodowej.

Typ 5 – wyjątkowo wysokie obciążenie demograficzne dorosłych, przy bardzo dużym udziale dzieci i wskaźniku aktywności zawodowej. Typ ten odnosi się tylko do jednej jednostki urbanistycznej – Marysin-Rogi, gdzie dominuje zabudowa jednorodzinna. Wyjątkowo wysokie obciążenie demograficzne dorosłych jest tam zbieżne z bardzo dużym udziałem dzieci i poziomem aktywności zawodowej, a w mniejszym stopniu z podwyższonym udziałem ludzi starych i utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Jednocześnie ten sam typ wyróżnia niski udział dorosłych, niewielka gęstość zaludnienia i niski stopień starzenia demograficznego.

Typ 6 – szczególnie wysoki udział osób utrzymywanych, zbieżny z dużym udziałem dorosłych i czynnych zawodowo w rolnictwie. Typ ten, podobnie jak poprzedni, występuje tylko w jednej jednostce urbanistycznej obejmującej Kochanówkę, Sokołów i Zimną Wodę. Cechami uprzywilejowanymi tego typu są szczególnie wysoki udział osób utrzymywanych, przy dużym udziale dorosłych i czynnych zawodowo w rolnictwie. Można im przeciwstawić niski udział pracujących oraz poziom aktywności zawodowej i feminizacji, a także niewielkie obciążenie demograficzne dorosłych. Na odrębność tego typu jednostki urbanistycznej wpłynęła lokalizacja na jej terenie szpitala psychiatrycznego.

Typ 7 – dosyć wysoki udział ludzi starych i poziom starzenia demograficznego oraz duży udział utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. W zasięgu tego typu znalazły się jednostki urbanistyczne (26), które w większości tworzą południową i wschodnią otoczkę śródmieścia. Cechują się one przede wszystkim dość wysokim udziałem ludzi starych i poziomem starzenia demograficznego, dużym udziałem utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (renty, emerytury), a także znaczną feminizacją ludności. Równocześnie w tej samej części miasta można zaobserwować niskie odsetki osób utrzymywanych, dzieci i dorosłych.

Typ 8 – podwyższony udział osób dorosłych i pracujących oraz czynnych zawodowo w rolnictwie. Typ ten rozprzestrzenił się w znacznej części rejonów peryferyjnych (26 jednostek urbanistycznych). Standaryzowane wartości cech typologicznych różnią się tam niewiele od ich średnich ogólnomiejskich. Można jednak zauważyć nieco podwyższony udział osób dorosłych i pracujących oraz czynnych zawodowo w rolnictwie. Dla odmiany zaniżone w pewnym stopniu są tam wartości zmiennych określających potencjał ludnościowy i gęstość zaludnienia oraz poziom feminizacji.

Typ 9 – bardzo wysoki poziom feminizacji i starzenia demograficznego, towarzyszący wysokiemu udziałowi ludzi starych. Do tego typu należą zaledwie dwie jednostki urbanistyczne, położone w rejonie Żłotna i Radiostacji. Są tam zlokalizowane domy pomocy społecznej, co wpłynęło na charakterystyczny dla rozpatrywanego typu bardzo wysoki poziom starzenia demograficznego i feminizacji, powiązane z bardzo dużym udziałem ludzi starych i utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Ten sam typ odznacza się również niską aktywnością zawodową oraz niewielkim udziałem osób pracujących i dzieci.

Typ 10 – bardzo wysoki udział czynnych zawodowo w rolnictwie, przy wysokiej aktywności zawodowej i wysokim udziale dzieci. Typ taki odgrywa istotną rolę głównie w jednostkach urbanistycznych strefy peryferyjnej (8), których bazę ekonomiczną stanowi rolnictwo. Dlatego też cechami uprzywilejowanymi w tym typie są bardzo wysoki udział pracujących w rolnictwie, zbieżny z wysoką aktywnością zawodową i dużym udziałem dzieci. Tym zmiennym można przeciwstawić niewielki udział utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych, niski poziom feminizacji, a także niewielką gęstość zaludnienia.

4.5.2. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI W 1988 ROKU

Rozmieszczenie i gęstość ludności. Ukształtowaną pod koniec okresu PRL-u strukturę przestrzenną ludności Łodzi szczegółowo przedstawiają dane spisu powszechnego z 1988 r. O istniejących wtedy, ogromnych dysproporcjach w rozmieszczeniu ludności miasta świadczy podział jego zasobów

ludnościowych (854,3 tys. osób) pomiędzy poszczególne (61) jednostki osiedlowe (ryc. 38). Był on niezwykle silnie zróżnicowany ($V = 147,8\%$), przy czym najwięcej mieszkańców, tj. aż 94,0 tys., liczyło Stare Miasto (Bałuty), tworzące północną otoczkę śródmieścia Łodzi, a najmniej Huta Szklana, położona w przygranicznym, południowo-wschodnim rejonie miasta, w której mieszkało zaledwie 157 osób (ryc. 39). Analizowany rozkład przestrzenny wykazuje ogólną prawidłowość polegającą na wzroście liczby jednostek osiedlowych wraz ze spadkiem liczebności ich mieszkańców.

Ryc. 38. Podział miasta na jednostki osiedlowe w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne

Istniejący wówczas układ przestrzenny liczby ludności jednostek osiedlowych można przyrównać do koncentryczno-sektorowego. Ogólnie biorąc liczba ludności maleje w kierunku odśrodkowym. Jednakże odstępstwem od tej reguły są położone poza strefą centralną sektory obejmujące wielkie zespoły powojennych osiedli mieszkaniowych. Tym niemniej większość mieszkańców miasta koncentrowała się w jego strefie centralnej, ograniczonej przeważnie linią kolei obwodowej. Największe skupiska ludności na terenie tej strefy wytworzyły się w bezpośrednim otoczeniu śródmieścia, gdzie lokalizowano pierwsze, wznieszone w okresie powojennym osiedla mieszkaniowe. Jednocześnie w strefie centralnej zauważa się wyraźny spadek zasobów ludnościowych na terenach śródmiejskich o dominujących funkcjach usługowych. Na zewnątrz strefy

Ryc. 39. Struktura przestrzenna ludności Łodzi w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

centralnej wielkim potencjałem ludnościowym dysponują cztery zespoły osiedli mieszkaniowych, budowane głównie w latach 70. i 80. XX wieku: Teofilów, Radogoszcz, Widzew Wschód, Retkinia. Z punktu widzenia zasobów ludnościowych, ostatni z wymienionych zespołów zajmuje wśród nich pozycję dominującą, skupiając aż 84,9 tys. osób. W strefie peryferyjnej i pośredniej na terenach użytkowanych rolniczo, dużych kompleksów leśnych i parkowych, ogrodów działkowych oraz otwartych dolin rzecznych, a także terenów przemysłowych i poprzemysłowych, liczba ludności w poszczególnych jednostkach osiedlowych często spada nawet poniżej 1 tys. osób

Ogólnomiejski poziom gęstości zaludnienia w 1988 r. był w Łodzi bardzo wysoki, dochodząc do 29 osób na 1 ha, przy czym gęstość ludności na terenach osiedlowych wzrastała nawet do 125 osób. Podstawowe właściwości rozkładu przestrzennego gęstości zaludnienia – w przekroju jednostek osiedlowych – są pochodną rozważanego wyżej rozkładu liczby ludności. Obszar zmienności przeciętnej liczby osób na 1 ha zawiera się w przedziale od 0,6 (Huta Szklana) do 193,4 (Zielona). Na terenach zabudowy śródmiejskiej i pozaśródmiejskich sektorów osiedlowego budownictwa wielorodzinnego gęstość ta z reguły przewyższa 50 osób na 1 ha, obniżając się na terenach otwartych w strefie marginalnej do 1–2 osób na 1 ha.

Struktura demograficzna. Rozkład przestrzenny współczynnika feminizacji ludności Łodzi (ryc. 40) w analizowanym przekroju czasowym był dość silnie zróżnicowany ($V = 38,2\%$). Zarazem wykazywał on bardzo dużą dodatnią skośność ($A = 5,91$), świadczącą o znacznej nadwyżce liczebnej jednostek osiedlowych o poziomie feminizacji niższym od przeciętnego (118,8). Ten sam rozkład znamionuje również niezwykle wysoka leptokurtoza ($K = 41,61$). Wartości współczynnika feminizacji na terenie miasta – podobnie jak w 1970 r. (Dzieciuchowicz 1983) – wzrastają ogólnie w kierunku dośrodkowym²⁸. Szczególnie dużą nadwyżką liczebną kobiet odznacza się strefa śródmiejska. Na 100 mężczyzn przypada tam z reguły > 115 kobiet, co wiąże się w znacznym stopniu z koncentracją na tym terenie ludności zasiedlonej o wysokim udziale osób starszych. Nieco niższy poziom feminizacji osiągają najstarsze powojenne osiedla mieszkaniowe, otaczające bezpośrednio strefę śródmiejską (Żubardź, Stare Bałuty, Doły, Widzew Zachód, Dąbrowa, Kurak, Nowe Rokicie). Natomiast zdecydowanie niższą feminizacją (105–115) cechują się wielorodzinne zespoły osiedlowe wznoszone począwszy od lat 70. (Radogoszcz, Widzew Wschód, Olechów, Chojny Zatorze, Retkinia). Zamieszkuje tam relatywnie młodsza ludność obciążona dziećmi. Napływ młodych rodzin do strefy peryferyjnej miasta w latach 80. sprzyjał wytworzeniu się tam zrównoważonej struktury płci. Tymczasem na terenach użytkowanych rolniczo, położonych marginalnie, wcześniejszy długotrwały odpływ kobiet i starzenie demograficzne skutkowało powstaniem nadwyżki liczebnej mężczyzn.

Pod koniec okresu Polski Ludowej specyficznych właściwości nabrała struktura wieku ludności jednostek osiedlowych Łodzi, rozpatrywana z uwzględnieniem trzech podstawowych grup biologicznych wieku, obejmujących dzieci (0–17 lat), dorosłych (18–59 lat) i starców (60 lat i więcej). Rozkład przestrzenny udziału najmłodszej grupy wykazuje silną asymetrię lewostronną ($A = -0,982$), co oznacza przewagę liczebną jednostek osiedlowych, w których udział ten jest wyższy od przeciętnego w mieście (22,6%). Wartości tego udziału ogólnie wzrastają w kierunku odśrodkowym. Od tej tendencji odstępstwo stanowią pozaśródmiejskie, duże zespoły wielorodzinnych osiedli mieszkaniowych, budowanych w drugiej połowie lat 60. i w latach 70. Tworzą one rejon o najniższych odsetkach grupy 0–17 lat. Wcześniejsze badania (Dzieciuchowicz 1983, 1991) dowiodły, że w dekadzie lat 70., wprost przeciwnie, rejon taki, były zasiedlane przeważnie przez młode rodziny i należały pod względem demograficznym do najmłodszych w mieście.

---

²⁸ Nietypowe wartości tego miernika pojawiają się w rejonach, gdzie znajdują się domy akademickie, hotele robotnicze, bursy, klasztory, placówki opiekuńczo-wychowawcze i domy opieki społecznej.

Ryc. 40. Ludność Łodzi według płci i wieku w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Rozkład przestrzenny udziału ludności dorosłej wyróżnia bardzo silna asymetria ujemna ($A = -3,70$). Stąd też za reprezentatywną dla niego wartość centralną należy przyjąć medianę wynoszącą 57,1%. Udział wyższy od mediany jest notowany przede wszystkim w powojennych osiedlach mieszkaniowych pochodzących sprzed lat 80., a także w części strefy peryferyjnej, w której przeważa nowa zabudowa jednorodzinna. W pozostałych rejonach miasta ludność dorosła ma relatywnie mniejszy udział w całej strukturze wieku.

Silnie prawostronnie asymetryczny ($A = 4,07$) rozkład przestrzenny udziału osób starszych, stanowiący jeden z mierników poziomu starzenia demograficznego przedstawia obraz zbliżony do negatywu udziału grupy 0–17 lat. Dokładniej poziom starzenia demograficznego określa stosunek liczby osób starych do liczby dzieci (ryc. 41). Jego zmienność przestrzenna wskazuje na wyraźne ograniczenie istniejących w tym zakresie w latach 70. dysproporcji między rejonami centralnymi i peryferyjnymi. Obszary problemowe o szczególnie silnie zaawansowanym procesie starzenia demograficznego tworzą cztery duże rejony pozaśródmiejskie: 1. Doły, 2. Złotno, 3. Widzew Zachód, 4. Zarzew Przemysłowy. We wszystkich tych rejonach wartości wskaźnika starzenia demograficznego przewyższają 120. Oznacza to, że pokolenie dziadków jest tam zdecydowanie liczniejsze od pokolenia wnuków.

Ryc. 41. Poziom starzenia demograficznego ludności Łodzi w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Ze względu na obciążenie ludności dorosłej przez pozostałe grupy wiekowe szczególnie korzystna sytuacja występuje w zespołach osiedli mieszkaniowych budowanych w okresie 1965–1980, a także w dzielnicy uniwersyteckiej i politechnicznej. Wartości wskaźnika tego obciążenia nie dochodzą tam do 60. Ze względu na wysokie obciążenie ludności dorosłej dziećmi i starcami (> 80) obszary problemowe są reprezentowane w tym przypadku przez śródmieście, powojenne dzielnice przemysłowo-składowe, a także część terenów użytkowanych rolniczo.

Badanie względnej dominacji czterech grup wiekowych, obejmujących dzieci, dorosłych w wieku mobilnym (18–39 lat) i niemobilnym (40–50 lat) oraz osób starszych, dowiodło wyodrębniania się w przestrzeni miejskiej przypisanych im zwartych rejonów. Grupa najmłodsza jest reprezentatywna głównie dla obszarów peryferyjnych, tworzących pasma Kochanówka–Teofilów–Radoszcz, Nowosolna–Andrzejów–Widzew Wschód–Olechów–Wisłok–Bronisław. Względna nadwyżka młodszej grupy dorosłych występuje w pasie peryferyjnych jednostek osiedlowych: Łagiewniki–Sikawa–Mileszki i w dzielnicach akademickich. Starsza grupa dorosłych wykazuje względną dominację na terenach skupiających zabudowę jednorodzinną i wielorodzinną wznoszoną od drugiej połowy lat 60. do końca lat 70. (Teofilów, Żubardz, Retkinia, Lublinek – Pienista, Zarzew). Natomiast ludzie starsi są grupą uprzywilejowaną w większości osiedli

strefy centralnej oraz w rejonach strefy peryferyjnej i pośredniej koncentrujących starą zabudowę jednorodzinną i zagrodową. Rozprzestrzenianie się dzielnic ludzi starych stanowi poważne wyzwanie dla polityki przestrzennej miasta.

Dane spisu powszechnego z 1988 r. umożliwiają uproszczoną analizę przestrzenną stanu cywilnego ludności Łodzi, z wydzieleniem jedynie kategorii osób w stanie małżeńskim i wolnym (ryc. 42). W przestrzeni miejskiej przeważały wówczas jednostki osiedlowe o udziale osób w stanie małżeńskim w ogólnej liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej wyższym od przeciętnej ogólnomiejskiej (63,3%). Zmienność przestrzenna tego udziału, której towarzyszy silna ujemna skośność ($A = -2,28$), okazała się niewielka ($V = 15,8\%$), przy ogólnej tendencji jego wzrostu w kierunku odśrodkowym. Na terenach peryferyjnych, gdzie występuje nowa zabudowa jednorodzinna, udział osób pozostających w związkach małżeńskich osiąga najwyższe wartości, przekraczające z reguły 70%. W niektórych rejonach miasta nasila się problem małżeństw rozłączonych. Udział małżonków zamieszkujących oddzielnie przewyższa przeciętną w mieście przede wszystkim w strefie centralnej, a poza nią na obszarach powojennego budownictwa mieszkaniowego, z wyjątkiem rejonów nowszej zabudowy. Niewielkie znaczenie ma ta kategoria osób przede wszystkim na terenach rolniczych oraz na obszarach koncentracji nowego budownictwa mieszkaniowego. Osoby w stanie wolnym są grupą dominującą na obszarach śródmiejskich, gdzie koncentrują się ludzie starzy, wśród których najliczniejszą populację tworzą wdowy. Podobna struktura stanu cywilnego występuje w dzielnicy uniwersyteckiej i w rolniczych rejonach peryferyjnych, których ludność uległa silnej maskulinizacji.

Jednostki osiedlowe Łodzi w 1988 r. różniły się istotnie wielkością gospodarstw domowych (ryc. 43). Jednakże zróżnicowanie przestrzenne przeciętnej liczby osób przypadających na 1 gospodarstwo domowe we wszystkich osiedlach okazało się niewielkie ($V = 12,9\%$), przy słabej asymetrii, ale wysokiej wysmukłości ($K = 2,09$). Na obszarze miasta zauważa się przy tym ogólny wzrost wielkości gospodarstw domowych w kierunku odśrodkowym. Duże gospodarstwa, liczące przeciętnie powyżej 2,8 osób, występują na terenach marginalnych użytkowanych rolniczo. Struktura wieku ich ludności ma charakter progresywny, przy czym jednocześnie wysoki udział mają tam osoby pozostające w związkach małżeńskich. Tymczasem na obszarach położonych centralnie średnia liczba osób w gospodarstwie domowym obniża się często $< 2,5$. Dominacja małych gospodarstw domowych jest tam zbieżna z wysokim poziomem starzenia demograficznego i dużym udziałem osób w stanie wolnym.

Ryc. 42. Ludność Łodzi w wieku 15 lat i więcej w stanie małżeńskim w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Ryc. 43. Gospodarstwa domowe w Łodzi w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Struktura społeczno-zawodowa. Analizując poziom wykształcenia mieszkańców jednostek osiedlowych Łodzi w 1988 r., aby uniknąć przypadkowych danych, wzięto pod uwagę tylko dwie zagregowane kategorie wykształcenia – wyższe wraz ze średnim oraz niższe od średniego (ryc. 44). Udział osób należących do pierwszej z tych kategorii w całym zbiorze jednostek osiedlowych jest silnie zróżnicowany ($V = 44,9\%$), przy słabej dodatniej skośności ($a = 0,431$), ale silnej leptokurtozie ($K = 2,73$), która przemawia na korzyść istotności średniej wartości tego udziału równej $32,4\%$. Na terenie miasta wyraźnie wyodrębniły się dwa duże rejony grupujące osoby z wykształceniem wyższym i średnim: 1. Radogoszcz–Doły–Akademicka, 2. Retkinia–Lublinek–Pienista–Politechniczna–Śródmiejska Dzielnica Mieszkaniowa. Z uwagi na wysokie odsetki osób z wykształceniem wyższym i średnim, przewyższające 40% , rejony te można uznać za elitarne pod względem społecznym. Dodajmy, iż dosyć wysoki status społeczny, określony udziałem ludności z wykształceniem wyższym i średnim, zawartym w przedziale $30\text{--}40\%$, cechował rejony Żłotno–Teofilów–Żubardź–Bałuty Stare Miasto, Marysin–Rogi, Zarzew–Widzew Wschód–Olechów oraz Nowe Rokicie–Kurak–Chojny Zatorze–Ustronna. Upośredzoną pozycję społeczną zajmuje natomiast ludność rejonów peryferyjnych o rolniczym charakterze. Odsetek osób z wyższym lub średnim wykształceniem często nie dochodzi tam nawet do 20% .

Ryc. 44. Poziom wykształcenia ludności Łodzi w wieku 15 lat i więcej w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Struktura przestrzenna ludności według głównych źródeł utrzymania w badanym przekroju czasowym ma szereg specyficznych właściwości (ryc. 45). Udział dominujących w tej strukturze osób czynnych zawodowo, uzależniony od liczby ludności w wieku produkcyjnym, cechuje ogólna tendencja wzrostu w kierunku odśrodkowym. Na obszarach peryferyjnych o rolniczym charakterze często udział ten przekracza nawet 50%. Natomiast wyjątkowo niskim odsetkiem tej kategorii osób, nie dochodzącym nawet do 40%, wyróżniają się dzielnice uniwersytecka i politechniczna oraz rejony, na których terenie znajdują się domy opieki społecznej. Poziom aktywności zawodowej dokładniej od rozpatrywanego udziału obrazuje wskaźnik tej aktywności, który wyraża stosunek liczby czynnych zawodowo do liczby osób w wieku 18 lat i więcej. Tym niemniej rozkłady przestrzenne obydwu wskazanych wyżej miar są do siebie bardzo podobne. Warto również zauważyć, że zmienność przestrzenna udziału osób utrzymywanych przez pracujących i wchodzących w skład grupy przedprodukcyjnej w znacznej mierze upodabniają się. Podobna sytuacja występuje w przypadku rozkładów przestrzennych udziału osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych i udziału osób w wieku poprodukcyjnym. W większości jednostek osiedlowych Łodzi dominują czynni zawodowo poza rolnictwem. Pracujący w rolnictwie nabierają większego znaczenia wyłącznie na obszarach peryferyjnych przyłączonych do Łodzi w dniu 01.01.1988 r., gdzie często ich udział przekracza 30%, a sporadycznie nawet 50% (ryc. 46).

Ryc. 45. Źródła utrzymania i aktywność zawodowa ludności Łodzi w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Ryc. 46. Czynni zawodowo w rolnictwie w Łodzi w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Typologia przestrzenna ludności. Kompleksowy obraz różnicowania przestrzennego ludności Łodzi w 1988 r. według cech demograficzno-społecznych przedstawia typologia przestrzenna ludności opracowana przy użyciu metody *K-średnich*. Wykorzystano w niej zbiór 16 cech diagnostycznych przypisanych badanym jednostkom osiedlowym (61): 1. Liczba ludności, 2. Liczba osób na 1 ha, 3. Liczba kobiet na 100 mężczyzn, 4. Udział dzieci w wieku 0–17 lat w %, 5. Udział dorosłych w wieku 18–59 lat w %, 6. Udział ludzi starszych w wieku 60 lat i więcej w %, 7. Wskaźnik starzenia demograficznego, 8. Wskaźnik obciążenia ludności dorosłej przez pozostałe grupy wieku, 9. Udział pozostających w związkach małżeńskich w %, 10. Udział małżonków zamieszkujących oddzielnie w %, 11. Liczba osób na 1 gospodarstwo domowe, 12. Udział osób z wykształceniem wyższym i średnim w %, 13. Udział czynnych zawodowo w %, 14. Udział utrzymywanych przez pracujących w %, 15. Udział utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych w %, 16. Udział ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w %. Na podstawie standaryzowanych wartości tych zmiennych wydzielono sześć typów (skupień) jednostek osiedlowych (ryc. 47).

Ryc. 47. Typologia przestrzenna ludności Łodzi w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego

Typ 1 – wysokiej względnej dominacji ludności czynnej zawodowo w rolnictwie. Typ ten często występuje na obszarze miasta (20 jednostek osiedlowych), obejmując jednak wyłącznie rejony marginalne: Nowe Moskule–Wiączyń Górny, Bronisin–Feliksin, Chocianowice–Srebrna, Jagodnica, Romanów–Sokołów. Szczególnie charakterystyczny dla tego typu jest stosunkowo wysoki – na tle ogólnomiejskim – udział ludności czynnej zawodowo w rolnictwie. Dominacji ludności rolniczej towarzyszy tutaj względna przewaga dużych gospodarstw domowych oraz wysoki odsetek osób pozostających w związkach małżeńskich. Jednocześnie typ ten wyróżnia relatywnie niski poziom wykształcenia ludności, niewielki udział osób korzystających z niezarobkowych źródeł utrzymania oraz niska gęstość zaludnienia i niewielkie zasoby ludnościowe.

Typ 2 – wyjątkowo silnie zdeformowanej struktury wieku ludności, z bardzo wysoką względną dominacją ludzi starych. Do tego typu należy tylko jedna jednostka osiedlowa – Zarzew Przemysłowy. Jej ludność odznacza się wyjątkowo silnie zdeformowaną strukturą wieku, z uwagi na bardzo wysoki udział ludzi starych, co z kolei pociąga za sobą ekstremalnie wysoki wskaźnik starzenia demograficznego i daleko zaawansowany proces feminizacji ludności. Sytuacja ta wynika z lokalizacji na terenie Zarzewa Przemysłowego domu opieki społecznej. Cechę charakterystyczną tej jednostki osiedlowej stanowi

również wysoki udział małżonków mieszkających oddzielnie, przy względnym niedoborze osób dorosłych, pozostających w związkach małżeńskich oraz czynnych zawodowo.

Typ 3 – o ponadprzeciętnym poziomie wykształcenia ludności i udziale utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Typ ten reprezentują liczne jednostki osiedlowe (19) usytuowane zazwyczaj w otoczeniu strefy centralnej, ale wkraczające częściowo również na tereny peryferyjne. Należy tutaj wymienić rejony Łagiewniki–Stoki, Dąbrowę Przemysławą, Towarową–Rudę, Złotno, Teofilów Przemysłowy–Kochanówkę. Ludność tych obszarów wyróżnia się przede wszystkim ponadprzeciętnym poziomem wykształcenia i udziałem utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych, przy względnym niedoborze dużych gospodarstw domowych i stosunkowo niskim udziale ludności czynnej zawodowo w rolnictwie oraz osób pozostających w związkach małżeńskich.

Typ 4 – o bardzo wysokiej koncentracji przestrzennej ludności i względnej dominacji osób z wykształceniem wyższym i średnim. Do wyodrębnienia się tego typu doszło na obszarze śródmieścia i zespołów wielorodzinnych osiedli mieszkaniowych, cechujących się bardzo wysoką koncentracją przestrzenną ludności. W tym typie do uprzywilejowanych kategorii ludności należą grupy o ponadprzeciętnym statusie społecznym, określonym wysokim udziałem osób z wykształceniem wyższym i średnim. Jednocześnie w tej samej populacji uwidacznia się względny niedobór dzieci, dużych gospodarstw domowych i czynnych zawodowo w rolnictwie.

Typ 5 – silna koncentracja ludzi starych. Typ ten, ogólnie podobny do typu drugiego, ale o niższym stopniu uprzywilejowania cech najbardziej charakterystycznych, występuje tylko w jednej jednostce osiedlowej – Parku Ludowym. Zaznacza się tutaj wysoka koncentracja ludzi starych i małżonków zamieszkujących oddzielnie. Jest to zbieżne z dużym względnym niedoborem ludności w wieku 18–59 lat oraz czynnych zawodowo.

Typ 6 – względna dominacja dzieci i młodzieży. Typ 6 występuje wyłącznie na zewnątrz strefy centralnej, w osiedlach skupiających najnowszą – w rozpatrywanym przekroju czasowym – zabudowę mieszkaniową (7). Należy tu wymienić takie jednostki osiedlowe, jak Radogoszcz, Olechów–Andrzejów, Chojny Zatorze, Lublinek–Pienista. Są one zamieszkiwane przede wszystkim przez młode rodziny z dziećmi. Wiąże się z tym relatywny nadmiar utrzymujących się głównie z pracy oraz dużych gospodarstw domowych. Równocześnie obserwuje się tam względny niedobór osób starszych, utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych oraz czynnych zawodowo w rolnictwie.

4.5.3. PIONOWA STRATYFIKACJA LUDNOŚCI

W przestrzeni miejskiej Łodzi zaznacza się nie tylko horyzontalna, ale także wertykalna zmienność różnych cech ludności. Interesujące wyniki – w odniesieniu do tego drugiego rodzaju zróżnicowania przestrzennego mieszkańców miasta – przyniosło badanie pionowej zmienności cech demograficznych i społecznych (Dzieciuchowicz 1986, 1991a), przeprowadzone na przykładzie Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej²⁹ (ŚDM). Jest to najwyższy w mieście zespół zabudowy mieszkaniowej, złożony z budynków liczących 17–23 kondygnacji. Jego budowa, zapoczątkowana w 1975 r., miała przeciwdziałać depopulacji śródmieścia. Badania terenowe zostały przeprowadzone w 1979 r. w trzech istniejących wówczas wieżowcach ŚDM, zamieszkanych łącznie przez 2 769 osób. Ze względu na napływ młodych rodzin sytuacja demograficzno-społeczna ŚDM różniła się znacznie od warunków panujących w innych rejonach śródmieścia i w całym mieście.

Omawiane prace badawcze dowiodły istotnej zmienności pionowej wszystkich podstawowych cech demograficzno-społecznych mieszkańców ŚDM. Zależności korelacyjne między poszczególnymi analizowanymi cechami ludności a liczbą kondygnacji w budynkach różnią się z punktu widzenia kierunku i siły (tab. 28).

Najsilniejsze zależności negatywne zaobserwowano między pionową lokalizacją mieszkań i udziałem osób w wieku poprodukcyjnym, stopniem starzenia demograficznego i obciążenia dorosłych starcami. Szczególnie silne zależności dodatnie występowały między liczbą kondygnacji a udziałem ludności w wieku produkcyjnym i przedprodukcyjnym, stosunkiem liczby zatrudnionych w przedsiębiorstwach i instytucjach państwowych do ogółu zatrudnionych oraz stosunkiem liczby rodzin dużych do małych.

Uogólniając uzyskane wyniki stwierdzono również, że w budynkach wysokościowych można wyróżnić trzy piętrowo ułożone warstwy demograficzno-społeczne grupujące mieszkańców dolnych, środkowych i górnych kondygnacji. Mieszkańcy dolnych kondygnacji wyróżniają się przede wszystkim względną dominacją kobiet, przedstawicieli starszych grup wieku i osób o dosyć niskim statusie społecznym. W warstwie mieszkańców środkowych kondygnacji relatywną przewagę mają osoby dorosłe, o zrównoważonej strukturze płci, z dużym udziałem rodzin małych i dużych oraz osób o wysokim statusie społecznym i materialnym. Dla odmiany w warstwie osób zamieszkujących górne kondygnacje względną dominacją odznaczają się mężczyźni, osoby dorosłe obciążone dziećmi, rodziny duże i osoby samotne. Mieszkańcy ci reprezentują przeciętny status społeczny i materialny.

---

²⁹ Potocznie dzielnica ta jest nazywana łódzkim Manhattanem.

Tabela 28

Zależność między liczbą kondygnacji w budynkach a cechami demograficzno-społecznymi mieszkańców ŚDM w Łodzi

Lp.	Cechy demograficzno-społeczne	Współczynnik korelacji rang
1	Poziom feminizacji	-0,29
2	Stopień starzenia demograficznego	-0,78
3	Obciążenie dorosłych dziećmi	+0,23
4	Obciążenie dorosłych starcami	-0,85
5	Udział procentowy osób w wieku przedprodukcyjnym	+0,59
6	Udział procentowy osób w wieku produkcyjnym	+0,68
7	Udział procentowy w wieku poprodukcyjnym	-0,90
8	Stosunek liczby rodzin dużych (3+ osób) do małych (1, 2)	+0,43
9	Stosunek liczby mieszkań dużych (M 4+) do małych (M 1-3)	-0,66
10	Udział procentowy mieszkań własnościowych	-0,37
11	Udział procentowy ludności z wykształceniem średnim i wyższym	+0,27
12	Udział procentowy zatrudnionych w sferze usług	+0,19
13	Udział procentowy zatrudnionych w przedsiębiorstwach i instytucjach państwowych	+0,51

Źródło: J. Dzieciuchowicz (1991).

4.6. PODSUMOWANIE

W rozwoju demograficznym Łodzi w okresie 1945–1989 występował trend rosnący, który doskonale opisuje funkcja potęgowa. Był on uwarunkowany szybką odbudową zniszczeń wojennych, dużymi inkorporacjami terenów w 1945 i 1988 r., długotrwałym wzrostem gospodarczym, a także przekształceniem miasta w duży ośrodek naukowy i kulturalny. Ludność Łodzi wzrosła w analizowanym okresie z 502,5 tys. do 851,7 tys., tj. aż o 349,2 tys. Tempo wzrostu demograficznego miasta, które było najwyższe w 1945 r., przede wszystkim ze względu na ogromny napływ migracyjny, w późniejszym czasie podlegało różnokierunkowym zmianom, obniżając się zdecydowanie w latach 50. z powodu realizowanej polityki deglomeracyjnej, a także w latach 80. ze względu na napięcia społeczno-polityczne i dramatyczne pogorszenie sytuacji gospodarczej.

Dynamiczne zmiany poszczególnych elementów ruchu naturalnego ludności Łodzi w okresie 1945–1989 cechowała niejednolita ogólna tendencja rozwojowa. Samo natężenie zawieranych małżeństw wyróżniał trend spadkowy, przy czym jego wyjątkowo wysoki poziom notujemy podczas fazy kompensacyjnej cyklu demograficznego zapoczątkowanego przez II wojnę światową (20,4‰ w 1947 r.). Przyczyną tego była równoczesna realizacja bieżących i odłożonych w czasie wojny związków małżeńskich. Dla odmiany natężenie rozwodów odznaczało się tendencją wzrostową, którą warunkowały przeobrażenia w modelu małżeństwa i rodziny, wzrost pozycji i roli społecznej kobiety, a także rozluźnienie norm społecznych.

Zmiany rodności efektywnej w analizowanym okresie były w Łodzi podobne jak w przypadku natężenia małżeństw, przy czym poziomy rodności i małżeńskości stopniowo coraz bardziej zbliżały się do siebie. Największe natężenie urodzeń żywych wystąpiło w 1947 r. (37‰). Wraz z rodnością obniżała się płodność kobiet, zdeterminowana stopniowym wzrostem wykształcenia i aktywności zawodowej kobiet, a także upowszechnianiem modelu małej rodziny. Niekorzystne znaczenie dla perspektyw demograficznych miasta miała obniżka współczynnika dzietności i reprodukcji ludności brutto w końcu lat 50. (odpowiednio do 2,135 i 0,836).

Umieralność mieszkańców Łodzi w latach 1945–1989 reprezentowała trend malejąco-rosnący, uzależniony w głównej mierze od struktury wieku ludności, warunków socjalno-bytowych, poziomu i zakresu świadczeń medycznych oraz warunków higieniczno-sanitarnych. Zmiany umieralności niemowląt, stanowiącej jeden z najbardziej wrażliwych wskaźników rozwoju społecznego, obrazuje tendencja spadkowa. Ewolucji ogólnego poziomu umieralności towarzyszyły zmiany głównych przyczyn zgonów. W 1945 r. były to choroby zakaźne, ale już w 1947 r. choroby układu krążenia, podczas gdy od 1970 r. nowotwory.

Przyrost naturalny ewoluował w Łodzi w omawianym okresie podobnie jak rodność. Współczynnik przyrostu naturalnego przyjął najniższą wartość w 1945 r. (–6,7‰), a maksymalną w 1947 r. (20,4‰). Wysoki przyrost naturalny utrzymywał się aż do 1958 r. Od 1985 r. przyrost ten był ujemny, zatem można przyjąć, że w warunkach łódzkich zawężona reprodukcja ludności zapoczątkowała wtedy drugie przejście demograficzne.

Przyrost migracyjny w Łodzi w okresie PRL-u zmieniał się w sposób nieregularny, osiągając najwyższy poziom w pierwszych latach powojennych (maks. w 1945 r.: 129,3 tys. osób), gdy do miasta dotarła ogromna fala ludności napływowej. Polityka deglomeracyjna i wprowadzenie ograniczeń meldunkowych w latach 1953–1959 skutkowały wystąpieniem w mieście ubytku migracyjnego. Tendencja wzrostowa salda migracyjnego cechowała lata 60. i pierwszą

połowę lat 70., natomiast późniejszy okres pogłębiającego się kryzysu gospodarczego i ostrych napięć społecznych przyniósł kolejny spadek tego salda.

W ślad za różnokierunkowymi zmianami w ruchu naturalnym i migracyjnym w okresie 1945–1989 istotnym przekształceniom podlegała struktura płci i wieku ludności Łodzi. Nadwyżka liczebna kobiet nad mężczyznami nabrała wtedy trwałego charakteru, przy czym była ona największa w 1945 r., gdy na 100 mężczyzn przypadało aż 147 kobiet. Pod wpływem wysokiej rodności współczynnik feminizacji ludności miasta obniżał się aż do połowy lat 60. (115,8), po czym po krótkotrwałej stabilizacji następował jego powolny wzrost (do 118 w 1989 r.), skorelowany z procesem starzenia demograficznego.

Głębokie przemiany struktury wieku ludności miasta w analizowanym okresie były bezpośrednio związane z odmienną dynamiką rozwoju trzech biologicznych grup wiekowych. Grupa najmłodsza (0–17 lat) rozwijała się wyjątkowo szybko jedynie do końca lat 50., gdy tymczasem tempo rozwoju ludności dorosłej (18–59 lat) było dosyć duże aż do II połowy lat 70. Począwszy od połowy lat 60. najbardziej dynamicznie powiększała się zbiorowość ludzi starych (60 lat i więcej), wskazując na znaczny postęp w starzeniu demograficznym społeczeństwa miasta. Ogólny kształt piramidy wieku z 1970 r. z wyraźnie zawężoną podstawą dowodzi, że struktura wieku łodzian reprezentowała wówczas typ stacjonarny.

Pod wpływem czynników demograficzno-społecznych, gospodarczych i kulturowych istotnym przekształceniom w latach 1945–1989 podlegała struktura stanu cywilnego mieszkańców Łodzi. Zauważa się przede wszystkim wyraźny spadek udziału osób w stanie małżeńskim, przy równoczesnym wzroście odsetka osób rozwiedzionych i separowanych. Równocześnie zmniejszała się wielkość łódzkich gospodarstw domowych.

Na początku okresu powojennego poważnym problemem społecznym w Łodzi był jeszcze analfabetyzm. W późniejszym czasie, dzięki dynamicznemu rozwojowi szkolnictwa podstawowego i ponadpodstawowego doszło do znacznego wzrostu poziomu wykształcenia łodzian, świadczącego o ich rosnącym statusie społecznym. W latach 1960–1988 udział osób, które uzyskały wykształcenie ponadpodstawowe wzrósł z 57,4% do 95,8%. Największą dynamiką wzrostu odznaczały się wtedy odsetki osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym i wyższym.

Ze względu na zmiany ustrojowe i gospodarcze okres Polski Ludowej przyniósł Łodzi zasadnicze przeobrażenia struktury społeczno-zawodowej ludności. Obrazują to m.in. przemiany struktury głównych źródeł utrzymania ludności ustalone dla lat 1950–1988. W strukturze tej, przy stałej dominacji utrzymujących się z pracy, systematycznie wzrastał odsetek korzystających ze źródeł niezarobkowych, a zwłaszcza rent i emerytur (z 5,6% do 27,9%). Dane spisu z 1970 r. dowodzą, że większość pracujących i ich rodzin utrzymywała się

z pracy w przemyśle (53,8%). Dość dużą rolę w podziale źródeł utrzymania odgrywały też budownictwo (9,1%), handel (8,2%) oraz nauka, oświata i kultura (6,8%).

Wskutek II wojny światowej ukształtowała się w Łodzi prawie jednorodna struktura wyznaniowa ludności. Jej późniejsze niewielkie zmiany znajdują wyraz we wzroście dominującej pozycji wyznania rzymsko-katolickiego. Skutkiem ostatniej wojny było też ujednolicenie struktury narodowościowej ludności miasta.

Analiza struktury przestrzennej mieszkańców Łodzi – w przekroju jednostek urbanistycznych (91) i osiedlowych (61) – w latach 1970 i 1988 wykazała, iż określone cechy rozmieszczenia i gęstości ludności, jej struktury demograficznej i społeczno-zawodowej zazwyczaj tworzą odmienne rozkłady przestrzenne. Ich syntetyczne ujęcie obrazuje typologia przestrzenna ludności, której dokonano przy zastosowaniu metody *K-średnich*. Dla roku 1970 tą metodą wydzielonych zostało 10 typów, a dla 1988 r. 6 typów jednostek przestrzennych. Dodajmy, iż na podstawie badań Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej wykazano, iż w przestrzeni Łodzi zaznacza się nie tylko horyzontalna, ale także wertykalna zmienność cech demograficzno-społecznych ludności.

5. PRZEMIANY LUDNOŚCIOWE ŁODZI NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU

5.1. ROZWÓJ LUDNOŚCIOWY

Transformacja systemowa przyniosła radykalne zmiany w rozwoju ludności Łodzi. Jedną z cech szczególnie wyróżniających miasto stał się głęboki regres demograficzny (tab. 29; ryc. 48), zdeterminowany z jednej strony następstwami przechodzenia w gospodarce od systemu nakazowo-rozdzielczego do wolno-rynkowego, a z drugiej strony ewolucją procesu reprodukcji demograficznej i zachowań migracyjnych ludności oraz zmianami społeczno-kulturowymi, odnoszącymi się w szczególności do preferowanego modelu małżeństwa i rodziny. Liczba mieszkańców Łodzi w latach 1990–2012 obniżyła się z 848,3 do 719,0 tys., co oznacza ubytek ludności dochodzący aż do 129,3 tys. osób (o 15,2%). Przykładowo przewyższa on obecną liczbę ludności Pabianic, Zgierza, czy Piotrkowa Trybunalskiego. Tak duży zakres depopulacji rodzi pytanie, o sposób zdefiniowania przez miasto strategii rozwoju, a także celów i warunków realizacji jego polityki ludnościowej, społecznej i ekonomicznej. Postępująca depopulacja Łodzi może mieć wręcz katastrofalne następstwa dla jej dalszego rozwoju. Dotyczą one przede wszystkim spadku aktywności ekonomicznej i społecznej mieszkańców.

Warto zauważyć, że spadek liczby ludności miasta w latach 1990–2012 następował systematycznie z roku na rok. Jego średnie roczne tempo dochodziło do –0,75%. Ciągły ubytek ludności potwierdzają również jednopodstawowe indeksy dynamiki liczby ludności obliczone dla kolejnych lat analizowanego okresu przy przyjęciu roku 1990 za bazowy. Z kolei, łańcuchowe indeksy dynamiki, określające zmiany stanu liczebnego ludności w poszczególnych latach w stosunku do roku poprzedniego, akcentują wyraźniejszy spadek tego stanu w 2010 r. oraz wzrost w 2000 r.

Ogólną tendencję zmian liczby ludności Łodzi w rozpatrywanym okresie doskonale uogólnia liniowy trend spadkowy, opisany następującym równaniem:

$$Y = -5,8608 x + 858,49.$$

Linia tego trendu jest prawie idealnie dopasowana do danych empirycznych, czego dowodzi współczynnik determinacji zbliżony niemal do 1 ($R^2 = 0,9952$). Niewielkie odchylenia dodatnie danych empirycznych od linii trendu wystąpiły w latach 2000–2006, a odchylenia ujemne w latach 1990–1992 i 2010–2012.

Tabela 29

Rozwój ludności Łodzi w latach 1990–2012 (stan w dniu 31 XII)

Rok	Ludność w tys.	Indeks dynamiki: 1990 = 100	Indeks dynamiki: rok poprzedni = 100
1990	848,3	100,0	99,6
1991	844,9	99,6	99,6
1992	838,4	98,8	99,2
1993	833,7	98,3	99,4
1994	828,5	97,7	99,4
1995	823,2	97,0	99,4
1996	818,0	96,4	99,4
1997	812,3	95,8	99,3
1998	806,7	95,1	99,3
1999	800,1	94,3	99,2
2000	798,4	94,1	99,8
2001	791,7	93,3	99,2
2002	785,1	92,5	99,2
2003	779,1	91,8	99,2
2004	774,0	91,2	99,3
2005	767,6	90,5	99,2
2006	760,3	89,6	99,0
2007	753,2	88,8	99,1
2008	747,2	88,1	99,2
2009	742,4	87,5	99,4
2010	730,6	86,1	98,4
2011	725,1	85,5	99,2
2012	719,0	84,8	99,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Ryc. 48. Rozwój ludności Łodzi w latach 1990–2012
(linia przerywana oznacza trend)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

5.2. RUCH NATURALNY I MIGRACYJNY

5.2.1. RUCH NATURALNY

Współcześnie w wielkich miastach Polski, podobnie jak i krajów zachodnich, zachodzą różnorakie przemiany związków małżeńskich, powiązane z drugim przejściem demograficznym (Kotowska 1998; Slany 2002; Okólski 1990; Rosłowska 2009; Janiszewska 2009, 2013; Kurek, Lange 2012). Są one uwarunkowane w szczególności wcześniejszymi zmianami demograficznymi, ewolucją norm i zachowań społecznych, a także równoczesnymi zmianami warunków ekonomicznych. Można zauważyć, że niezależnie od spadku liczby zawieranych małżeństw, ich znaczenie psychospołeczne pozostaje wysokie. Na decyzję zawarcia małżeństwa wpływa obecnie przede wszystkim silna więź emocjonalna, a w mniejszym stopniu ewentualne korzyści indywidualne. Postępująca laicyzacja społeczeństwa sprawia, że stopniowo wyrównują się proporcje

ślubów kościelnych i cywilnych³⁰. Po 1989 r. zjawiskiem niepokojącym stała się postępująca dezinstytucjonalizacja małżeństw, które zaspokajają w coraz większym stopniu potrzeby indywidualne. Proces ten jest uwarunkowany rozwojem alternatywnych związków interpersonalnych, a zwłaszcza kohabitacji i związków homoseksualnych.

W latach 1990–2012 liczbę formalnych małżeństw zawieranych w Łodzi, wśród których przeważały związki wyznaniowe (w 2012 r.: 52,5%), cechował niejednoznaczny kierunek zmian, przy niewielkich wahaniach z roku na rok (ryc. 49–50; tab. 30). Obszar zmienności tej liczby obejmował przedział od 3,2 tys. (2011 r.) do 4,9 tys. (1990 r.). Natężenie małżeństw w całym analizowanym okresie było niskie, oscylując blisko 5‰, przy czym maksymalną wartość, wynoszącą 5,9‰, osiągnęło w 1990 r., a wartość minimalną, równą 4,4‰, w latach 2002 i 2011. Niewielki wzrost tego współczynnika po 2002 r., trwający do 2008 r., objaśnia zwiększona obsada młodszych roczników wieku matrymonialnego. Wskazane zmiany poziomu małżeńskości jeszcze bardziej wypukla liczba nowych małżeństw przypadających na 1 000 osób w wieku 15 lat i więcej. Można też zauważyć, że w wyniku omawianych zmian natężenie małżeństw w Łodzi w 2011 r. osiągnęło najniższy poziom wśród wielkich miast polskich, świadcząc o szczególnie głębokim kryzysie tej formy związków w społeczeństwie łódzkim (fot. 15).

Ryc. 49. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1990–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

³⁰ Możliwość zawierania, obok związków cywilnych, także małżeństw wyznaniowych wprowadzono w Polsce 15 listopada 1998 r.

Tabela 30

Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1990–2012 (w ‰)

Rok	Małżeństwa	Urodzenia żywe	Zgony	Zgony niemowląt	Przyrost naturalny
1990	5,9	9,0	13,8	23,2	−4,8
1991	5,4	9,2	14,6	14,2	−5,4
1992	4,9	8,8	14,3	17,5	−5,5
1993	4,7	8,4	14,2	20,3	−5,8
1994	4,9	8,3	14,2	17,3	−5,8
1995	4,9	7,5	14,1	15,9	−6,6
1996	4,8	7,4	13,9	14,9	−6,5
1997	4,7	7,2	13,9	12,3	−6,7
1998	4,8	6,8	13,9	9,5	−7,1
1999	4,9	6,7	14,3	8,6	−7,6
2000	4,8	6,9	13,8	9,4	−7,0
2001	4,5	7,1	13,8	7,9	−6,7
2002	4,4	7,0	13,3	11,0	−6,3
2003	4,7	7,2	13,3	7,7	−6,2
2004	4,6	7,5	13,3	5,7	−5,8
2005	4,5	7,6	13,8	6,8	−6,1
2006	5,0	7,8	14,3	7,6	−6,5
2007	5,3	8,0	14,4	4,0	−6,5
2008	5,7	8,8	14,3	6,6	−5,6
2009	5,5	9,3	14,3	8,0	−5,0
2010	5,1	8,9	13,9	3,2	−4,9
2011	4,4	8,6	14,2	4,0	−5,6
2012	4,5	8,4	14,2	3,3	−5,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Ryc. 50. Natężenie małżeństw i rozwodów w Łodzi w latach 1990–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Fot. 15. Nowożeńcy na ul. Piotrkowskiej (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Z drugim przejściem demograficznym pozostaje w związku zawieranie małżeństw w coraz późniejszym wieku. Obrazuje tę tendencję dominanta liczby nowożeńców w Łodzi, która w okresie 1990–2011 przesunęła się zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn z przedziału 20–24 na przedział 25–29 lat (ryc. 51). Jednocześnie wzrosła mediana wieku osób zawierających związki małżeńskie o 4,3 lat dla mężczyzn i 4,6 lat dla kobiet, dochodząc w 2011 r. odpowiednio w przypadku mężczyzn do 30,0 lat i 28,4 lat w populacji kobiet. Wraz z późniejszym zawieraniem małżeństw zmniejszała się liczba małżeństw młodocianych. Notuje się zarazem wzrost dominacji małżeństw pierwszych, kosztem małżeństw powtórnych, a także przyrost liczby małżeństw bezdzietnych i jednoczesny spadek liczby małżeństw posiadających dzieci.

Ryc. 51. Małżeństwa wg płci i wieku nowożeńców w Łodzi w latach 1990–2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Godne uwagi jest również stopniowe upowszechnianie się w Łodzi zjawiska kohabitacji, chociaż nie ma ono jeszcze dużego zasięgu. Według spisu powszechnego z 2011 r. związki nieformalne (partnerskie) stanowiły 7,8% ogólnej liczby łódzkich małżeństw. Przytoczone dane wskazują, iż w Łodzi sukcesywnie kształtuje się ponowoczesna struktura małżeństw i rodzin.

Badania ankietowe postaw młodych łódzian³¹ odnoszących się do małżeńskości przeprowadzone przez A. Janiszewską (2014) wykazały, że poziom

³¹ Badaniami, wykonanymi w 2012 r., objęto 275 osób w wieku 18–30 lat.

przyzwolenia na związki kohabitacyjne wśród badanych był ponad trzykrotnie wyższy od dezaprobaty. Związki nieformalne były przy tym traktowane jedynie jako związki na próbę. Większość respondentów deklarowała wejście w przyszłości w związki formalne, co wskazuje, iż instytucja małżeństwa nie jest zagrożona przez coraz liczniejsze związki nieformalne.

Omawiane zmiany małżeńskości są zbieżne z dużymi wahaniami liczby i natężenia rozwodów oraz separacji³². Sama liczba rozwodów oscylowała przy tym w przedziale od 1,3 tys. (2011 r.) do 2,2 tys. (2006 r.). Na początku lat 90. liczba ta przejściowo zmalała ze względu na skumulowanie spraw rozwodowych i ich przeniesienie (w 1990 r.) z sądów rejonowych do wojewódzkich oraz zwiększenie wysokości opłat za wniesienie tych spraw. W 1990 r. natężenie rozwodów w Łodzi osiągnęło poziom równy 2,32‰. Spośród pięciu największych miast polskich był on wówczas najwyższy. Późniejsze lata przynoszą oscylacje natężenia rozwodów, przy jego wzroście do poziomu 2,96‰ w 2006 r. i spadku do 1,8‰ w 2011 r. W konsekwencji późniejszego wieku zawierania małżeństw zwiększyła się mediana wieku osób rozwodzących się (do 40,3 lat dla mężczyzn i 38,0 lat dla kobiet w 2011 r.). Dodajmy, iż począwszy od 2000 r. liczba i natężenie separacji w Łodzi podlegały jeszcze większym wahaniam w porównaniu z małżeństwami i rozwodami. W 2012 r. orzeczono w mieście 66 separacji, a współczynnik separacji wyniósł 0,9 w przeliczeniu na 10 tys. ludności.

Ogólna tendencja zmian liczby urodzeń żywych w Łodzi w okresie 1990–2012 nie była jednokierunkowa. Można przy tym zauważyć, że skrajne wartości liczby urodzeń zawierały się w szerokim przedziale: od 5,3 tys. (1999 r.) do 7,7 tys. (1991 r.). Zjawiskiem charakterystycznym dla całego rozpatrywanego okresu – generującym złożone problemy psychospołeczne – był dynamiczny wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich (ryc. 52), których udział w ogólnej liczbie urodzeń zwiększył się ponad 3-krotnie (z 9,8% w 1990 r. do 30,7% w 2011 r.). W przypadku natężenia urodzeń mamy do czynienia z wyraźnym zarysowaną tendencją malejąco-rosnącą, przy spadku współczynnika urodzeń w latach 90. Począwszy od 1990 r., gdy współczynnik ten osiągnął 9,0‰, jego wartość obniżała się nieregularnie aż do 6,7‰ w 1999 r. W latach następnych zaznaczył się powolny wzrost rodności, aż do osiągnięcia maksymalnego poziomu 9,30‰ w 2009 r. Dodajmy, iż rodność w Łodzi pod koniec omawianego okresu była niższa aniżeli w innych wielkich miastach polskich.

---

³² Separacja została wprowadzona do polskiego prawa ustawą z dnia 21 maja 1999 r. (Dz. U., 1999, nr 52, poz. 532). Instytucja separacji uchyla wspólnotę małżeńską (majątkową) bez prawa wstępowania współmałżonków w nowe związki małżeńskie.

Ryc. 52. Urodzenia małżeńskie i pozamałżeńskie w Łodzi w latach 1990–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

W ślad za wskazanymi zmianami rodności następował wzrost przeciętnego wieku rodzących kobiet (ryc. 53). W latach 1990–2011 ich mediana wieku zwiększyła się o ponad trzy lata (z 26,46 do 29,95 lat). Jeszcze bardziej, bowiem o ponad cztery lata (z 24,06 do 28,22 lat), wzrosła mediana wieku kobiet rodzących pierwsze dziecko. Późniejsza prokreacja jest bezpośrednim następstwem wzrostu wieku wstępowania kobiet w związki małżeńskie. Warto też dodać, że od 1990 do 2005 r. w strukturze urodzeń według kolejności urodzenia dziecka zwiększyła się dominacja urodzeń pierwszych (z 51,3% do 60,7%) (ryc. 54). Równocześnie nastąpił spadek udziału urodzeń drugiej i dalszej kolejności. Skutkiem tego była zmiana struktury rodzin, polegająca na stopniowym obniżaniu w niej udziału rodzin wielodzietnych. Dopiero w ostatnich latach doszło do odwrócenia wspomnianej tendencji. Udział urodzeń pierwszych obniżył się do 54,9% w 2011 r.

Płodność kobiet w rozpatrywanym okresie zmieniała się w Łodzi podobnie jak rodność. Zmiany cząstkowych współczynników płodności nie były przy tym jednolite. Na początku lat 90. największą płodnością wyróżniały się kobiety w wieku 20–24 lat. Poczynając od 1996 r., nastąpiło przesunięcie maksimum płodności do grupy 25–29 lat (75,1 urodzeń na 1 000 kobiet w 2011 r.). Kolejną zmianą było podwyższenie płodności kobiet w grupie 30–34 lat (do 72,7) i 35–39 lat (do 30,8). Jednocześnie w wieku 15–19 lat obniżyła się ona prawie

2-krotnie (do 13,3), a w grupie 20–24 aż 3,5-krotnie (do 32,7). Sumaryczny współczynnik płodności w 2011 r. wynosił 37,2 urodzeń na 1 000 kobiet.

Ryc. 53. Urodzenia żywe wg wieku matki w Łodzi w latach 1990, 2000 i 2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Ryc. 54. Urodzenia żywe wg kolejności urodzenia dziecka w Łodzi w latach 1990, 2000, 2005 i 2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

O znacznie zawężonej reprodukcji ludności Łodzi w ciągu analizowanego okresu świadczy współczynnik dzietności, który w 2011 r. uzyskał wartość równą 1,137. Natomiast poważne ograniczenia w samym procesie zastępowania pokoleń matek przez pokolenia ich córek ujawnia współczynnik reprodukcji brutto. W 2011 r. jego wartość wynosiła zaledwie 0,554. Pod tym względem sytuacja demograficzna Łodzi była zdecydowanie gorsza niż innych wielkich miast polskich.

Liczba zgonów i ich natężenie w Łodzi w okresie 1990–2012 były w znacznej mierze ustabilizowane, co w warunkach depopulacji i rozwijającego się procesu starzenia demograficznego ludności należy uznać za zjawisko pozytywne, powiązane z ogólną poprawą warunków życia. Liczebność zgonów zawierała się wtedy w przedziale od 10,2 tys. (2010 r.) do 12,2 tys. (1991 r.). Tymczasem natężenie zgonów, przewyższające rodność, reprezentowało niezbyt wysoki poziom, oscylując blisko 14‰. Na tle wielkich miast polskich Łódź wyróżniała się wtedy najwyższą umieralnością. Za korzystną w tej sytuacji należy uznać silną tendencję spadkową umieralności łódzkich niemowląt. W 2012 r. współczynnik zgonów niemowląt (w przeliczeniu na 1 000 urodzeń żywych) wynosił zaledwie 3,3‰.

Zgony były w Łodzi zróżnicowane według płci i wieku. W tej dziedzinie podczas badanego okresu zachodziły w mieście znaczące zmiany. Polegały one m.in. na przejściu od dominacji – w ogólnej liczbie zgonów – zgonów mężczyzn (z 51,4% w 1990 r.) do nadwyżki zgonów kobiet (do 52,1% w 2011 r.). Jednakże w grupie wieku poniżej 70 lat liczba zgonów mężczyzn pozostawała wyższa niż kobiet. Można też zauważyć, że udział zgonów kobiet w grupie wiekowej 70 lat i więcej wyraźnie się zwiększył (z 63,2% do 71,9%). W zmianach tych ma swoje odbicie proces starzenia się ludności.

Porządek wymierania ludności Łodzi w najbardziej syntetycznym ujęciu obrazuje przeciętne dalsze trwanie życia noworodków. W 2011 r. wskaźnik ten w przypadku kobiet osiągnął 78,4 lat. Dla mężczyzn był on znacznie niższy, dochodził bowiem do 70,1 lat. Warto zauważyć, iż w stosunku do stanu w 2005 r. oczekiwane trwanie życia kobiet wzrosło wtedy w mniejszym stopniu (o 0,9 lat) aniżeli mężczyzn (o 1,9 lat).

Przyczyny zgonów mieszkańców Łodzi nie ulegały znacznym zmianom w analizowanym okresie. Rangę poszczególnych przyczyn, określoną częstością ich występowania w 2010 r., można uznać za typową dla ośrodków wielkomiejskich. Do najważniejszych przyczyn należą choroby układu krążenia (40,7% zgonów) i nowotwory (22,9%), a w mniejszym stopniu choroby układu trawiennego (5,7%) i oddechowego (5,3%). Odrębny charakter mają stosunkowo częste przyczyny zewnętrzne zgonów (5,1%). Cała struktura omawianych przyczyn zgonów wynika w znacznej mierze ze specyficznych warunków życia wielkomiejskiego, a zwłaszcza ogromnego nasilenia stresu, zatłoczenia

i zanieczyszczenia środowiska. Zatem w etiologii najczęstszych chorób istotną rolę odgrywają czynniki cywilizacyjne, z czym wiąże się określanie wspomnianych chorób mianem cywilizacyjnych.

Niekorzystna sytuacja demograficzna panująca w Łodzi po 1989 r. znajduje odzwierciedlenie przede wszystkim w zawężonej reprodukcji ludności, którą wyraża nadwyżka liczby zgonów nad liczbą urodzeń. Współczynnik przyrostu naturalnego wykazywał wówczas, przy znacznych wahaniami z roku na rok, słabą tendencję malejąco-rosnącą (ryc. 55). Oznacza to, że po okresie stopniowego pogarszania się sytuacji demograficznej miasta zaczęła następować jej względna poprawa. Największą ujemną wartość przyrostu naturalnego, wynoszącą -6015 notujemy w 1999 r. W tym samym roku minimalną wartość, równą -7,6‰, osiągnął również współczynnik tego przyrostu. Dodajmy, iż pod koniec rozpatrywanego okresu Łódź wśród wielkich miast polskich wyróżniała się najniższym natężeniem przyrostu naturalnego.

Ryc. 55. Przyrost naturalny w Łodzi w latach 1990–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

5.2.2. RUCH MIGRACYJNY

Okres 1990–2012 łączy się w Łodzi z wyraźnym osłabieniem mobilności przestrzennej ludności. Dotyczy to przede wszystkim migracji definitywnych, które w dodatku odgrywały zdecydowanie mniejszą rolę w rozwoju demograficznym miasta aniżeli ruch naturalny. Z wyjątkiem kilku początkowych lat w całym rozpatrywanym okresie występowała nadwyżka odpływu nad napły-

wem migracyjnym (tab. 31; ryc. 56). Sam odpływ wyrażony w liczbach bezwzględnych wykazywał ogólną tendencję rosnącą. Jego obszar zmienności obejmował przy tym wartości od 3,8 tys. (1991 r.) do 6,7 tys. (2007 r.) Należy podkreślić, iż równocześnie zwiększał się z reguły udział odpływu ludności w ogólnej objętości migracji. Począwszy od 1996 r. odpływ migracyjny stał się dominującym składnikiem całego obrotu migracyjnego. Skrajne wartości współczynnika odpływu migracyjnego zawarte są w przedziale od 4,47‰ (1991 r.) do 8,81‰ (2007 r.).

Tabela 31

Ruch migracyjny ludności Łodzi w latach 1990–2007 (w ‰)

Rok	Napływ ludności	Odpływ ludności	Przyrost migracyjny
1990	5,2	4,5	0,7
1991	5,7	4,5	1,2
1992	5,0	5,3	–0,3
1993	5,2	5,0	0,2
1994	5,2	5,1	0,1
1995	5,1	4,9	0,2
1996	5,2	5,4	–0,2
1997	5,6	5,6	0,0
1998	5,6	5,4	0,2
1999	5,3	5,8	–0,5
2000	4,8	5,8	–0,9
2001	4,8	5,7	–0,9
2002	5,0	6,3	–1,2
2003	5,7	7,0	–1,2
2004	5,4	6,8	–1,5
2005	5,3	7,1	–1,8
2006	5,7	8,0	–2,3
2007	6,1	8,8	–2,7
2008	5,0	7,2	–2,2
2009	5,0	6,9	–1,8
2010	5,5	7,8	–2,3
2011	5,6	7,6	–2,0
2012	5,0	7,3	–2,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Ryc. 56. Przyrost migracyjny w Łodzi w latach 1990–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Równocześnie wielkość i natężenie napływu ludności nie ulegały dużym zmianom. Maksymalny napływ, dochodzący do 4,8 tys., notujemy w 1991 r., a największą wartość współczynnika napływu równą 6,07‰ w 2007 r. Konsekwencją wskazanych zmian napływu i odpływu migracyjnego było przekształcenie początkowo dodatniego salda migracyjnego w nieregularnie rosnące saldo ujemne, które w 2007 r. osiągnęło minimalny poziom –2,1 tys. Równocześnie od 1996 r. coraz większe ujemne wartości uzyskiwał współczynnik przyrostu migracyjnego, osiągając minimum w 2007 r. –2,74‰. Był on przy tym niższy aniżeli w innych wielkich miastach polskich.

Okres po 1989 r. przyniósł istotne zmiany kierunków migracji mieszkańców Łodzi. W przypadku napływu migracyjnego za szczególnie charakterystyczny należy uznać spadek napływu ze wsi, na co wpłynęła m.in. niekorzystna sytuacja panująca na lokalnym rynku pracy. Udział tego napływu w ogólnej objętości migracji w 2012 r. dochodził jedynie do 15,3%. Słabo zarysowany spadek cechował również udział napływu z miast i napływu z zagranicy w obrocie migracyjnym. Jednocześnie omawiany okres odznaczał się wydatnym wzrostem znaczenia w całej strukturze kierunków migracji odpływu na wieś. Udział migracji w tym kierunku w roku 2012 osiągnął 29,5%. Ten właśnie kierunek migracji ludności Łodzi stał się obecnie kierunkiem dominującym. Warto też

zauważyć, że w całym napływie migracyjnym do Łodzi zdecydowanie przeważa napływ z woj. łódzkiego (59% w 2011 r.). Jeszcze większą rolę ten sam region odgrywa w całkowitym odpływie migracyjnym (66,4% w 2011 r.), co wiąże się z intensywnym rozwojem suburbanizacji w otoczeniu Łodzi (ryc. 57).

Ryc. 57. Kierunki migracji ludności Łodzi w latach 1990–2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

W świetle danych spisu powszechnego z 2002 r. w Łodzi dominuje ludność rodzima (519,4 tys.), zamieszkująca w niej od urodzenia, która z racji swoich długotrwałych więzi z miastem nadaje mu swoiste piętno społeczne. Ludność ta stanowi prawie $\frac{2}{3}$ (65,8%) ogółu mieszkańców. W grupie ludności napływowej (269,9 tys.) uwidacznia się znaczne zróżnicowanie w zależności od okresu zamieszkiwania w mieście. Ponad $\frac{3}{4}$ (75,5%) przedstawicieli całej tej grupy, przybyło do Łodzi przed rokiem 1988. Pozostałą część ludności napływowej stanowią nowi imigranci, którzy przybyli do miasta w latach 1988–2002. Należy zaznaczyć, iż ludność napływowa jest silnie sfeminizowana (na 100 mężczyzn przypada 126 kobiet) i w większości (58,6%) pochodzi z miast. Blisko połowę (46,2%) tej ludności tworzą ludzie młodzi w wieku 20–29 lat. Ich znaczną część reprezentuje młodzież akademicka. Ludność napływowa w Łodzi odgrywała większą rolę niż w innych wielkich miastach polskich. Spostrzeżenie to potwierdzają wcześniejsze spisy, począwszy od 1960 r.

Zgodnie z teorią mobilności przestrzennej sformułowaną przez W. Zelynsky'ego (1971) przytoczone właściwości analizowanych migracji dowodzą, że społeczeństwo łódzkie wkroczyło w latach transformacji w czwartą

poprzejściową fazę rozwoju ruchliwości przestrzennej, charakterystyczną dla społeczeństw rozwiniętych. Warto zauważyć, że podczas tej fazy rozwojowi migracji z miast na wieś towarzyszy wzrost intensywności cyklicznych ruchów codziennych i okolicznościowych.

5.3. STRUKTURA DEMOGRAFICZNO-SPOŁECZNA

5.3.1. STRUKTURA DEMOGRAFICZNA

Już na samym początku lat 90. ludność Łodzi była wyjątkowo silnie sfeminizowana. Przeciętnie na 100 mężczyzn przypadało wtedy 117,8 kobiet (tab. 32). Pomimo to w następnych latach analizowanego okresu – przy pewnych wahaniami – doszło do dalszego niewielkiego wzrostu nadwyżki liczebnej kobiet nad mężczyznami, ponieważ ubytek mężczyzn był większy aniżeli kobiet. W 2012 r. przeciętnie na 100 mężczyzn przypadało w mieście 119,9 kobiet. Trzeba przy tym zaznaczyć, iż tempo wzrostu współczynnika feminizacji było niewielkie. Również wahania jego wartości z roku na rok miały nieduży zakres. Proces feminizacji jest współcześnie uwarunkowany przede wszystkim rosnącym starzeniem demograficznym ludności miasta. Ważną rolę w tej dziedzinie odgrywa również napływ migracyjny do Łodzi zdominowany przez kobiety, które przyciąga dynamiczny rozwój sektora usługowego w mieście, w tym w szczególności szkolnictwa wyższego i handlu. Zauważmy przy tym, że proces feminizacji rozwijał się w warunkach nasilonej depopulacji i starzenia się ludności miasta, potęgując tym samym jego główne problemy demograficzne i społeczne. Warto też zaznaczyć, iż ludność Łodzi na początku obecnej dekady była bardziej sfeminizowana aniżeli mieszkańcy innych wielkich miast w Polsce.

Przedstawienie uogólnionego obrazu zmian struktury wieku ludności Łodzi w rozpatrywanym okresie umożliwia podział ludności według ekonomicznych grup wieku (tab. 33; ryc. 58). Obsada grupy przedprodukcyjnej (0–17 lat) obniżyła się w latach 1990–2012 aż o 85,6 tys. (ze 187 tys. do 101,4 tys.), a jej udział zmalał z 22,0% do 14,1%, stawiając w niekorzystnym świetle perspektywy demograficzne miasta (fot. 16–17). Wskazane zmiany były uwarunkowane głównie niżem urodzeń w latach 90. ubiegłego i początkowych bieżącego stulecia. Mniejszy spadek w liczbach bezwzględnych (z 515 tys. do 449 tys., tj. o 66 tys.) wykazywała grupa wieku produkcyjnego (kobiety 18–59 lat; mężczyźni 18–64 lata), reprezentującego potencjalne zasoby siły roboczej, co w warunkach wysokiego bezrobocia można uznać za zjawisko pozytywne.

Tabela 32

Ludność Łodzi według płci w latach 1990–2012
(stan w tys. w dniu 31 XII)

Rok	Ludność ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Kobiet na 100 mężczyzn
1990	848,3	389,5	458,8	117,8
1991	844,9	387,5	457,4	118,0
1992	838,4	385,1	453,3	117,7
1993	833,7	382,8	450,9	117,8
1994	828,5	380,2	448,3	117,9
1995	823,2	377,5	445,7	118,1
1996	818,0	374,9	443,1	118,2
1997	812,3	372,0	440,3	118,4
1998	806,7	369,4	437,3	118,4
1999	800,1	366,1	434,0	118,5
2000	798,4	365,1	433,3	118,7
2001	791,7	361,6	430,1	118,9
2002	785,1	358,6	426,5	118,9
2003	779,1	355,7	423,4	119,0
2004	774,0	353,0	421,0	119,3
2005	767,6	349,8	417,8	119,4
2006	760,3	346,2	414,1	119,6
2007	753,2	342,6	410,6	119,8
2008	747,1	339,6	407,1	120,0
2009	742,4	337,2	405,2	120,2
2010	730,6	332,3	398,3	119,9
2011	725,1	329,9	395,2	119,8
2012	718,9	326,9	392,0	119,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Tabela 33

Ludność Łodzi według ekonomicznych grup wieku w latach 1990–2010
(stan w dniu 31 XII)

Rok	Ludność ogółem	Grupy wieku		
		przedprodukcyjna	produkcyjna	poprodukcyjna
w tysiącach				
1990	848,3	187,0	515,0	146,3
1995	823,2	166,3	504,5	152,4
2000	793,2	135,8	505,8	151,6
2005	767,6	111,8	506,6	149,2
2010	730,6	103,2	468,3	159,1
w odsetkach				
1990	100,0	22,0	60,7	17,2
1995	100,0	20,2	61,3	18,5
2000	100,0	17,1	63,8	19,1
2005	100,0	14,6	66,0	19,4
2010	100,0	14,1	64,1	21,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Ryc. 58. Ludność Łodzi według ekonomicznych grup wieku w latach 1990–2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

Fot. 16. Dzieci na placu zabaw (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Fot. 17. Dzieci na przejściu do szkoły podstawowej (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Nastąpił zarazem niewielki wzrost udziału tej grupy w całej populacji (z 60,3% do 62,5%). Jednocześnie wewnątrz kategorii osób w wieku produkcyjnym proporcje między osobami w wieku mobilnym (18–39) i niemobilnym zmieniły się na korzyść tej drugiej grupy. Do 2005 r. obniżał się przy tym stopień obciążenia ludności w wieku produkcyjnym przez osoby w wieku nieprodukcyjnym. Jednakże w późniejszych latach nastąpił wzrost tego obciążenia. Rozwój procesu starzenia demograficznego mieszkańców Łodzi odzwierciedla zwiększenie liczby (z 146,3 tys. do 168,5 tys., tj. o 22,2 tys.) i udziału (z 17,2% do 23,4%) ludności w wieku poprodukcyjnym (mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej). Systematyczny wzrost poziomu starzenia się społeczeństwa urasta obecnie do rangi jednego z najważniejszych problemów demograficznych miasta. Dodajmy, iż podobne zmiany zachodziły również w innych wielkich miastach polskich (fot. 18).

Fot. 18. Ludzie starzy w parku im. J. Piłsudskiego na Zdrowiu (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Ukształtowany w Łodzi regresywny typ struktury wieku ludności, z charakterystycznym wysokim udziałem roczników osób w niemobilnym wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym, dokładnie obrazuje piramida wieku zbudowana na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r. (ryc. 59). Warto zauważyć, iż wśród roczników osób do 18 roku życia występuje nadwyżka liczebna mężczyzn nad kobietami, co wiąże się przede wszystkim z większą częstością urodzeń chłopców niż dziewcząt. Począwszy od przedziału 19–24 lat roczniki kobiet

stają się liczniejsze od roczników mężczyzn. W przypadku wspomnianej grupy wiekowej wynika to m.in. z faktu, iż duży udział mają w niej studenci zdominowani przez kobiety. W następnych rocznikach (oprócz 27) obserwuje się systematyczny wzrost poziomu feminizacji, spowodowany niższą umieralnością kobiet niż mężczyzn. W grupie 70–80 lat kobiety są już 2-krotnie liczniejsze od mężczyzn, a w grupie 80–90 lat ponad 2,5-krotnie, natomiast wśród osób liczących 90 lat i więcej nawet 4-krotnie.

Ryc. 59. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 2002

Zwężająca się podstawa piramidy wieku, ilustruje nasiloną w latach 90. tendencję spadkową rodności, antycypując głęboki regres demograficzny w przyszłości. Wyżej położone wybrzuszenie piramidy odpowiada rocznikom wyżu urodzeń, notowanego na przełomie lat 70. i 80. Spadek rodności w latach 60. determinuje zwężenie wyższej części piramidy. Nad nim z kolei pojawia się następne wybrzuszenie piramidy, które odnosi się do roczników reprezentujących wysoki napływ migracyjny i wyż urodzeń z przełomu lat 40. i 50. W jeszcze wyższej części piramida po raz kolejny zwęża się, najpierw ze względu na obniżoną obsadę roczników niżu urodzeń z okresu II wojny światowej, a następnie z powodu rosnącego natężenia zgonów w starszych rocznikach.

Za dalsze zwężenie piramidy odpowiadają mało liczne roczniki niżej urodzeń i wysoka umieralność z okresu I wojny światowej. Omawiana piramida ma kształt asymetryczny przede wszystkim w części obejmującej starsze roczniki wieku produkcyjnego i całą grupę wieku poprodukcyjnego, które cechuje wysoka feminizacja. Podobne dysproporcje w strukturze wieku i płci łódzian występowały w końcu badanego okresu (tab. 34).

Tabela 34

Ludność Łodzi wg płci i wieku w 2012 r.
(stan w dniu 31 XII)

Grupy wieku	Ludność		Kobiet na 100 mężczyzn
	w tys.	%	
Ogółem	718 960	100,0	119,9
0–4	31 716	4,4	95,8
5–9	27 162	3,8	93,5
10–14	25 185	3,5	94,7
15–19	30 560	4,3	96,6
20–24	41 367	5,8	101,8
25–29	55 333	7,7	101,4
30–34	59 159	8,2	101,9
35–39	54 751	7,6	101,4
40–44	43 674	6,1	103,8
45–49	39 972	5,6	111,7
50–54	50 598	7,0	121,9
55–59	65 077	9,1	127,5
60–64	60 909	8,5	135,1
65–69	41 147	5,7	143,0
70 lat i więcej	92 350	12,8	216,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi.

Dane z trzech ostatnich spisów powszechnych pozwalają na analizę przemian w strukturze ludności Łodzi według faktycznego stanu cywilnego i płci, ustalonego na podstawie deklaracji osób w wieku 15 lat i więcej (tab. 35; ryc. 60). Jak wiadomo, struktura ta ma istotne znaczenie w kształtowaniu wielkości gospodarstw domowych i rodzin. Jej zmiany w okresie 1988–2011 dotknęły

w głównej mierze osoby w stanie małżeńskim, których liczba zmniejszyła się aż o 103,2 tys. (z 440,4 tys. do 337,2 tys.), a udział zmalał z 65,3% do 52,3%. Proporcjonalnie wzrosło znaczenie osób w stanie wolnym, w szczególności rozwiedzionych i separowanych. Dodajmy, że mężczyźni żonaci są liczniejsi od kobiet zamężnych, natomiast wśród rozwiedzionych, mężczyzn jest mniej niż kobiet, gdyż częściej wstępują oni w kolejne związki w porównaniu z rozwódkami. Znakiem czasu jest też sukcesywne powiększanie się grupy osób pozostających w związkach partnerskich (do 26,4 tys. i 4,1% w 2011 r.). Obniżenie roli stanu małżeńskiego w omawianej strukturze wynika z rosnącej alienacji jednostek w ponowoczesnych społeczeństwach, wydłużania się procesu kształcenia młodzieży i rosnącego zaangażowania zawodowego kobiet, co opóźnia lub wręcz uniemożliwia zawieranie małżeństw. Podobne zmiany wystąpiły w kraju we wszystkich ośrodkach wielkomiejskich.

Tabela 35

Ludność Łodzi wg faktycznego stanu cywilnego i płci w 2011 r.

Grupy wieku	Ogółem	Stan cywilny faktyczny							
		kawaler, panna	żonaty, zamężna			wdowiec wdowa	rozwie-dziony, rozwie-dziona	separo-wany, separo-wana	nieusta-lony
			razem	pozosta-jący w związku małżeń-skim	pozosta-jący w związku partner-skim				
w liczbach bezwzględnych									
Ogółem	645,0	155,3	337,2	310,8	26,4	80,9	51,1	5,3	15,3
Męż-czyźni	288,3	80,0	169,7	156,1	13,6	11,9	17,1	2,2	7,4
Kobiety	356,7	75,2	167,5	154,7	12,8	69,0	34,0	3,1	7,9
w odsetkach									
Ogółem	100,0	24,1	52,3	48,2	4,1	12,5	7,9	0,8	2,4
Męż-czyźni	100,0	27,7	58,8	54,1	4,7	4,1	5,9	0,8	2,6
Kobiety	100,0	21,1	47,0	43,4	3,6	19,3	9,5	0,9	2,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2011 r.

Ryc. 60. Ludność Łodzi według faktycznego stanu cywilnego i płci w 1988, 2002 i 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów powszechnych z 1988 i 2002 r.

W warunkach regresu demograficznego towarzyszącego przechodzeniu do gospodarki rynkowej ciekawym zjawiskiem stał się obserwowany w Łodzi w latach międzyspisowych 1988–2002 wzrost ogólnej liczby gospodarstw domowych z 342,2 tys. do 352,0 tys. (o 2,9%). Był on wypadkową różnokierunkowych zmian liczby gospodarstw w zależności od ich wielkości (tab. 36; ryc. 61). Wyjątkowo duży przyrost (o 40,3%) cechował gospodarstwa jednoosobowe, które stały się typem dominującym (35,4%) w całej analizowanej strukturze. Natomiast liczebność wszystkich większych gospodarstw zmniejszyła się, przy czym największy ubytek (o 25,4%) wykazywały gospodarstwa czteroosobowe. Rezultatem wskazanych zmian były przekształcenia struktury gospodarstw domowych według wielkości. Należy odnotować przede wszystkim wzrost o ponad $\frac{1}{3}$ udziału gospodarstw jednoosobowych (z 25,9% do 35,4%), przy równoczesnym spadku odsetka gospodarstw w pozostałych klasach ich wielkości. Najbardziej obniżył się udział gospodarstw czteroosobowych (z 16,6% do 12,1%). Zmniejszyła się także przeciętna liczba osób przypadających na jedno gospodarstwo domowe (z 2,45 do 2,20). Wśród wielkich miast polskich w 2002 r. w Łodzi przeciętna ta była najmniejsza.

Tabela 36

Gospodarstwa domowe w Łodzi według liczby osób w latach 1988, 1995 i 2002

Gospodarstwa domowe	1988		1995		2002		
	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%	1988 = 100
Ogółem	342,2	100,0	346,9	100,0	352,0	100,0	102,9
1-osobowe	88,8	25,9	101,4	29,2	124,6	35,4	140,3
2-osobowe	100,8	29,5	106,4	30,7	100,4	28,5	99,6
3-osobowe	81,6	23,8	77,2	22,3	73,0	20,7	89,5
4-osobowe	56,8	16,6	47,9	13,8	42,4	12,0	74,6
5-osobowe i większe	14,2	4,1	14,0	4,0	11,6	3,3	81,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów.

Ryc. 61. Gospodarstwa domowe według liczby osób w Łodzi w latach 1988, 1995 i 2002.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów ludności

W odróżnieniu od gospodarstw domowych liczebność rodzin w Łodzi w latach 1988–2002 zmniejszyła się z 252,5 tys. do 224,7 tys., tj. o 27,8 tys. (11,0%), przy równoczesnej zmianie struktury rodzin (ryc. 62). Zadecydował o tym przede wszystkim duży ubytek małżeństw z dziećmi (o 26,7 tys., czyli

o 21,0%), chociaż ten typ rodzin pozostał dominujący. Dla odmiany znacznie wzrosła zbiorowość rodzin niepełnych, wśród których ogromną przewagę liczebną mają matki z dziećmi (niezależnie od ich wieku), przy czym kategoria ojców z dziećmi, mimo iż mniej liczna, rozwijała się bardziej dynamicznie. Zmalała również liczba małżeństw bezdzietnych (z 70,4 tys. do 64,0 tys.), będących drugim pod względem częstości występowania typem rodzin.

Ryc. 62. Typy rodzin w Łodzi w latach 1988, 1995 i 2002

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów ludności

Ponieważ podczas transformacji społeczno-gospodarczej wielodzietność rodzin uległa ograniczeniu, to w ich podziale według liczby dzieci (na utrzymaniu do 24 lat) coraz bardziej dominującym typem stawały się rodziny z jednym dzieckiem. W 2002 r. stanowiły one prawie $\frac{2}{3}$ (63,7%) wszystkich rodzin z dziećmi. Pod tym względem Łódź przodowała wśród wielkich miast polskich, podobnie jak w przypadku udziału małżeństw bez dzieci. Niekorzystnie o strukturze łódzkich rodzin świadczy również fakt, iż przeciętnie na jedną rodzinę z dziećmi przypadało tutaj zaledwie 1,42 dzieci.

5.3.2. STRUKTURA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA

Okres przekształceń społeczno-gospodarczych po 1989 r. sprzyjał intensyfikacji pozytywnych zmian w strukturze ludności Łodzi według poziomu wykształcenia (tab. 37; ryc. 63), zainicjowanych jeszcze w latach wcześniejszych, w tym tworzeniu nowych elit (fot. 19). Znajdują one swój wyraz przede

wszystkim w znacznym wzroście ogólnego poziomu wykształcenia ludności, stymulującym rozwój społeczny i gospodarczy miasta. Swoistym fenomenem było przy tym zwiększenie w latach 1988–2011 liczby osób z wyższym wykształceniem aż o 76,9 tys. (z 71,7 tys. do 148,6 tys.) oraz znaczny wzrost ich udziału (z 10,3% do 22,7%) w całej analizowanej strukturze. Duży przyrost w grupie osób z wykształceniem średnim i policealnym notujemy w okresie 1988–2002. Ich liczba zwiększyła się wtedy o 46,7 tys. (z 227,3 tys.; 32,8% do 274,0 tys.; 39,6%). Jednakże do 2011 r. liczebność tej grupy zmalała (do 252,6 tys.), w konsekwencji nieco zmniejszył się też jej udział (do 38,5%). Pomimo to grupa ta utrzymała pozycję dominującą w strukturze wykształcenia, osiągniętą podczas transformacji. Z kolei, bardzo duży ubytek w całym rozważanym okresie obejmował dominujące początkowo osoby z wykształceniem podstawowym (o 119,2 tys.), a znacznie mniejszy – po przejściowym wzroście – osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (fot. 20).

Tabela 37

Ludność w wieku 15ª lat i więcej według poziomu wykształcenia w Łodzi
w latach 1988, 1995, 2002 i 2011

Poziom wykształcenia	1988		1995		2002		2011	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
Ogółem	693,0	100,0	685,6	100,0	691,5	100,0	656,1	100,0
Wyższe	71,7	10,3	69,0	10,1	100,8	14,6	148,6	22,7
Średnie i policealne	227,3	32,8	240,3	35,0	274,0	39,6	252,6	38,5
Zasadnicze zawodowe	117,6	17,0	134,0	19,5	114,1	16,5	98,0	14,9
Podstawowe ukończone	247,0	35,6	210,4	30,7	164,6 ^b	23,8 ^b	127,8 ^b	19,5 ^b
Podstawowe nieukończone, bez wykształcenia, nieustalony poziom	29,4	4,2	31,9	4,7	38,0	5,5	29,1	4,4

^a Dla lat 2002 i 2011 wiek 13 lat i więcej. ^b Łącznie z wykształceniem gimnazjalnym ukończonym.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów.

Ryc. 63. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w Łodzi w latach 1988, 1995, 2002 i 2011 (zob. uwagi do tab. 37)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów ludności

Fot. 19. Jerzy Kropiwnicki – prezydent Łodzi (2002–2009)

Źródło: A. Kurycki

Fot. 20. Wykład w Społecznej Wyższej Szkole Przedsiębiorczości i Zarządzania (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Od początku przechodzenia do gospodarki rynkowej zauważa się w Łodzi symptomatyczne zmiany w poziomie wykształcenia mężczyzn i kobiet, przemawiające na korzyść tej drugiej subpopulacji. W latach 1988–2002 liczba kobiet z wykształceniem wyższym wzrosła znacznie bardziej (o 19,6 tys.) aniżeli mężczyzn (o 9,5 tys.). Dzięki temu w 2002 r. udział kobiet z wyższym wykształceniem w ich ogólnej liczbie był nieco wyższy (14,3%) w porównaniu z mężczyznami (14,2%), podczas gdy jeszcze w 1988 r. sytuacja pod tym względem była dużo korzystniejsza dla mężczyzn. Na tym tle jeszcze większe różnice w wykształceniu wyższym występowały wówczas pomiędzy kobietami i mężczyznami w wieku 25–29 lat. W tej grupie wiekowej udział osób z wyższym wykształceniem wśród kobiet wynosił 33,0%, a w przypadku mężczyzn 23,0%.

Porównanie poziomu wykształcenia ludności w pięciu największych miastach polskich w oparciu o dane spisu z 2002 r. wypada niekorzystnie dla Łodzi. Wskazuje na to przede wszystkim odsetek osób z wykształceniem wyższym, który w Łodzi był najniższy. W tej samej grupie miast Łódź znalazła się również na ostatnim miejscu pod względem udziału osób z wykształceniem średnim i policealnym.

Po 1989 r. pod wpływem przemian gospodarczych, demograficznych i społecznych ewoluowała struktura źródeł utrzymania i aktywność ekonomiczna ludności Łodzi. (fot. 21–23). Wyniki trzech ostatnich spisów powszechnych ludności umożliwiają ustalenie ogólnych tendencji zmian w strukturze ludności miasta według głównego źródła utrzymania, przy wydzieleniu dwóch podstawowych kategorii osób: posiadających własne źródło oraz utrzymywanych (tab. 38; ryc. 64). W pierwszej z nich dodatkowo wyróżnione zostały osoby wykonujące osobiście pracę oraz korzystające ze źródeł niezarobkowych (emerytury, renty i inne źródła niezarobkowe). Zjawiskiem charakterystycznym dla okresu międzypisowego 1988–2002 był duży spadek liczby ludności posiadającej własne źródło utrzymania, dochodzący aż do 79,8 tys. (z 610,8 tys. do 531,0 tys.), podczas gdy liczebność osób utrzymywanych zmniejszyła się nieznacznie (z 243,5 tys. do 241,1 tys.). W związku z tym wzrosło obciążenie posiadających własne źródło utrzymania przez utrzymywanych. Z kolei, w grupie posiadających własne źródło utrzymania zasadniczej zmianie uległy proporcje utrzymujących się z dochodów z pracy i ze źródeł niezarobkowych, na niekorzyść pierwszego z tych źródeł. Dodajmy, iż w grupie wielkich miast w 2002 r. Łódź odznaczała się najwyższym udziałem utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych, w tym korzystających z emerytur.

Fot. 21. Handel na „Górniaku” (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Fot. 22. Rynek w Manufakturze (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Fot. 23. Otwarcie nowego Muzeum Sztuki MS 2 w Manufakturze w 2008 r.

Źródło: A. Kurycki

Tabela 38

Ludność według głównego źródła utrzymania w Łodzi
w latach 1988, 1995, 2002 i 2011

Wyszczególnienie	1988	1995	2002	2011
w tysiącach				
Ogółem	854,2	816,7	789,3	728,9
Praca	393,8	284,1	263,4	291,6
Niezarobkowe źródło	217,0	308,7	267,6	246,6
Na utrzymaniu	243,4	223,9	241,1	167,2
Pozostałe i nieustalone	0,0	0,0	17,2	23,5
w odsetkach				
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0
Praca	46,1	34,8	33,4	40,0
Niezarobkowe źródło	25,4	37,8	33,9	33,8
Na utrzymaniu	28,5	27,4	30,5	22,9
Pozostałe i nieustalone	0,0	0,0	2,2	3,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów.

Ryc. 64. Ludność według głównego źródła utrzymania w Łodzi
w latach 1988, 1995, 2002 i 2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów

Dane spisowe z 2011 r. wskazują, że w stosunku do poprzedniego spisu nastąpił w Łodzi wyraźny wzrost liczebności utrzymujących się z pracy (o 28,2 tys.), natomiast zmalała, chociaż w niewielkim stopniu, zbiorowość utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Równocześnie, z powodu ubytku dzieci i młodzieży, drastycznie zmniejszyła się grupa pozostających na utrzymaniu (o 73,9 tys.). Warto też zauważyć, że wśród utrzymujących się z pracy zbiorowość pracujących na rachunek własny – niemal nieistniejąca w okresie PRL-u – reprezentuje już dosyć sporą grupę, liczącą 34,4 tys. osób (11,8%). Oczywiście dominującą kategorię tych, dla których praca jest głównym źródłem utrzymania, stanowią pracownicy najemni (257,1 tys.; 88,2% ogółu pracujących). Tymczasem w grupie utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych prym wiodą emeryci, których jest aż 173,8 tys. (76,7% ogółu utrzymujących się z tego rodzaju źródeł). Wielokrotnie mniej liczni są renciści (34,1 tys.; 15,0%) oraz utrzymujący się z zasiłków i innych świadczeń (18,8 tys.; 8,3%).

Odrębną kategorię osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych stanowią niepełnosprawni³³. Spis z 2002 r. był pierwszym powojennym spisem, w którym objęto badaniem tę grupę ludności. W Łodzi liczyła ona aż 108,3 tys. osób (13,7% ogółu ludności), co samo w sobie określa dużą rangę problematyki inwalidztwa. Niepełnosprawność w wieku niemobilnym była 4-krotnie częstsza w porównaniu z wiekiem mobilnym. Jednak największe znaczenie miała ona w wieku poprodukcyjnym, w którym aż co trzecia osoba deklarowała inwalidztwo. Warto też zauważyć, że jedynie 3/4 osób subiektywnie niepełnosprawnych posiadało orzeczenie prawnie potwierdzające ich zły stan zdrowia.

Dla okresu transformacji procesem charakterystycznym stała się dezaktywizacja ekonomiczna ludności Łodzi, znajdująca swój wyraz w redukcji zasobów siły roboczej, a także w jawnym bezrobociu. Trzeba jednak zaznaczyć, że jednocześnie zwiększyła się przedsiębiorczość znacznej części mieszkańców miasta. W latach 1988–2011 wielkość zasobów pracy, reprezentowanych przez czynnych zawodowo, podlegając okresowym wahaniom, zmalała aż o 63,5 tys. osób (z 393,8 tys. do 329,9 tys.). W związku z tym współczynnik aktywności zawodowej obniżył się wówczas z 58,3% do 53%.

Dokładniej zmiany aktywności ekonomicznej ludności miasta można przedstawić w oparciu o dane spisowe z lat 2002 i 2011 (tab. 39). Ubytek czynnych zawodowo był wtedy znaczny, bowiem dochodził do 27,5 tys. Wynikał on z dynamicznego spadku liczby bezrobotnych, przy niedużym przyroście zasobu pracujących. Ubytek dotknął również grupę biernych zawodowo. Warto jednak zauważyć, że w tym samym czasie współczynnik aktywności zawodowej nie zmienił się istotnie, natomiast wyraźnie wzrósł wskaźnik zatrudnienia (z 41,8%

---

³³ Są to osoby o ograniczonej zdolności wykonywania czynności podstawowych.

w 2002 r. do 46,7% w 2011 r.). Równocześnie zdecydowanie obniżyła się stopa bezrobocia (z 22,2% do 11%). Przytoczone dane korzystnie świadczą o ówczesnych zmianach aktywności ekonomicznej ludności Łodzi.

Tabela 39

Aktywność ekonomiczna ludności w wieku 15 lat i więcej
w Łodzi w latach 2002 i 2011

Wyszczególnienie	2002	2011	Dynamika 2002 = 100
Ogółem	691 493	645 017	93,3
Aktywni zawodowo	357 384	329 851	92,3
– pracujący	278 172	291 022	104,6
– bezrobotni	79 212	38 829	49,0
Bierni zawodowo	308 121	292 714	95,0
Nieustalony status	25 988	22 452	86,4
Współczynnik aktywności zawodowej	53,7	53,0	98,7
Wskaźnik zatrudnienia	41,8	46,7	111,7
Stopa bezrobocia	22,2	11,8	53,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów.

Aktywność zawodowa mieszkańców miasta różnicowała się istotnie w zależności od ich wieku, płci i wykształcenia. Jest zrozumiałe, że wysoki poziom tej aktywności w szczególności wyróżnia ludność w wieku produkcyjnym. W latach międzyspisowych 1988–2002 w tej grupie wieku uwidocznił się wyraźny spadek udziału osób czynnych zawodowo (z 75,6% do 71,7%), który wynikał ze znaczącego obniżenia odsetka pracujących w grupie osób w wieku mobilnym (z 81,4% do 76,2%) i jednocześnie niedużego jego wzrostu w wieku niemobilnym (z 63,8% do 65,4%). Liczba czynnych zawodowo mężczyzn zmniejszyła się wtedy nieco bardziej niż kobiet. Zarazem zmalała rozpiętość pomiędzy zdecydowanie wyższymi wskaźnikami aktywności zawodowej mężczyzn (z 66,5% do 61,3%) i niższymi kobiet (z 51,7% do 47,6%). Odsetek czynnych zawodowo zwiększał się wraz ze wzrostem ich poziomu wykształcenia. W 2002 r. około ⅓ czynnych zawodowo miało co najmniej średnie wykształcenie. Najwyższym współczynnikiem aktywności zawodowej, osiągającym 78,5%, wyróżniały się osoby z wyższym wykształceniem. Współczynnik ten dla osób z wykształceniem wyższym i policealnym był prawie 3-krotnie wyższy w porównaniu z osobami z wykształceniem podstawowym i niższym.

Analizę statusu zatrudnienia pracujących mieszkańców Łodzi umożliwiają wyniki spisu z 2002 r. Ogólna liczba pracujących w mieście dochodziła wtedy

do 278,2 tys. i stanowiła ponad $\frac{3}{4}$ (77,8%) aktywnych zawodowo. Pozostałą część osób zaliczanych do czynnych zawodowo stanowili bezrobotni, których liczebność osiągnęła wtedy aż 79,2 tys. Wśród pracujących najliczniejszą grupę tworzyli pracownicy najemni (83,0%). Zauważmy również, iż wyodrębniona głównie w warunkach rynkowych elitarna grupa pracodawców obejmowała tylko 15 tys. osób, w tym $\frac{2}{3}$ mężczyzn. Mężczyźni przeważali również w prawie 2-krotnie liczniejszej (27,3 tys.) grupie pracujących na rachunek własny. Najmniej liczną kategorię pracujących reprezentowali pomagający członkowie rodzin (2,6 tys.), zdominowani przez kobiety.

Koszty społeczne transformacji społeczno-ekonomicznej w Łodzi, podobnie jak w całym kraju, były związane przede wszystkim z pojawieniem się masowego jawnego bezrobocia. Szczególnie dużą skalę osiągnęło ono w latach 1990–1993 (ryc. 65), kiedy zainicjowano – zgodnie z planem Balcerowicza – przekształcanie gospodarki centralnie planowanej w wolnorynkową, warunkujące wychodzenie miasta z głębokiego kryzysu gospodarczego. W tym czasie zatrudnienie w Łodzi gwałtownie malało, a bezrobocie rosło, co łączyło się z szalejącą hiperinflacją i wynikało przede wszystkim z upadku i destruktywizacji dominujących przedsiębiorstw państwowych, zwłaszcza włókienniczych, wadliwej struktury zatrudnienia oraz niskiej wydajności pracy. W 1993 r. liczba bezrobotnych łódzian dochodziła do 84,9 tys., a stopa bezrobocia do 26,7%.

Ryc. 65. Bezrobocie rejestrowane w Łodzi w latach 1993–2011.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

W późniejszym czasie wraz z dynamicznym rozwojem sektora prywatnego zmiany poziomu bezrobocia cechowała ogólna tendencja spadkowa. Wyjątkowo silny spadek liczby bezrobotnych notujemy w latach 1994–1998. Ekspansja gospodarcza szła wtedy w parze ze wzrostem zatrudnienia i obniżeniem bezrobocia do poziomu 36,8 tys. (13,3%). W kolejnych latach, aż do 2003 r., obserwujemy ponowny powolny wzrost bezrobocia, które doszło do 65,2 tys. (19,1%), co wiązało się ze słabą dynamiką zatrudnienia. Późniejsze lata cechują się wzrostem gospodarczym, który warunkował spadek bezrobocia. W 2008 r. osiągnęło ono minimalny – w całym rozpatrywanym okresie – poziom 22,5 tys. (6,8%), wzrastając powoli w następnych latach (2012 r.: 41,0 tys.; 12%). Warto zauważyć, że po 1989 r. ogólnemu zwiększaniu skali bezrobocia towarzyszyła eskalacja bezrobocia długookresowego, podczas gdy udział tej samej formy bezrobocia malał w jego fazie spadkowej, w ślad za tym ewoluowały aktywne formy pomocy bezrobotnym.

W strukturze bezrobotnych według płci w całym okresie 1993–2012 przeważnie występowała nieduża nadwyżka liczebna kobiet nad mężczyznami. Godny uwagi jest także malejący udział bezrobotnych w wieku produkcyjnym mobilnym (z 73,9% w 1993 r. do poniżej 60% od 2005 r.), rosnący udział bezrobotnych bez prawa do zasiłku (z 43,3% w 1993 r. do ponad 80% po 2002 r.). Zwraca też uwagę obniżający się udział dominującej grupy bezrobotnych z wykształceniem zasadniczym zawodowym, gimnazjalnym, podstawowym i niepełnym podstawowym (z 68,0% w 1995 r. do 57,2% w 2010 r.) (ryc. 66). Równocześnie wzrastał odsetek bezrobotnych z wykształceniem wyższym (odpowiednio z 3% do 11,4%), zarówno w przypadku kobiet jak i mężczyzn, przy ogólnie niższym poziomie wykształcenia tych ostatnich.

Sondażowe badania ankietowe przeprowadzone wśród bezrobotnych mieszkańców Łodzi (Hyży 2005) wykazały, że deklarują oni najczęściej niski lub bardzo niski status materialny. Pozostaje to głównie w związku z występowaniem bezrobocia długookresowego. Do najważniejszych przyczyn bezrobocia respondenci zaliczają zakończenie pracy dorywczej lub na czas określony, utratę pracy w związku z likwidacją zakładu pracy lub stanowiska pracy, jak też redukcję zatrudnienia. Charakterystycznym zjawiskiem jest bierność dużej części bezrobotnych w poszukiwaniu pracy, a także ich niewielkie wymagania dotyczące wysokości wynagrodzenia. Za negatywne skutki braku pracy respondenci uznawali biedę, brak kontaktu z ludźmi, zły stan psychiczny (depresja) i poczucie bezużyteczności.

Ryc. 66. Bezrobotni zarejestrowani według płci i poziomu wykształcenia w Łodzi w latach 1995, 2000, 2005 i 2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

5.4. STRUKTURA WYZNANIOWA I NARODOWOŚCIOWA

Badania terenowe przeprowadzone w poszczególnych gminach i związkach wyznaniowych dowiodły dalszego wzrostu homogeniczności struktury wyznaniowej mieszkańców Łodzi w 2001 r. w porównaniu ze stanem z końca lat 40. ubiegłego wieku (Dzieciuchowicz, Klima, Mordwa, Retkiewicz 2004). Wpłynęła na to powojenna emigracja Niemców, Czechów i Żydów, przy znikomym napływie cudzoziemców. W rezultacie udział osób należących do dominującego wyznania rzymskokatolickiego zwiększył się aż do 99,0% (756,0 tys. osób) (fot. 24–25).

Zidentyfikowane mniejszości wyznaniowe były reprezentowane łącznie przez 7,6 tys. osób, należących do 21 kościołów i związków wyznaniowych. Szacuje się jednak, iż liczba osób należących do mniejszości religijnych w Łodzi może dochodzić do 20–25 tys. Obecna wielkość całej tej populacji jest z pewnością niewspółmierna do roli odgrywanej przez nią – a zwłaszcza ewangelików i żydów – w historii miasta.

Fot. 24. Nabożeństwo w katedrze św. Stanisława Kostki (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Fot. 25. Uroczystości Bożego Ciała Na Widzewie (okres po 1989 r.)

Źródło: A. Kurycki

Pod względem stanu liczebnego wśród analizowanych mniejszości na czoło wysuwają się ewangelicy, liczący 5,2 tys. przedstawicieli wielu różnych (14) kościołów i związków ewangelickich o odmiennej tradycji ewangelicznej. Ich największą grupę (3,4 tys. tzw. głosicieli) reprezentują Świadkowie Jehowy, którzy współcześnie należą w mieście do najszybciej rozwijającego się ruchu religijnego. W dalszej kolejności należy wymienić luteranów (760 osób), adwentystów (280), ewangelicznych chrześcijan (130), mormonów – Kościół Jezusa Chrystusa Świętych Dni Ostatnich (120) i kalwinów (110). W grupie ewangelików najmniej wyznawców (< 100) liczy Kościół Chrześcijan Baptystów, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny, Kościół Zielonoświątkowy, Chrześcijańska Wspólnota Zielonoświątkowa, Świecki Ruch Misyjny „Epifania”, Kościół Chrześcijan Dnia Sobotniego, Kościół Wolnych Chrześcijan i Kościół Nowoapostolski. Pozostałe wyznania chrześcijańskie obejmują cztery kościoły: Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Starokatolicki Kościół Mariawitów RP, Kościół Katolicki Mariawitów w RP i Kościół Polskokatolicki. Łącznie liczą one 2,4 tys. wiernych (fot. 26). W przypadku wyznań niechrześcijańskich na pierwszy plan wysuwa się Żydowska Gmina Wyznaniowa. Jednak skupia ona zaledwie 242 osoby. Funkcjonują również dwa związki buddyjskie (33 osoby). Warto dodać, iż ze względu na poszerzenie swobód religijnych po 1989 r. do Łodzi zaczęli też napływać nieliczni przedstawiciele różnych nowych kościołów, ruchów religijnych i sekt.

Fot. 26. Nabożeństwo w cerkwi św. Aleksandra Newskiego

Źródło: A. Kurycki

Badania ankietowe dotyczące religijności katolików łódzkich (Klima 2004) wskazują na silną dominację osób wierzących, które stanowią prawie $\frac{3}{4}$ (72%) wszystkich respondentów (260). Trzeba jednak zaznaczyć, że rzadko deklarują oni głęboką wiarę (9,4%), a ponad $\frac{1}{5}$ (21,3%) ankietowanych cechował obojętny stosunek do wiary, przy jednoczesnym uznawaniu kościoła katolickiego za instytucję o największym zaufaniu społecznym. Łodzianie okazali się w dodatku mniej religijni niż mieszkańcy innych regionów kraju, a ich związek z religią w ciągu ostatnich kilkunastu lat został osłabiony. Nie można także pominąć słabego zaangażowania katolików łódzkich w praktyki religijne, a także niezbyt silnego związku wiernych z własnymi parafiami. Z tych samych badań wynika, że postawy religijne mieszkańców Łodzi są kształtowane przede wszystkim przez dom rodzinny i sympatie polityczne. Mniejsze znaczenie w tym przypadku ma wykształcenie i pochodzenie społeczne. Stwierdzono poza tym, że wśród innych wyznań łodzianie najlepiej postrzegają protestantów, a najgorzej muzułmanów. Ogólnie biorąc omawiane wyniki badań można uznać za charakterystyczne dla społeczności wielkomiejskich. Dowodzą one postępu w procesie laicyzacji społeczeństwa, stymulowanego w ciągu dziesięcioleci przez aparat totalitarnego państwa i wzmacnianego upowszechnianiem zachodniego, konsumpcyjnego stylu życia. Jednakże kościół i religia pełnią nadal ważne funkcje w organizacji przestrzeni miasta i integracji łódzkiego społeczeństwa. Potwierdzają to również późniejsze badania przestrzeni sakralnej Łodzi, prowadzone przez E. Klimę (2011).

Problematyka narodowościowa, wprowadzona po raz pierwszy w badaniach spisowych w latach powojennych w spisie powszechnym z 2002 r., była rozpatrywana ze względu na deklarowaną narodowość i język używany najczęściej w kontaktach domowych. Spis ten dowiódł bardzo silnej jednorodności narodowościowej łodzian. W Łodzi – podobnie jak w całym woj. łódzkim – zdecydowanie dominuje narodowość polska, zadeklarowana przez 96,0% ogółu ludności (757,7 tys.), przy wyraźnej przewadze liczebnej kobiet w stosunku do mężczyzn (tab. 40). Przynależność do innej narodowości niż polska została podana tylko przez 0,3% mieszkańców miasta (1975 osób), przy czym nieco częściej była deklarowana przez kobiety niż mężczyzn. Analizowana struktura ludności znalazła potwierdzenie w podziale łodzian według języka najczęściej używanego w domu, gdyż wyłącznie językiem polskim posługiwało się 95,6% (754,4 tys.) ogółu mieszkańców miasta, a jedynie 0,6% (4708) oprócz języka polskiego używało języka obcego. Nieoczekiwanie okazało się przy tym, że największą mniejszość stanowią obecnie Romowie. Pozostałe mniejszości uporządkowane według malejącej liczebności tworzą Niemcy, Rosjanie, Ukraińcy, Żydzi, Białorusini, Czesi, Litwini, Ormianie, Tatarzy, Łemkowie i Słowacy. Prawdopodobnie wielkość niektórych grup mniejszościowych została zaniżona. Dotyczy to w szczególności Żydów

i Niemców, którzy nierzadko ukrywają swoje pochodzenie z uwagi na traumatyczne doświadczenia wyniesione z przeszłości. W świetle przytoczonych informacji można stwierdzić, że współcześnie społeczeństwo łódzkie zatraciło niemal całkowicie swój wielonarodowościowy charakter. Tym niemniej liczne ślady dawnej mozaiki kulturowej zachowały się zarówno w krajobrazie miejskim, jak też w języku, mentalności i obyczajach mieszkańców Łodzi.

Tabela 40

Ludność Łodzi według deklarowanej narodowości w 2002 r.

Narodowość	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
w liczbach bezwzględnych			
Ogółem	789 318	360 420	428 898
Polska	757 711	344 377	413 334
Niepolska	1 975	971	1 004
Nieustalona	29 632	15 072	14 560
w odsetkach			
Ogółem	100,0	100,0	100,0
Polska	96,0	95,5	96,4
Niepolska	0,3	0,3	0,2
Nieustalona	3,8	4,2	3,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSP 2002.

Dotychczas opublikowane wyniki spisu powszechnego z 2011 r. wskazują, że struktura łódzian według miejsca urodzenia i obywatelstwa jest prawie jednorodna. Ogromną większość z nich, gdyż aż 98,6% (718,5 tys. osób), stanowią urodzeni w Polsce, a tylko 1,4% (9,9 tys.) zagranicą. Biorąc pod uwagę deklarowane obywatelstwo, stopień jednorodności mieszkańców Łodzi okazał się jeszcze wyższy, bowiem w całej rozpatrywanej populacji aż 99,6% (726,3 tys.) osób miało obywatelstwo polskie. Świadczy to o niemal jednorodnej polskiej tożsamości narodowej łódzian – wyższej niż w przypadku ludności woj. łódzkiego (98,0%) i całej Polski (93,9%). Niepolskim obywatelstwem dysponowało w Łodzi 1,8 tys. osób (1,8%). Bez wątpienia, omawiana identyfikacja narodowa rzutowała na hegemonię języka polskiego używanego w kontaktach domowych.

5.5. STRUKTURA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI

5.5.1. ROZMIESZCZENIE I GĘSTOŚĆ LUDNOŚCI

Podczas transformacji systemowej utrzymała się koncentryczno-sektorowa struktura przestrzenna ludności Łodzi. Dowodzą tego wyniki spisu powszechnego ludności z 2002 r.³⁴ Nierównomierny podział zasobów ludnościowych miasta pomiędzy jego jednostki osiedlowe był wtedy ogólnie podobny do stanu z 1988 r. (ryc. 67). Największe skupisko ludności tworzyło nadal śródmieście wraz z przyległymi i wkraczającymi na obszary strefy peryferyjnej zespołami wielorodzinnymi osiedli mieszkaniowych. Do pięciu największych jednostek osiedlowych uporządkowanych według liczby ludności, przekraczającej 40 tys., należały Stare Miasto (79,8 tys. osób), Retkinia (76,4 tys.), Radogoszcz (46,4 tys.), Widzew Wschód (46,2 tys.) i Teofilów (43,2 tys.). O ogromnej skali dysproporcji przestrzennych w układzie zaludnienia wewnątrz miasta świadczy fakt, iż równocześnie najsłabiej zaludnione osiedla peryferyjne często skupiały nawet mniej niż 200 osób. Bardziej szczegółowo dysproporcje te obrazuje mapa rozmieszczenia ludności Łodzi według rejonów statystycznych (ryc. 68), zbudowana w oparciu o dane szacunkowe z 2012 r.

Ryc. 67. Rozwój i gęstość ludności Łodzi w latach 1988–2002

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

³⁴ Do analizy tej struktury ludności dotychczas nie można było wykorzystać odpowiednich danych spisowych z 2011 r., gdyż nie są dostępne.

Ryc. 68. Rozmieszczenie ludności Łodzi według rejonów statystycznych w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Łodzi

W okresie 1988–2002 na terenie Łodzi rozprzestrzenił się szeroko proces depopulacji, obejmując w głównej mierze obszary gęsto zaludnione (ryc. 69). Wyjątkowo dynamiczny ubytek ludności zaznaczył się w takich jednostkach osiedlowych, jak Centrum i Zarzew Przemysłowy. Straciły one ponad $\frac{1}{5}$ swoich mieszkańców. Z drugiej strony obserwuje się intensywny wzrost demograficzny w wielu wcześniej słabo zaludnionych rejonach peryferyjnych, gdzie rozwijało się wielorodzinne i jednorodzinne budownictwo mieszkaniowe. Przykładem tego są w szczególności Olechów (prawie 5,5-krotny przyrost), Romanów (> 3-krotny), Ustronna (2,5-krotny) i Jagodnica (> 1,5-krotny).

Wysoką gęstość ludności w 2002 r., przekraczającą 50 osób na 1 ha, notuje się głównie w rejonach centralnych Łodzi, łącznie z terenami intensywnej wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej położonymi w strefie pośredniej i peryferyjnej. Maksymalna gęstość zaludnienia, dochodząca do 164,1 osób na 1 ha, wystąpiła w jednostce osiedlowej Zielona. Na obszarach peryferyjnych z dużym udziałem użytków rolnych oraz terenów zieleni gęstość ta obniża się do 1–2 osób na 1 ha.

Ryc. 69. Dynamika rozwoju ludności Łodzi w latach 1988–2002

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisów z 1988 i 2002 r.

5.5.2. PRZESTRZENNA STRUKTURA DEMOGRAFICZNA

Struktura przestrzenna ludności Łodzi według płci w 2002 r. nie różniła się zasadniczo od istniejącej przed transformacją (ryc. 70). Prawie na całym terenie miasta liczba kobiet przewyższała liczbę mężczyzn, przy czym poziom feminizacji wzrastał z reguły w kierunku dośrodkowym. Wyjątkowo duża nadwyżka kobiet (> 150 kobiet na 100 mężczyzn) występowała w tych jednostkach osiedlowych, w których zlokalizowano zakłady opieki społecznej i domy akademickie Uniwersytetu Łódzkiego: Akademicka, Park Ludowy, Zarzew Przemysłowy. Ponadto wysoka feminizacja ludności cechowała powojenne zespoły wielorodzinnych osiedli mieszkaniowych o dużym udziale ludzi starych, położone głównie w bliskim otoczeniu śródmieścia i w niektórych sektorach strefy pośredniej i peryferyjnej. Dla odmiany nadwyżka mężczyzn pojawia się w rejonach usytuowanych marginalnie, gdzie często zamieszkuje ludność rolnicza.

Ryc. 70. Struktura płci i wieku ludności Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

Dynamika procesu feminizacji ludności miasta w latach 1988–2002 była zróżnicowana przestrzennie w charakterystyczny sposób. Najwyższe tempo (indeks dynamiki > 105) proces ten osiągnął na terenach powojennego budownictwa osiedlowego, a także w niektórych rejonach peryferyjnych zdominowanych przez ludność rdzenną. Tymczasem na obszarach napływu migracyjnego, położonych zarówno w strefie centralnej, jak i zewnętrznej, następował spadek poziomu feminizacji.

W świetle danych spisu powszechnego z 2002 r. w różnych częściach przestrzeni Łodzi zaznacza się względną dominację (w odniesieniu do warunków ogólnomiejskich) określonych grup wieku. Relatywna nadwyżka grupy 0–17 lat występuje przede wszystkim w strefie peryferyjnej, ale także w rejonach śródmiejskich, do których kieruje się napływ ludności. Mobilna grupa dorosłych (18–39 lat) tylko sporadycznie zajmuje w mieście pozycję uprzywilejowaną. Ma to miejsce jedynie w osiedlach akademickich. Natomiast grupa niemobilna ludności dorosłej (40–59 lat) wytworzyła szereg rejonów względnej dominacji obejmujących zespoły zabudowy wielorodzinnej budowane począwszy od lat 80. ubiegłego wieku: ŚDM, Radogoszcz, Retkinia, Chojny Zatorze, Widzew Wschód i Olechów. Dla odmiany, otoczka strefy śródmiejskiej, rozciągająca się

od Teofilowa, poprzez Widzew Zachód, Żarzew, Dąbrowę do Nowego Rokicia, wykazuje względny nadmiar osób starszych (60 lat i więcej), co potwierdza wskaźnik starzenia demograficznego (ryc. 71).

Ryc. 71. Poziom starzenia demograficznego ludności Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

Indeks dynamiki wskaźnika starzenia się ludności Łodzi, obliczony dla okresu 1988–2002, wskazuje, że tempo procesu starzenia demograficznego było wówczas szczególnie wysokie przede wszystkim wśród mieszkańców osiedli blokowych, otaczających bezpośrednio śródmieście lub zlokalizowanych w strefie zewnętrznej. Ten sam proces rozwijał się także intensywnie na terenach peryferyjnych z dużym udziałem starej zabudowy zagrodowej i jednorodzinnej, obejmując Łaskowice, Srebrną, Nowe Moskule, Mileszki, Andrzejów i Feliksiny.

Od struktury wieku ludności łódzkich jednostek osiedlowych uzależniony jest podział gospodarstw domowych według wielkości, co znajduje swoje odbicie w podobieństwie zróżnicowań przestrzennych obydwu tych struktur. Rozkład przestrzenny przeciętnej liczby osób w gospodarstwach domowych w 2002 r. (ryc. 72) – podobnie jak w 1988 r. – był w umiarkowanym stopniu zróżnicowany przestrzennie ($V = 16,3\%$), przy bardzo słabej skośności ($A = 0,399$), ale silnej leptokurtozie ($K = 2,41$). Ogólnie biorąc, wartości wskaźnika wielkości gospodarstw domowych wzrastają w kierunku odśrodkowym. Szczególnie niskie wartości ($< 2,02$) – inaczej niż w 1988 r. – obserwujemy w starszych osiedlach wielorodzinnych (Teofilów, Żubardź, Koziny, Doły,

Widzew Zachód, Nowe Rokicie), gdzie skupiają się starsze osoby samotne, a także w osiedlu studenckim Uniwersytetu Łódzkiego (Akademicka), odznaczającym się znaczną przewagą liczebną młodych osób w stanie wolnym. Niewiele większe gospodarstwa domowe zamieszkują całą strefę centralną, jak również dzielnice przemysłowe (Teofilów Przemysłowy, Nowe Sady). Natomiast tradycyjnym miejscem zamieszkania dużych gospodarstw domowych (> 2,61) pozostają – skupiające młode rodziny – rejony peryferyjne z nową zabudową jednorodzinną i zagrodową.

Ryc. 72. Wielkość gospodarstw domowych w Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

5.5.3. PRZESTRZENNA STRUKTURA SPOŁECZNO-EKONOMICZNA

Pozycję społeczną mieszkańców jednostek osiedlowych w Łodzi określa m.in. ich poziom wykształcenia, źródła utrzymania i aktywność ekonomiczna. Poziom wykształcenia ludności badanych osiedli w 2002 r. – mierzony udziałem osób z wykształceniem wyższym i średnim (wraz z policealnym) w ogólnej liczbie osób w wieku 15 lat i więcej – był zróżnicowany w umiarkowanym stopniu ($V = 26,0\%$), co pozostaje w związku ze słabą asymetrią ($A = 0,41$) i dość silną leptokurtozą ($K = 2,77$) tego wskaźnika. Jego koncentryczny układ przestrzenny składa się – w uogólnionej postaci – z trzech stref: śródmiejskiej o niskim poziomie wykształcenia ludności (z udziałem $< 45,5\%$), pośredniej,

gdzie poziom ten jest dużo wyższy oraz marginalnej, której mieszkańcy są najslabiej wykształceni (ryc. 73). W każdej z wymienionych stref można znaleźć wyspowo rozproszone rejony o nietypowym dla danej strefy poziomie wykształcenia ludności. W skali całego miasta do jednostek osiedlowych o wyjątkowo wysokim udziale osób z wykształceniem wyższym i średnim (> 65%) należy Romanów, Akademicka i Lublinek-Pienista. Skrajnie niskim wykształceniem (< 40%) charakteryzuje się przede wszystkim ludność zamieszkująca dawne dzielnice przemysłowo-składowe (Teofilów Przemysłowy, Zarzew Przemysłowy, Towarowa, Fabryczna) i rejony rolnicze. Analizowany układ przestrzenny nie odbiega znacznie od istniejącego w 1988 r., aczkolwiek wyróżnia się z reguły dużo wyższym poziomem wykształcenia społeczności zamieszkujących określone osiedla.

Ryc. 73. Poziom wykształcenia ludności Łodzi w wieku 15 lat i więcej w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

Struktura głównych źródeł utrzymania ludności w przestrzeni Łodzi w 2002 r. odznaczała się specyficzną zmiennością przestrzenną (ryc. 74). Z silną bezwzględną dominacją źródeł zarobkowych mamy do czynienia z jednej strony wśród zamieszkujących na obszarach rolniczych, a z drugiej w osiedlach o wysokim statusie społecznym (Romanów, Radogoszcz, Ustronna, Lublinek-Pienista). Tymczasem źródła niezarobkowe, zwłaszcza emerytury, odgrywały największą rolę (> 40% utrzymujących się) w przypadku mieszkańców

tych osiedli, w których zlokalizowane są domy opieki społecznej i szpitale psychiatryczne (Park Ludowy, Kochanówka, Zarzew Przemysłowy), a także mieszkańców dawnych dzielnic przemysłowych (Teofilów Przemysłowy, Fabryczna), starszych osieli blokowych (Teofilów, Żubardź, Koziny, Doły, Widzew Zachód, Zarzew, Dąbrowa, Nowe Rokicie) i rejonów centralnych z dużym udziałem ludzi starych (Zielona, Nowe Miasto).

Ryc. 74. Główne źródła utrzymania ludności Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

Indywidualne miejsce w strukturze ludności łódzkich osiedli według głównego źródła utrzymania w 2002 r. zajmowały osoby prowadzące własną działalność gospodarczą (poza rolnictwem), które obecnie reprezentują w większości nową grupę społeczną (ryc. 75). Ich udział w całej rozważanej strukturze był znaczący (18,7% ogółu pracujących) i dość silnie zróżnicowany przestrzennie ($V = 40,0\%$). Ogólnie biorąc, wzrastał on w kierunku odśrodkowym, co łączy się z równoczesnym spadkiem udziału utrzymujących się z pracy najemnej. Kategoria osób utrzymujących się z pracy na rachunek własny i z najmu ma szczególnie duże znaczenie w peryferyjnych jednostkach osiedlowych z nową zabudową jednorodzinną, której towarzyszą częstokroć rezydencje (Złotno, Jagodnica, Kochanówka, Łagiewniki). Nieliczna grupa utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie (3,75 tys.) nadaje specyficzny charakter rejonom peryferyjnym (ryc. 76). Nierzadko udział tych osób w ogólnej liczbie

utrzymujących się z pracy przekracza tam 10% (Zimna Woda, Sokołów, Mieszk, Wiskitno, Bronisin, Huta Szklana, Wiskitno Las, Chocianowice, Łaskowice, Jagodnica). W pozostałej części miasta udział ten na ogół nie dochodzi nawet do 1,5%. Podobny układ przestrzenny reprezentowała ludność aktywna zawodowo w rolnictwie w 1988 r.

Ryc. 75. Utrzymujący się z pracy na rachunek własny (poza rolnictwem) lub z najmu w Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

Współczynnik aktywności zawodowej ludności jednostek osiedlowych w Łodzi w 2002 r. odznaczał się umiarkowaną zmiennością ($V = 19,9\%$) i silną asymetrią lewostronną ($A = -3,08$), wzrastając zazwyczaj odśrodkowo (ryc. 30). Na terenach peryferyjnych, gdzie koncentrują się rolnicy oraz mieszkańcy nowej zabudowy wielorodzinnej (Radogoszcz, Olechów, Chojny Zatorze) i jednorodzinnej (Romanów, Huta Szklana, Ustronna, Lublinek-Pienista), przekraczał on często 55%. Dla odmiany, współczynnik ten nie dochodził do 50% w starszych osiedlach blokowych (Teofilów, Żubardź, Koziny, Doły, Widzew Zachód, Dąbrowa) i rejonach z placówkami opieki społecznej (Park Ludowy, Zarzew Przemysłowy).

Ryc. 76. Utrzymujący się z pracy w rolnictwie w Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

Ryc. 77. Aktywność zawodowa ludności Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

Dane spisu powszechnego z 2002 r. wskazują, że bezrobocie w różnym stopniu dotyczyło mieszkańców poszczególnych łódzkich osiedli (ryc. 78). Wysoka stopa bezrobocia (> 25%) cechowała przede wszystkim ludność środkowej i południowej części strefy centralnej, a także dużych dzielnic przemysłowych (Teofilów Przemysłowy, Towarowa, Zarzew Przemysłowy, Dąbrowa Przemysłowa). Rejony te w przybliżeniu wyznaczają zasięg obszarów biedy w mieście. Można im przeciwstawić rejony nowej zabudowy mieszkaniowej, głównie jednorodzinnej (Romanów, Sokołów, Wzniesienia Łódzkie, Olechów, Ustronna, Lublinek-Pienista), gdzie stopa bezrobocia nie przekracza 15%.

Ryc. 78. Stopa bezrobocia w Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z 2002 r.

5.5.4. TYPOLOGIA PRZESTRZENNA LUDNOŚCI

W sposób kompleksowy strukturę przestrzenną ludności Łodzi w 2002 r. według cech demograficzno-społecznych obrazuje opracowana typologia przestrzenna (ryc. 79). Wykorzystano w niej zbiór 18 cech diagnostycznych³⁵

³⁵ Liczba ludności, 2. Indeks dynamiki ludności w latach 1988–2002, 3. Liczba osób na 1 ha, 4. Liczba kobiet na 100 mężczyzn, 5. Udział dzieci w wieku 0–17 lat (w %),

przypisanych poszczególnym jednostkom osiedlowym (61). W ich doborze zostały zastosowane kryteria merytoryczne, formalne i statystyczne. Cechy te określają koncentrację przestrzenną ludności, jej dynamikę rozwoju (lata 1988–2002), strukturę płci i wieku, wielkość gospodarstw domowych, poziom wykształcenia, źródła utrzymania, aktywność zawodową i poziom bezrobocia.

Ryc. 79. Typologia przestrzenna ludności Łodzi w 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych spisu z 2002 r.

Do opracowania omawianej typologii zastosowano – opisaną już w rozdziale wcześniejszym – metodę *K-średnich*. W toku obliczeń, wykonanych w programie SPSS, uwzględniono standaryzowane wartości określonych zmiennych typologicznych. Najlepsze wyniki uzyskane zostały przy wydzieleniu 9 typów (skupień), których nazwy utworzono od ich najbardziej wyróżniających cech:

6. Udział dorosłych w wieku 18–59 lat (w %), 7. Udział osób starszych w wieku 60 lat i więcej (w %), 8. Wskaźnik starzenia demograficznego, 9. Wskaźnik obciążenia demograficznego, 10. Liczba osób na 1 gospodarstwo domowe, 11. Udział osób z wykształceniem wyższym i średnim (w %), 12. Udział utrzymujących się z pracy (w %), 13. Udział utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (w %), 14. Udział utrzymujących się z nieokreślonych dochodów (w %), 15. Udział utrzymujących się z pracy w rolnictwie (w %), 16. Udział utrzymujących się z pracy na rachunek własny (w %), 17. Współczynnik aktywności zawodowej, 18. Stopa bezrobocia.

Typ 1 – wysoki poziom wykształcenia i aktywności zawodowej ludności. Typ ten występuje w niewielu jednostkach osiedlowych (9) – przeważnie z zabudową jednorodzinną – położonych na zewnątrz strefy centralnej. Wyróżnia go przede wszystkim wysoki poziom wykształcenia i aktywności zawodowej ludności, a także wysoki udział utrzymujących się głównie z pracy. Jednocześnie mamy tutaj do czynienia z niskim udziałem utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych, niską stopą bezrobocia, niewielkim udziałem ludzi starych oraz niską gęstością zaludnienia.

Typ 2 – wysoki udział utrzymujących się z pracy na rachunek własny, przy względnej dominacji dużych gospodarstw domowych. Jest on nieco bardziej rozpowszechniony (13 jednostek osiedlowych) w porównaniu z typem poprzednim. Pojawia się zarówno w strefie pośredniej, jak i peryferyjnej. Do jego najbardziej charakterystycznych cech należy wysoki udział utrzymujących się głównie z pracy na rachunek własny (bez pracowników najemnych), względna dominacja dużych gospodarstw domowych i duży udział dzieci. Zwracają również uwagę mała gęstość zaludnienia, niewielkie zasoby ludnościowe i niski poziom wykształcenia ludności.

Typ 3 – względna nadwyżka utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie i dużych gospodarstwach domowych. Domeną tego typu jest strefa marginalna, gdzie znajdują się jednostki osiedlowe (11), których cechami uprzywilejowanymi są przede wszystkim względna nadwyżka utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie i dużych gospodarstwach domowych, a także wysoki udział dzieci. Typ ten charakteryzuje się również niskim poziomem wykształcenia ludności, niską stopą bezrobocia i niewielką gęstością zaludnienia.

Typ 4 – silna względna dominacja osób z wyższym i średnim wykształceniem oraz małych gospodarstw domowych. Typ ten jest przypisany niewielu jednostkom osiedlowym (4), położonym w bliskim otoczeniu śródmieścia Łodzi. Należy tu wymienić w szczególności osiedla studenckie Uniwersytetu Łódzkiego i Politechniki Łódzkiej. Te rejony miasta wyróżnia w głównej mierze silna względna dominacja osób z wykształceniem wyższym i średnim oraz małych gospodarstw domowych, powiązana z wysoką feminizacją ludności i dość wysokim bezrobociem. Równocześnie charakterystyczny dla tego typu jest niski udział dzieci, niska aktywność zawodowa i niewielki udział utrzymujących się z pracy na rachunek własny.

Typ 5 – bardzo wysoka dynamika rozwoju demograficznego, przy dużym udziale utrzymujących się z pracy zarobkowej. Występuje tylko w dwóch jednostkach osiedlowych (Romanów, Olechów), skupiających nową zabudowę mieszkaniową, z czym wiąże się bardzo duża dynamika rozwoju demograficznego, wysoki udział utrzymujących się z pracy zarobkowej i wysoka aktywność zawodowa. Typ ten cechuje się też wysokim udziałem osób z wyższym i średnim wykształceniem oraz względną nadwyżką dzieci

i dorosłych. Dla odmiany notujemy tam niski udział utrzymujących się głównie ze źródeł niezarobkowych i ludzi starych, jak też niską stopę bezrobocia.

Typ 6 – bardzo wysoki poziom bezrobocia, zbieżny z dużym udziałem dorosłych. Typ ten reprezentuje tylko jedna jednostka osiedlowa (Towarowa) o niskiej intensywności substandardowej zabudowy mieszkaniowej. Jej mieszkańcy wyróżniają się bardzo wysokim poziomem bezrobocia, zbieżnym z dużym udziałem dorosłych i utrzymujących się ze źródeł nieustalonych. Równocześnie typowi temu przypisane są takie cechy, jak niski poziom feminizacji ludności, niewielki udział utrzymujących się głównie z pracy na rachunek własny, względna nadwyżka małych gospodarstw domowych i niski udział ludzi starych.

Typ 7 – bardzo wysoki poziom starzenia demograficznego i feminizacji ludności. Do tego typu zostały zaliczone jedynie dwie jednostki osiedlowe (Park Ludowy i Zarzew Przemysłowy), w których znajdują się domy pomocy społecznej. Z tego względu mamy tam do czynienia z bardzo wysokim poziomem starzenia się i feminizacji ludności. Zatem jest rzeczą zrozumiałą, iż typ ten wyróżnia także bardzo wysoki udział osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Równocześnie zwraca uwagę względny niedobór osób dorosłych, bardzo niski poziom aktywności zawodowej mieszkańców, z czym wiąże się niewielki udział utrzymujących się głównie z pracy.

Typ 8 – wyjątkowo duże zasoby ludnościowe, bardzo wysoka gęstość ludności, przy dość dużym bezrobociu. Jest to typ najliczniej reprezentowany przez jednostki osiedlowe (17), położone w centralnej części miasta i przyległych wielkich zespołach osiedli wielorodzinnych (Teofilów, Widzew Wschód, Retkinia). Jego najbardziej charakterystycznymi cechami są bardzo duże zasoby ludnościowe i bardzo wysoka gęstość zaludnienia, przy dość dużym poziomie bezrobocia. Do tego należy dodać względną nadwyżkę małych gospodarstw domowych, niski udział dzieci i prowadzących własną działalność gospodarczą.

Typ 9 – wysoki udział utrzymujących się z pracy na rachunek własny i osób z wykształceniem wyższym i średnim. Do tego typu należą dwie jednostki osiedlowe z zabudową jednorodzinną, usytuowane w bliskim otoczeniu strefy centralnej (Marysin-Rogi, Ustronna). Ich mieszkańców cechuje wysoki udział utrzymujących się głównie z pracy na rachunek własny i wysoki poziom wykształcenia, a także dynamiczny rozwój demograficzny. Z wymienionymi cechami współwystępuje tam niewielki udział utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych i bardzo niska stopa bezrobocia.

5.6. PODSUMOWANIE

Na przełomie XX i XXI w. doszło w Łodzi do głębokiego regresu demograficznego, zdeterminowanego przechodzeniem gospodarki do systemu wolnorynkowego, ewolucją reprodukcji demograficznej i zachowań migracyjnych ludności oraz zmianami społeczno-kulturowymi, odnoszącymi się przede wszystkim do preferowanego modelu małżeństwa i rodziny. Liczba ludności miasta w latach 1990–2012 obniżyła się z 848,3 tys. do 719,0 tys., tj. aż o 129,3 tys. osób. Należy podkreślić, iż spadek tej liczby następował systematycznie z roku na rok, co doskonale uogólnia liniowy trend spadkowy.

Podczas analizowanego okresu w Łodzi, podobnie jak w innych wielkich miastach polskich, zachodziły przemiany związków małżeńskich, powiązane z drugim przejściem demograficznym. Natężenie małżeństw było wówczas niskie, oscylując blisko 5‰. Zwraca przy tym uwagę zawieranie małżeństw w coraz późniejszym wieku, wzrost dominacji małżeństw pierwszych i przyrost liczby małżeństw bezdzietnych. Jednocześnie upowszechnia się zjawisko koabitacji, chociaż nie ma ono jeszcze dużego zasięgu (7,8% ogółu małżeństw w 2011 r.). Zmiany małżeńskości są zbieżne z dużymi wahaniami liczby oraz natężenia rozwodów i a w szczególności separacji.

W przypadku rodności, podobnie jak i płodności kobiet, zarysowała się w Łodzi w omawianych latach tendencja malejąco-rosnąca (min. 6,7‰ w 1999 r.; maks. 9,3‰ w 2009 r.). Zmiany rodności były powiązane ze wzrostem przeciętnego wieku rodzących kobiet i podwyższaniem wieku wstępowania kobiet w związki małżeńskie. Zjawiskiem specyficznym dla całego tego okresu był również dynamiczny wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich. Ich udział w ogólnej liczbie urodzeń zwiększył się wtedy ponad 3-krotnie (z 9,8% do 30,7%). Aktualna płodność antycypuje niekorzystne perspektywy demograficzne miasta, o czym świadczy zarówno bardzo niski współczynnik dzietności (1,137 w 2011 r.), jak i reprodukcji brutto (0,554). Należy przy tym zaznaczyć, że pod względem rodności sytuacja demograficzna Łodzi jest zdecydowanie gorsza niż innych wielkich miast polskich.

Liczba i natężenie zgonów w Łodzi w rozpatrywanym okresie były w znacznej mierze ustabilizowane, pomimo rozwijającego się procesu starzenia demograficznego. Współczynniki umieralności, przewyższające rodność, reprezentowały niezbyt wysoki poziom, oscylując blisko 14‰. Warto jednakże zauważyć, że był on najwyższy wśród wielkich miast polskich. Równocześnie za zjawisko korzystne w przypadku Łodzi należy uznać bardzo duży spadek umieralności niemowląt (do 4 zgonów na 1 000 urodzeń żywych), a także wzrost przeciętnego dalszego trwania życia kobiet (do 78,4 lat w 2011 r.) i mężczyzn (do 70,1 lat). Warto też zaznaczyć, iż przyczyny zgonów łodzian podczas analizowanego

okresu nie ulegały znacznym zmianom. Do najważniejszych przyczyn w 2010 r. – typowych dla ośrodków wielkomiejskich w Polsce – należały choroby układu krążenia (40,7%) i nowotwory (22,9%).

Zła sytuacja demograficzna Łodzi na przełomie XX i XXI w. ma swoje odbicie w zawężonej reprodukcji ludności. Wskazuje na to występowanie ujemnego przyrostu naturalnego (min. –7,6‰ w 1999 r.). Dodajmy, iż pod koniec omawianego okresu, Łódź wśród ośrodków wielkomiejskich w Polsce, wyróżniała się najniższym natężeniem tego przyrostu.

Skutkiem przemian społeczno-ekonomicznych po 1989 r. było zdecydowane osłabienie mobilności przestrzennej ludności Łodzi, zwłaszcza migracji delfini-tywnych. Doszło przy tym do przekształcenia początkowo dodatniego salda migracyjnego w nieregularnie rosnące saldo ujemne (min. –2,74‰ w 2007 r.). Jednocześnie zachodziły ważne zmiany kierunków migracji. Szczególnie charakterystyczny był znaczny spadek napływu ze wsi i równoczesny wzrost odpływu na wieś. Warto też zauważyć, iż społeczeństwo łódzkie wkroczyło wówczas w przejściową fazę ruchliwości przestrzennej, charakterystyczną dla społeczeństw rozwiniętych (Zelynsky 1971). Pod względem natężenia ubytku migracyjnego Łódź znajdowała się w gorszej sytuacji od innych wielkich miast polskich.

Od początku lat 90. ludność Łodzi była wyjątkowo silnie sfeminizowana, pomimo to w późniejszym czasie doszło do niewielkiego wzrostu nadwyżki liczebnej kobiet nad mężczyznami (119,9 kobiet na 100 mężczyzn w 2012 r.). Proces feminizacji ludności miasta był uwarunkowany przede wszystkim ruchami migracyjnymi i starzeniem demograficznym.

Przekształcenia struktury wieku ludności Łodzi, zachodzące w latach 1990–2012, zdeterminowane głównie przez rodność, umieralność i migracje, doprowadziły do ukształtowania regresywnego typu tej struktury. Wspomniane przemiany mają swoje odbicie w liczebności i udziale trzech ekonomicznych grup wieku. Najważniejsza zmiana znajduje wyraz w znacznej obniżce (aż o 85,6 tys. osób) obsady grupy przedprodukcyjnej (0–17 lat) i dużym spadku jej udziału (z 22,0% do 14,1%) w całej populacji. Proces starzenia demograficznego odzwierciedla zwiększenie liczby (ze 146,3 tys. do 168,5 tys.) i udziału (z 17,2% do 23,4%) ludności w wieku poprodukcyjnym (mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej). Proces ten należy obecnie do najważniejszych problemów demograficznych miasta.

Przemiany struktury ludności Łodzi według stanu cywilnego dotknęły głównie kategorię osób w stanie małżeńskim, których udział zmalał z 65,3% w 1988 r. do 52,3% w 2011 r. Równocześnie wzrósł odsetek osób w stanie wolnym, w tym rozwiedzionych i separowanych. Znakiem czasu jest też sukcesywne powiększanie się grupy pozostających w związkach partnerskich. Wskazane zmiany wynikają m.in. z rosnącej alienacji jednostek w ponowoczesnych

społeczeństwach, wydłużania procesu kształcenia młodzieży i rosnącego zaangażowania zawodowego kobiet. W ślad za tymi zmianami obserwujemy wzrost ogólnej liczby gospodarstw domowych i równoczesne zmniejszenie ich wielkości, a także ubytek liczebności rodzin, w tym małżeństw z dziećmi, jak i ograniczenie wielodzietności rodzin.

Przemiany ustrojowe i społeczno-gospodarcze po 1989 r. sprzyjały wyjątkowemu wzrostowi ogólnego poziomu wykształcenia ludności Łodzi. Swoistym fenomenem, przy ogromnej depopulacji, było zwiększenie w latach 1988–2011 liczby osób z wyższym wykształceniem aż o 76,9 tys. i znaczny wzrost ich udziału (z 10,3% do 22,7%) w strukturze wykształcenia. Równocześnie zauważa się znamienne zmiany w poziomie wykształcenia mężczyzn i kobiet, przemawiające na korzyść kobiet. W świetle danych spisu powszechnego z 2002 r. porównanie poziomu wykształcenia ludności pięciu największych miast polskich wypada niekorzystnie dla Łodzi.

Wyniki trzech ostatnich spisów powszechnych wskazują na głęboką restrukturyzację głównych źródeł utrzymania ludności Łodzi. Zjawiskiem symptomatycznym dla lat 1988–2002 był duży spadek liczby ludności posiadającej własne źródło utrzymania, podczas gdy liczebność osób utrzymywanych zmniejszyła się nieznacznie. W grupie posiadających własne źródło utrzymania zasadniczej zmianie uległy proporcje utrzymujących się z pracy i ze źródeł niezarobkowych, na niekorzyść pierwszego z tych źródeł. Warto przy tym zauważyć, że wśród największych ośrodków miejskich w kraju Łódź odznaczała się wtedy najwyższym udziałem utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Tymczasem spis z 2011 r. wykazał w Łodzi – w stosunku do spisu poprzedniego – wyraźny wzrost liczebności utrzymujących się z pracy, przy niewielkim ubytku korzystających ze źródeł niezarobkowych i drastycznym zmniejszeniu liczebności pozostających na utrzymaniu. Zwraca też uwagę rosnąca liczba pracujących na rachunek własny (do 34,4 tys.).

Koszty społeczne transformacji społeczno-ekonomicznej w Łodzi, podobnie jak w całym kraju, były związane przede wszystkim z pojawieniem się masowego jawnego bezrobocia, które osiągnęło największą skalę na początku transformacji. W 1993 r. liczba bezrobotnych łódzian dochodziła do 84,9 tys., a stopa bezrobocia do 26,7%. Lata późniejsze przynoszą ogólny spadek bezrobocia w mieście.

Badania terenowe poszczególnych związków wyznaniowych przeprowadzone w Łodzi w 2001 r. wykazały wzrost homogeniczności struktury wyznaniowej ludności miasta w odniesieniu do stanu z końca lat 40. XX w. Było to związane z powojenną emigracją Niemców, Czechów i Żydów. Udział osób należących do dominującego wyznania rzymsko-katolickiego zwiększył się aż do 99,0%. Zidentyfikowane mniejszości wyznaniowe (7,6 tys. osób) należą do 21 kościołów i związków wyznaniowych, spośród których na czoło wysuwają

się kościoły ewangelickie (5,2 tys. osób). Spis z 2002 r. dowiódł również bardzo silnej jednorodności narodowościowej łodzian, deklarowanej przez 96% ogółu ludności. Z kolei, z danych spisu z 2011 r. wynika, że aż 99,6% wszystkich mieszkańców miasta stanowili obywatele polscy.

Na podstawie wyników spisu z 2002 r. stwierdzono, że podczas transformacji systemowej utrwalona została koncentryczno-sektorowa struktura przestrzenna ludności Łodzi, przy czym jej obraz był ogólnie podobny do stanu w 1988 r. Godne podkreślenia jest przy tym szerokie rozprzestrzenienie procesu depopulacji, obejmującego głównie gęsto zaludnione obszary strefy centralnej. W sposób kompleksowy strukturę przestrzenną ludności miasta według cech demograficzno-społecznych (18) obrazuje typologia przestrzenna opracowana metodą *K-średnich*. Badane jednostki osiedlowe zostały zaliczone do 9 typów.

6. PROGNOZA LUDNOŚCI ŁODZI

6.1. PROGNOZA DEMOGRAFICZNA DO 2030 ROKU

Prognoza ludności Łodzi do roku 2030, opracowana przez Główny Urząd Statystyczny w 2004 r.³⁶, uwzględnia przewidywane zmiany w liczbie i strukturze ludności według płci i wieku, bazując na wynikach NSP z 2002 r. Wymagała ona ustalenia przewidywanej liczby urodzeń i zgonów, a także wielkości napływu i odpływu w migracjach wewnętrznych oraz wielkości imigracji i emigracji w migracjach zagranicznych. Budując prognozę założono dalszy spadek dziecięcości do 2010 r. i niewielki jej wzrost w latach późniejszych. Przyjęto również założenie kontynuacji wzrostu średniego trwania życia oraz powiększenia skali migracji.

Niekorzystne perspektywy demograficzne Łodzi znajdują przede wszystkim wyraz w przewidywanym ciągłym spadku liczby ludności miasta (tab. 41). W latach 2005–2030 liczba ta zmniejszy się z 768,9 tys. do 605,1 tys., czyli aż o 163,8 tys. (21,3%). Świadczy to o bardzo dużej skali depopulacji. Tempo depopulacji będzie najszybsze do 2010 r., po czym ustabilizuje się w trzech kolejnych pięcioleciach, aby obniżyć się w ostatnim. Całkowity ubytek ludności w Łodzi będzie przy tym większy niż w każdym z pozostałych czterech największych miast w Polsce.

Przewidywane zmiany struktury ludności Łodzi według płci nie są jednokierunkowe. W okresie 2010–2020 wysoki poziom feminizacji nieznacznie się obniży (ze 119,6 do 118,9 kobiet na 100 mężczyzn). Dopiero w pięciu następnych latach nastąpi jego znaczny wzrost (do 148,9), aby w ciągu kolejnego 5-lecia obniżyć się do poziomu z roku 2020. Wahania współczynnika feminizacji pozostają w związku z przekształceniami struktury wieku ludności.

Omawiana prognoza wskazuje, że w latach 2005–2030 liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym (0–17 lat) zmniejszy się o 44,5 tys. (40,0%), a jej udział w ogólnej liczbie ludności zmaleje z 14,5% do 11,0%. Największy spadek w tej grupie wieku wystąpi do 2010 r., gdy w jej skład będą wchodzić osoby urodzone podczas niżu demograficznego trwającego od początku lat 90. ubiegłego wieku. W następnych latach aż do 2015 r. ubytki liczebności dzieci

---

³⁶ *Perspektywy demograficzne województwa łódzkiego do 2030 r.*, 2005, Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź.

i młodzieży będą malały ze względu na przewidywaną stabilizację liczby urodzeń. Późniejszy spadek rodności pociągnie za sobą wzrost ubytku ludności w całej grupie wieku przedprodukcyjnego. Zmiany te mogą w szczególności wpłynąć niekorzystnie na późniejszą reprodukcję ludności i funkcjonowanie placówek oświatowych.

Tabela 41

Prognoza ludności Łodzi do 2030 r. (stan w dniu 31 XII)

Rok	Liczba ludności w tys.	Indeks dynamiki: 2005 = 100	Indeks dynamiki: rok poprzedni = 100
2005 ^a	768,9	100,0	x
2010	738,8	96,1	96,1
2015	708,0	92,1	95,8
2020	675,8	87,9	95,5
2025	641,7	83,5	95,0
2030	605,1	78,7	94,3

^a Stan rzeczywisty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Perspektywy demograficzne województwa łódzkiego do 2030 r.* (2005).

W okresie objętym prognozą zmniejszy się również liczba ludności w wieku produkcyjnym (mężczyźni 18–64 lata, kobiety 18–59 lat), przy czym spadek ten będzie prawie 4-krotnie większy w porównaniu z grupą przedprodukcyjną. Przewiduje się, że liczebność osób w wieku produkcyjnym obniży się z 508,7 tys. do 339,9 tys., a więc aż o 168,8 tys. (33,2%), co odbije się niekorzystnie na zasobach siły roboczej i aktywności ekonomicznej ludności. Jednocześnie zmniejszy się udział osób należących do tej grupy w ogólnej liczbie ludności z 66,1% do 56,2%. Dużym spadkiem będzie objęta przede wszystkim mobilna grupa wieku produkcyjnego (18–44 lata).

Równocześnie przewiduje się znaczny wzrost do roku 2030 liczby ludności w wieku poprodukcyjnym (mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej). Grupa ta powiększy się ze 148,9 tys. do 198,4 tys., a więc o 49,5 tys. (33,2%), wskazując tym samym na dalszy, znaczący postęp w procesie starzenia demograficznego. Przemawia za tym również wydatny wzrost odsetka – z 19,4% do 32,8% – ludności w wieku poprodukcyjnym. Do analizowanej grupy będą wówczas napływać liczebnie duże generacje osób urodzonych w latach

pierwszego powojennego wyżu demograficznego (1946–1960). Szczyt tego napływu wystąpi w latach 2010–2020. Starzenie się ludności spotęguje różnorakie problemy demograficzne i społeczno-ekonomiczne miasta.

6.2. PROGNOZA DEMOGRAFICZNA DO 2035 ROKU

Prognoza ludności Łodzi do 2035 roku (tab. 42; ryc. 80), przygotowana przez GUS, przedstawia – w porównaniu z wcześniej omawianą prognozą – niepomyślnie perspektywy demograficzne miasta w nieco korzystniejszym świetle. Przewiduje się, że liczba ludności Łodzi w latach 2010–2035 zmniejszy się z 730,6 tys. do 577,8 tys., tj. aż o 152,8 tys. (o 20,9%). Dane te świadczą o olbrzymiej skali depopulacji miasta. Proces ten będzie miał charakter ciągły, przy czym ubytek ludności zwiększy się w niewielkim stopniu po 2025 r. Podczas całego rozpatrywanego okresu tempo depopulacji będzie wysokie, gdyż liczba ludności średniorocznie zmaleje o 0,97%.

Przewidywanej, intensywnej depopulacji Łodzi będą towarzyszyć istotne przekształcenia struktury ludności według płci i wieku. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na systematyczne, ale bardzo powolne, obniżanie niezwykle wysokiego wyjściowego poziomu feminizacji społeczeństwa łódzkiego. Współczynnik feminizacji w latach 2015–2035 obniży się ze 120,6 do 119,9. Zatem końcowa wartość tego miernika będzie dokładnie taka sama jak notowana w 2010 r.

Tabela 42

Prognoza ludności Łodzi do 2035 r. (stan w dniu 31 XII)

Rok	Liczba ludności w tys.	Indeks dynamiki: 2010 = 100	Indeks dynamiki rok poprzedni = 100
2010 ^a	730,6	100,0	x
2015	700,7	95,9	95,9
2020	671,2	91,9	95,8
2025	641,6	87,8	95,6
2030	610,2	83,5	95,1
2035	577,8	79,1	94,7

^a Stan rzeczywisty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyka Łodzi 2012* (2012).

Ryc. 80. Prognoza ludności Łodzi do 2035 r. (rok 2010 – stan rzeczywisty)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyka Łodzi 2012* (2012)

Dużo poważniejsze, różnokierunkowe zmiany odnoszą się do struktury wieku ludności Łodzi (tab. 43; ryc. 81). Udział osób w wieku przedprodukcyjnym (0–17 lat) w całej tej strukturze zmaleje, ale w niewielkim stopniu (z 14,1% w 2010 r do 12,6% w 2035 r.). Jednocześnie przewiduje się dużo większy (z 64,1% do 56,1%) spadek udziału grupy wieku produkcyjnego (kobiety 18–59; mężczyźni 18–64 lat), przy czym tempo tego spadku będzie malało wraz z upływem czasu. Dodajmy, iż w liczbach bezwzględnych wielkość tej grupy zmniejszy się aż o 144 tys., co odzwierciedla dużą skalę potencjalnych zagrożeń na rynku pracy. Równocześnie prognozowany jest też systematyczny, ale stopniowo coraz wolniejszy, wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym (z 21,8% do 31,3%). Wagę procesu starzenia demograficznego dodatkowo podkreśla – w warunkach ogólnej depopulacji – zwiększenie wielkości grupy poprodukcyjnej o 21,5 tys. osób.

Tabela 43

Proгноza ludności Łodzi do 2035 r. według wieku (stan w dniu 31 XII)

Grupy wieku	2010 ^a	2015	2020	2025	2030	2035
w liczbach bezwzględnych						
Ogółem	730,6	700,7	671,2	641,6	610,2	577,8
Przedprodukcyjny	103,2	97,9	97,1	92,0	82,3	72,9
Produkcyjny	468,3	424,5	382,7	358,3	343,6	324,3
Poprodukcyjny	159,1	178,3	191,4	191,3	184,3	180,6
w odsetkach						
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Przedprodukcyjny	14,1	14,0	14,5	14,3	13,5	12,6
Produkcyjny	64,1	60,6	57,0	55,8	56,3	56,1
Poprodukcyjny	21,8	25,4	28,5	29,8	30,2	31,3

^a Stan rzeczywisty.Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyka Łodzi 2012* (2012).

Ryc. 81. Prognose ludności Łodzi według wieku (stan 31 XII)

(rok 2010 – stan rzeczywisty)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyka Łodzi 2012* (2012)

7. ZAKOŃCZENIE

Praca ta stanowi pierwsze kompleksowe opracowanie problematyki ludnościowej Łodzi, w którym uwzględniono zarówno rozwój i reprodukcję ludności, jak też przemiany jej struktur demograficzno-społecznych i przestrzennych od powstania miasta do czasów współczesnych. Rozpatrywane były przy tym ludnościowe zmiany ilościowe i jakościowe. We wstępie omówione zostały podstawowe zagadnienia teoretyczno-metodologiczne, po czym w kolejnych rozdziałach analizowano określone problemy ludnościowe w ujęciu chronologicznym.

W części pracy, dotyczącej zmian ludnościowych do 1918 r., punkt wyjścia stanowiła charakterystyka ograniczonego i nieregularnego wzrostu demograficznego, reprezentującego naturalny system demograficzny, a także przemian strukturalnych ludności Łodzi rolniczej. Jednakże w głównej mierze ta część pracy dotyczyła zmian ludnościowych w Łodzi w warunkach intensywnego uprzemysłowienia w latach 1820–1918. Analiza początkowego etapu rozwoju Łodzi przemysłowej wymagała przede wszystkim zwrócenia uwagi na intensywny napływ osadników pochodzących z zagranicy i kształtowanie wielokulturowego oblicza miasta. Natomiast w przypadku okresu wielkoprzemysłowego Łodzi szczególnie zaakcentowano niezwykle wysokie tempo rozwoju demograficznego, związane przede wszystkim z gwałtownym wewnętrznym napływem migracyjnym ludności wiejskiej i zmiennym w czasie przyrostem naturalnym. Ustalono przy tym kierunki ewolucji procesu reprodukcji demograficznej. Obiektem rozważań były także, zachodzące m.in. pod wpływem reprodukcji ludności, przemiany struktury płci i wieku mieszkańców Łodzi, które doprowadziły do wytworzenia progresywnego typu struktury wieku, a także niemniej istotne, uwarunkowane niezwykle awansem gospodarczym, przekształcenia specyficznej struktury społeczno-zawodowej ludności, zbieżne z niskim ogólnym poziomem rozwoju społecznego i dominacją pracujących w przemyśle i rzemiośle. Wykazano tutaj również, iż charakterystyczna dla ówczesnej Łodzi, była złożona struktura wyznaniowa i narodowościowa społeczeństwa. Do jej ukształtowania przyczynił się najpierw napływ protestantów, a później żydów i w znacznie mniejszym stopniu prawosławnych. Rozwój społeczno-gospodarczy i przestrzenny Łodzi przemysłowej warunkował ogólne tendencje zmian struktury przestrzennej ludności miasta, które znalazły

wyraz w gwałtownie rosnącej gęstości zaludnienia, a także w segregacji przestrzennej różnych grup ludności. Ostatni problem poruszany w tej części opracowania dotyczył trudnych do oszacowania strat ludnościowych oraz przekształceń struktur demograficzno-społecznych w Łodzi spowodowanych przez I wojnę światową.

W kolejnej części pracy rozpatrywano przemiany ludnościowe Łodzi w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej. Wyniki badań wskazują na wyraźne spowolnienie tempa wzrostu demograficznego w latach międzywojennych w stosunku do okresu uprzemysłowienia, pomimo równoczesnego spadku umieralności i utrzymującego się dosyć dużego napływu migracyjnego ze wsi. Wiązą się z tym ograniczone zmiany struktury demograficznej. Udowodniono przy tym utrwalenie progresywnego typu struktury wieku, specyficznej struktury gospodarstw domowych ze znacznym udziałem gospodarstw dużych i osób samotnych, jak też charakterystycznej struktury ludności według stanu cywilnego o wysokim udziale osób w stanie wolnym, ale bardzo niskim w stanie wdowim, rozwiedzionym i separowanym. Udokumentowane zostały korzystne zmiany w strukturze społeczno-zawodowej ludności miasta, związane ze wzrostem poziomu wykształcenia, przy utrzymywaniu się w podziale źródeł utrzymania tradycyjnej dominacji przemysłu, w tym włókiennictwa. Na tym tle zobrażowano dynamiczną ewolucję struktury wyznaniowej i narodowościowej, a zwłaszcza znaczny wzrost pozycji wyznania katolickiego kosztem ewangelickiego i mojżeszowego. Na bazie danych spisu powszechnego z 1931 r. dokonano też pogłębionej analizy struktury przestrzennej ludności miasta, która dowiodła wzrostu niezwykle wysokiej gęstości zaludnienia w układzie dośrodkowym.

Okres II wojny światowej i okupacji niemieckiej analizowano odrębnie przede wszystkim z uwagi na ogromne straty ludnościowe Łodzi (ok. 430 tys. osób). Szerzej omówiona została eksterminacja przez hitlerowców Żydów łódzkich. Niezbędna była przy tym analiza funkcjonowania łódzkiego getta, które należało do największych i najdłużej działających na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy. Wskazano również na znaczenie zachodzących w mieście podczas okupacji procesów wysiedlania i przesiedlania ludności polskiej, a także osiedlania ludności niemieckiej oraz jej ucieczki pod koniec wojny.

Rozpatrując zmiany ludnościowe w Łodzi w latach 1945–1989, w szczególności zwrócono uwagę na przyczyny, przebieg i następstwa powojennego wyżu demograficznego, późniejszego osłabienia tempa wzrostu demograficznego, a następnie pojawienia się echa demograficznego. Wykazano przy tym, iż okres PRL-u w Łodzi wyróżniał się – głównie w pierwszych latach powojennych – nie tylko intensywnymi migracjami, a zwłaszcza napływem ludności ze wsi, ale także dynamicznym ruchem naturalnym. W całym tym okresie natężenie zawieranych małżeństw odznaczało się trendem spadkowym, natomiast natężenie

rozwodów tendencją wzrostową. Równocześnie z rodnością obniżała się płodność kobiet, uzależniona od wzrostu ich wykształcenia i aktywności zawodowej, a także upowszechniania modelu małej rodziny. Tymczasem umiERALNOŚĆ ludności miasta cechował trend malejąco-rosnący, pozostający pod wpływem zmian warunków życia i struktury demograficznej. Od połowy lat 80., można przyjąć, że zawężona reprodukcja ludności zapoczątkowała w mieście drugie przejście demograficzne. W tej samej części pracy uwypuklony został wpływ polityki uprzemysłowienia na istotne przekształcenia struktury demograficznej ludności miasta, w powiązaniu ze znacznym postępowaniem w starzeniu demograficznym społeczeństwa. Wykazano również, że przeobrażenia struktury społeczno-zawodowej ludności miasta powiązane z jego industrializacją, znajdują wyraz w znacznym wzroście poziomu wykształcenia ludności, przy stałej dominacji utrzymujących się z pracy – przede wszystkim w przemyśle. Systematyczny wzrost udziału utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych, zwłaszcza rent i emerytur był skorelowany z postępującym starzeniem społeczeństwa. Jednocześnie udokumentowano niewielkie zmiany, ukształtowanej wskutek wojny i okupacji niemieckiej, homogenicznej struktury wyznaniowej i narodowościowej ludności, związane m.in. z powojennym internowaniem, wywozem i repatriacją Niemców, początkowym napływem Żydów i późniejszymi falami ich emigracji. Stwierdzono ponadto rosnącą koncentrację przestrzenną i silne zróżnicowanie przestrzenne ludności miasta według cech demograficzno-społecznych, co uogólniają opracowane typologie przestrzenne ludności dla roku 1970 i 1988.

Prezentując różnorakie, głębokie przeobrażenia, którym podlegała ludność Łodzi po 1989 r., skupiono się przede wszystkim na głębokim regresie demograficznym, który się wówczas ujawnił. Był on zdeterminowany przechodzeniem gospodarki do systemu wolnorynkowego i zmianami społeczno-kulturowymi, jak również ewolucją reprodukcji demograficznej i zachowań migracyjnych. Jak stwierdzono, charakterystyczne przemiany związków małżeńskich, powiązane z drugim przejściem demograficznym, znalazły wówczas swój wyraz w niskim natężeniu małżeństw, zawieraniu związków małżeńskich w coraz późniejszym wieku, rosnącej dominacji małżeństw pierwszych, przyroście liczby małżeństw bezdzietnych oraz upowszechnianiu się zjawiska kohabitacji. Wskazane przeobrażenia procesu formowania małżeństw były przy tym zbieżne z dużymi wahaniami liczby oraz natężenia rozwodów i separacji. Zidentyfikowana została również tendencja malejąco-rosnąca poziomu rodności i płodności, której towarzyszył wzrost przeciętnego wieku rodzących kobiet, podwyższanie wieku wstępowania kobiet w związki małżeńskie i dynamiczny wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich. Aktualna płodność kobiet antycypuje niekorzystne perspektywy demograficzne miasta. Zwrócono też uwagę na ustabilizowane natężenie zgonów, przy dużym spadku umieralności niemowląt

i wzroście przeciętnego dalszego trwania życia kobiet i mężczyzn. Ponadto stwierdzono, iż skutkiem przemian społeczno-ekonomicznych po 1989 r. było zdecydowane osłabienie mobilności przestrzennej ludności Łodzi, a także koincydencja znacznego spadku napływu migracyjnego ze wsi i wzrostu odpływu na wieś, co odpowiada poprzęściowej fazie ruchliwości przestrzennej ludności, charakterystycznej dla społeczeństw rozwiniętych. Wykazano również, iż głównymi składowymi zmian struktury demograficznej były rosnąca, wyjątkowo silna feminizacja i ukształtowanie regresywnego typu struktury wieku ludności. W związku z tym jednym z najważniejszych problemów demograficzno-społecznych Łodzi, stał się proces starzenia demograficznego społeczeństwa, powiązany z depopulacją. Oprócz tego dowiedziono, iż zmiany podziału społeczno-zawodowego ludności, a zwłaszcza niezwykle dynamiczny wzrost ogólnego poziomu wykształcenia ludności, rosnący udział utrzymujących się z pracy i zwiększająca się liczba pracujących na rachunek własny, były związane najpierw z prywatyzacją gospodarki i upadkiem tradycyjnych gałęzi przemysłu, a później z prężnym rozwojem sektora usługowego. W oparciu o wyniki badań ankietowych z 2001 r. oraz dane NSP 2002 zidentyfikowano homogeniczną strukturę wyznaniową i narodowościową łodzian. Na podstawie przeprowadzonych badań ustalono również, iż podczas transformacji systemowej została utrwalona koncentryczno-sektorowa struktura przestrzenna ludności Łodzi, przy szerokim rozprzestrzenieniu procesu depopulacji, zwłaszcza strefy centralnej. Kompleksowy obraz struktury przestrzennej ludności został uzyskany dzięki typologii przestrzennej bazującej na różnorodnych cechach (18) demograficzno-społecznych.

W końcowej części opracowania, omawiając perspektywy demograficzne Łodzi, nacisk został położony zarówno na przewidywany bardzo duży ubytek ludności miasta, jak też niekorzystne zmiany jej struktury demograficznej. Według najnowszej prognozy liczba ludności Łodzi w latach 2010–2035 zmniejszy się z 730,6 tys. do 577,8 tys., tj. aż o 152,8 tys., wskazując na ogromną skalę depopulacji miasta. Dodatkowo negatywne skutki przyniesie zarówno niewielki spadek udziału osób w wieku nieprodukcyjnym, jak i dużo większy grupy produkcyjnej, przy równoczesnym wzroście odsetka osób w wieku poprodukcyjnym.

Ogólnie biorąc, zachodzące okresowo w różnym tempie określone przemiany ludnościowe wielkiego miasta, rozważane w tym opracowaniu na przykładzie Łodzi, stanowią ważny problem badawczy, o znaczeniu bardziej uniwersalnym, odnoszącym się do społeczności wielkomiejskiej. Opracowanie to jest cennym źródłem informacji, które może być wykorzystane do kreowania nowych zadań polityki demograficznej, społecznej, ekonomicznej i przestrzennej Łodzi, a także opracowania strategii rozwoju miasta i jego planowania przestrzennego. Wiele poruszanych w pracy zagadnień wymaga dalszych pogłębionych badań. Dotyczy

---

to zwłaszcza depopulacji, starzenia demograficznego, nowych zachowań migracyjnych (migracje stałe i czasowe), stratyfikacji oraz przestrzennej segregacji społecznej i ekonomicznej, jak też aktywności ekonomicznej ludności miasta.

BIBLIOGRAFIA

- Bandurka M., 1974, *Zarys dziejów*, [w:] Rosin R., Bandurka M., *Łódź 1423–1823–1973. Zarys dziejów i wybór dokumentów*, WKiS UM Łodzi, OŁ PTH, Łódź.
- Baranowski B., 1980, *Łódź i okolice od końca XVI do końca XVIII w.*, [w:] Baranowski B., Fijałek J. (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: Do 1918 r., PWN, Warszawa–Łódź.
- Baranowski B., 1980a, *Łódź i okolice na przełomie XVIII i XIX w. (1793–1820/1823)*, [w:] Baranowski B., Fijałek J. (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: Do 1918 r., PWN, Warszawa–Łódź.
- Baranowski J., Lenczewski T., Pilichowski C., Zamojska J. (red.), 1988, *Getto w Łodzi 1940–1944*, Materiały z sesji naukowej 9 VIII 1984, Łódź.
- Bojanowski T., 1992, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej (1939–1945)*, Łódź.
- Budziarek M., 1995, *Wyznania i religie w Łodzi w XIX wieku*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 4.
- Budziarek M., 1998, *Łódzki bedeker wyznaniowy*, Muzeum Historii Miasta Łodzi, Łódź.
- Budziarek M., 2001, *Katolicy niemieccy w Łodzi. Wybrane zagadnienia*, [w:] Kuczyński K.A., Ratecka B. (red.), *Niemcy w dziejach Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Coleman D., 2002, *Population of the industrial world – a convergent demographic community?*, „International Journal of Population Geography” 8.
- Coleman D., 2006, *Immigration and ethnic change in low-fertility countries: a Third Demographic Transition*, „Population and Development Review” 32(3).
- Davis K., Blake J., 1956, *Social structure and fertility: an analytic Framework economic development and cultural change*, t. 4, Chicago.
- Dąbrowski K., Janeczek A., Witczak L., 2000, *Instytuty życia konsekrowanego w Kościele łódzkim*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Domański H., 1994, *Spółeczeństwo klasy średniej*, Warszawa.
- Domański H., 2004, *Struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Dzieciuchowicz J., 1979, *Rozkłady przestrzenne dojazdów do pracy ludności wielkiego miasta (na przykładzie Łodzi)*, „Studia KPZK PAN” 66, 176 s.
- Dzieciuchowicz J., 1983, *Z badań nad strukturą geodemograficzną wielkiego miasta: segregacja przestrzenna płci i wieku ludności Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica 2, s. 29–63.
- Dzieciuchowicz J., 1984, *Problemy demograficzne śródmieścia Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica 3, s. 37–67.
- Dzieciuchowicz J., 1986, *Les stratifications socio-démographiques verticales d'un grand ensemble a Łódź*, „L'Espace Géographique” 1.
- Dzieciuchowicz J., 1989 [1990], *Proces redystrybucji przestrzennej ludności aglomeracji wielkomiejskiej (przykład aglomeracji łódzkiej)*, „Przegląd Geograficzny” 61(4).

- Dzieciuchowicz J., 1991, *Kształt przestrzennego rozkładu wieku ludności Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica 13, s. 19–39.
- Dzieciuchowicz J., 1991a, *Pionowa zmienność cech demograficznych i społecznych ludności w świetle badań Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej w Łodzi*, „Przegląd Ekonomiczno-Społeczny m. Łodzi” 10 (1985–1987).
- Dzieciuchowicz J., 1992, *Zmiany demograficzne w aglomeracji łódzkiej*, „Kronika m. Łodzi” 1.
- Dzieciuchowicz J., 1995, *Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne redystrybucji przestrzennej ludności aglomeracji miejskich – przykład aglomeracji łódzkiej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Dzieciuchowicz J., 1998a, *Ludność Polski Środkowej: procesy i struktury przestrzenne*, [w:] *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Dzieciuchowicz J., 1998b, *Zmienność przestrzenna zachowań migracyjnych ludności województwa łódzkiego*, [w:] Kwiatkowska W. (red.), *Rozwój ekonomiczny. Rynek pracy. Procesy migracyjne w województwie łódzkim*, IPISS, Warszawa Raport IPISS, nr 15.
- Dzieciuchowicz J., 2001 [2002], *Rozwój, ruch naturalny i migracje ludności*, [w:] Liszewski S. (red.), *Zarys monografii województwa łódzkiego*, ŁTN, Łódź, s. 180–187, wkładki z mapami 2.
- Dzieciuchowicz J., 2002a, *Struktura społeczno-zawodowa ludności*, [w:] Liszewski S. (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, ŁTN, UMŁ, Łódź, plansza XVII, [współautor: S. Kaniewicz].
- Dzieciuchowicz J., 2002b, *Wyznania religijne w Łodzi. Struktura wyznaniowa mieszkańców w roku 1931*, [w:] Liszewski S., *Atlas Miasta Łodzi*, plansza XVIII, ŁTN, UMŁ, Łódź (współautorzy: J. Bartos, S. Mordwa, W. Retkiewicz].
- Dzieciuchowicz J., 2002c, *Postawy wyborcze mieszkańców Łodzi: wybory samorządowe w 1998 roku*, [w:] Liszewski S., *Atlas Miasta Łodzi*, plansza XIX, ŁTN, UMŁ, Łódź [współautorzy: W. Retkiewicz, S. Leszczyński].
- Dzieciuchowicz J., 2004a, *Ewolucja struktury wyznaniowej Łodzi w latach 1820–2001*, [w:] Dzieciuchowicz J., Klima E., Mordwa S., Retkiewicz W., *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Dzieciuchowicz J., 2004b, *Struktura przestrzenna i demograficzno-społeczna wyznań religijnych w Łodzi*, [w:] Dzieciuchowicz J., Klima E., Mordwa S., Retkiewicz W., *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Dzieciuchowicz J., 2006, *Przestrzeń aktywności ekonomicznej ludności Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica 7, s. 123–147.
- Dzieciuchowicz J., 2006, *Typologia przestrzenna aktywności ekonomicznej ludności Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica 7, s. 149–160.
- Dzieciuchowicz J., Klima E., Mordwa S., Retkiewicz W., 2004, *Rola wyznań religijnych w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Flatt O., 1853, *Opis miasta Łodzi*, Warszawa.

- Friedman F., 1935, *Dzieje Żydów w Łodzi od początku osadnictwa Żydów do roku 1863*, Łódź.
- Gałęcki A. i in. (red.), 1997, *Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa a idea tolerancji*, Fundacja Ekumeniczna Tolerancja, Łódź.
- Ginsbert A., 1962, *Łódź. Studium monograficzne*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Grabiński T., 1992, *Metody aksonometrii*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków.
- Hyży A., 2005, *Bezrobocie w Łodzi*, KGPiPP UŁ, Łódź (praca magisterska).
- Jamroch E., 2002, *Wiedza religijna jako wskaźnik religijności*, [w:] Zdaniewicz W., Zembrzusi T. (red.), *Postawy społeczno-religijne mieszkańców archidiecezji łódzkiej*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Janczak J.K., 1980, *Ludność*, [w:] Baranowski B., Fijałek J. (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: Do 1918 r., PWN, Warszawa–Łódź.
- Janczak J., 1982, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820–1914*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historia” 11, Łódź.
- Janczak J.K., 1991, *Struktura narodowościowa Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] Puś W., Liszewski S. (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Janczak J.K., 1997, *Struktura społeczna ludności Łodzi w latach 1820–1918*, [w:] Samuś P. (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w.: sąsiedzi dalecy i bliscy*, „Ibidem”, Kurowice.
- Janiszewska A., 2007, *Dobór przestrzenny i demograficzno-społeczny małżeństw zawieranych w Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Janiszewska A., 2009, *Przemiany demograficzne w Łodzi w świetle drugiego przejścia demograficznego*, [w:] Jażdżewska I. (red.), *Duże i średnie miasta polskie w okresie transformacji*, „XXII Konwersatorium Wiedzy o Mieście”, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Janiszewska A., 2013, *Zachowania matrymonialne i prokreacyjne w Polsce – ujęcie geograficzne*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Janiszewska A., 2014, *Małżeństwa vs związki nieformalne w opiniach młodych mieszkańców Łodzi*, [w:] Dzieciuchowicz J., Janiszewska A. (red.), *Przemiany w sferze zachowań demograficznych w okresie przekształceń społeczno-gospodarczych*, „Space–Society–Economy” 12, s. 185–211.
- Kaniewicz S., Nowakowska B., Wosiak A., 2002, *Rozwój i rozmieszczenie ludności*, [w:] Liszewski S. (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, ŁTN, UMŁ, Łódź, plansza XIV.
- Kersz I., 1999, *Szkice z dziejów Gminy Żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi*, Oficyna Bibliofilów, Łódź.
- Kessler W., 2001, *Rola Niemców w Łodzi*, [w:] Kuczyński K.A., Ratecka B. (red.), *Niemcy w dziejach Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Klima E., 2011, *Przestrzeń religijna miasta*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kłowski F., 2006, *Sektor usług w gospodarce regionu tradycyjnego w warunkach transformacji i restrukturyzacji. Przykład konurbacji katowickiej*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
- Kolenda M., 2006, *Taksonomia numeryczna. Klasyfikacja, porządkowanie i analiza obiektów wielocechowych*, „Seria Monografie i Opracowania” 170, Wydawnictwo AE we Wrocławiu, Wrocław.

- Kopczyńska-Jaworska B., Woźniak K., 2002, *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, „Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Łódzkie Studia Etnograficzne” 41, Łódź.
- Kossmann O., 1936, *Das alte deutsche Lodz auf Grund der Städtischen Seelenbücher*, [w:] Deutsche Wissenschaftliche Zetschrift für Polen.
- Kossmann O., 1966, *Lodz. Eine historiach-geographische Analyse*, Würzburg.
- Koter M., 1969, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, „Prace Geograficzne IG PAN” 79.
- Koter M., Kulesza M., Puś W., Pytlas S., 2005, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kotowska I.E., 1998, *Teoria drugiego przejścia demograficznego a przemiany demograficzne w Polsce w latach 1990*, „Studia Demograficzne” 4(134).
- Kotowska I.E., Józwiak J., Matysiak A., Baranowska A., 2008, *Poland: fertility decline as a response to profound societal and Latour market changes?*, „Demographic Research” 19(22).
- Kurek S., 2008, *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*, Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków.
- Kurek S., Lange M., *Zmiany zachowań prokreacyjnych w ujęciu przestrzennym*, Wydawnictwo UP, Kraków.
- Kwiatkowski E., 1980, *Teoria trzech sektorów gospodarki. Prezentacja i próby oceny*, PWN, Warszawa.
- Liszewski S., 1990, *Organizacja terytorialna diecezji łódzkiej na tle podziałów administracyjnych i przemian w rozmieszczeniu ludności*, Diecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Liszewski S., 1991, *Rola społeczności żydowskiej w organizacji przestrzeni miejskiej Łodzi*, [w:] Puś W., Liszewski S. (red.), *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Liszewski S., 1999, *Elity intelektualne w przestrzeni miasta. Przykład Łodzi* [w:] *Zróżnicowanie przestrzenne struktur społecznych w dużych miastach*, „XI Konwersatorium Wiedzy o Mieście”, Łódź, s. 9–21.
- Łódź w 35-leciu PRL*, 1979, Urząd Miasta Łodzi, Wojewódzki Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź.
- Maciaszczyk I., 2002, *Monografia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Łodzi*, wydruk komputerowy pracy dyplomowej obronionej w Katedrze Gospodarki Przestrzennej i Planowania Przestrzennego Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Mariański J., 2002, *Postawy i zachowania religijno moralne*, [w:] Zdaniewicz W., Zembrzusi T. (red.), *Postawy społeczno-religijne mieszkańców archidiecezji łódzkiej*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Matuszak G., 1994, *Inteligencja a nowa klasa średnia w Polsce*, Łódź.
- Michalski W., 2002, *Migracje stałe ludności*, [w:] Liszewski S. (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, ŁTN, UML, Łódź, plansza XVI.
- Michalski W., Nowakowska B., Szafrńska E., 2002, *Struktura demograficzna ludności*, [w:] Liszewski S. (red.), *Atlas Miasta Łodzi*, ŁTN, UML, Łódź, plansza XV.
- Milerski B., Woźniak K. (red.), 1998, *Przeszłość przyszłości: z dziejów luteranizmu w Łodzi i regionie*, Łódź.

- Missalowa G., 1964–1975, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. 1, 2, 3.
- Mortimer-Szymczak H., 1970, *Demografia*, [w:] Mortimer-Szymczak H. (red.), *Łódź. Rozwój miasta w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa.
- Mrocza L., 1976, *Skład wyznaniowy i narodowościowy robotników łódzkich w latach 1918–1939*, [w:] Kalabiński S. (red.), *Polska klasa robotnicza*, „Studia Historyczne” 7, Warszawa.
- Mrocza L., 1987, *Fenomen robotniczy Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Mrocza L., 1997, *Dynamika rozwoju i struktura społeczno-zawodowa głównych grup etnicznych w Łodzi w latach 1918–1939*, [w:] Samuś P. (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w.: sąsiedzi dalecy i bliscy*, „Ibidem”, Kurowice.
- Muznerowski S., 1922, *Przyczynki do monografii Łodzi*, Nakładem Seminarium Duchownego w Łodzi, Łódź.
- Nau I., 1999, *Rozmieszczenie własności kościelnej i jej wpływ na strukturę użytkowania ziemi w Łodzi na przykładzie kościoła rzymsko-katolickiego*, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Planowania Przestrzennego UŁ, maszynopis pracy magisterskiej, Łódź.
- Notestein F., 1945, *Population – long view*, [w:] Schultz T. (ed.), *Food for the Word*, Chicago.
- Okólski M. (red.), 1990, *Teoria przejścia demograficznego*, PWE, Warszawa.
- Piotrowski W., 1966, *Społeczno-przestrzenna struktura m. Łodzi. Studium ekologiczne*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Piowarski W., 1977, *Religijność miejska w regionie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa.
- Piowarski W., 1996, *Socjologia religii*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Pool I., 1982, *Is New Zealand a health country?*, „New Zealand Population Review” 8(2).
- Puś W., 1987, *Dzieje Łodzi przemysłowej (zarys historii)*, Muzeum Historii Miasta Łodzi, Centrum Informacji Kulturalnej, Łódź.
- Puś W., 2001, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Puś W., 2005, *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] Koter M., Kulesza M., Puś W., Pytla S., *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Puś W., Liszewski S. (red.), 1991, *Żydzi w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, Łódź.
- Pytla S., 1994, *Łódzka burżuazja przemysłowa 1864–1914*, Łódź.
- Pytla S., 2005, *Rola poszczególnych grup narodowościowych w rozwoju gospodarczym miasta*, [w:] Koter M., Kulesza M., Puś W., Pytla S., *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Radziszewska K., Woźniak K. (red.), 2000, *Pod jednym dachem. Niemcy oraz ich polscy i żydowscy sąsiedzi w Łodzi w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Literatura, Łódź.
- Rosin R., 1980, *Miasto Łódź i wsie podłódzkie od początku XV do schyłku XVI w.*, [w:] Baranowski B., Fijałek J. (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: Do 1918 r., PWN, Warszawa–Łódź.
- Rosin R., Bandurka M., 1974, *Łódź 1423–1923–1973. Zarys i wybór dokumentów*, Łódź.

- Rosset E., 1930, *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Łódź.
- Rosset E., 1933, *Prawa demograficzne wojny*, Łódź.
- Rosset E., 1967, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, Warszawa.
- Rostowska T. (red.), 2009, *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, Difin, Warszawa.
- Rykała A., 2007, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Rykała A., 2012, *Żydowskie domy modlitwy w Łodzi – uwarunkowania rozwoju przestrzennego, rozmieszczenie, współczesne relikty i ich wykorzystanie*, [w:] Dzieciuchowicz J., *Zróżnicowanie przestrzeni społeczno-ekonomicznej – wybrane problemy*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica 12.
- Rynkowska A., 1951, *Działalność gospodarcza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, ŁTN, Łódź.
- Rynkowska A., 1960, *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi (1820–1864)*, KiW, Warszawa.
- Rymkiewicz M., 1992, *Migracje ludności do Łódzkiej Aglomeracji Miejskiej na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Biologia Populacji Ludzkich Współczesnych i Pradziejowych*, Łódź.
- Rzepkowski A., 2008, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Ibidem, Łódź.
- Slany K., 2002, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Nomos, Kraków.
- Spodenkiewicz P., 1998, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódzka Księgarnia Niezależna, Łódź.
- Sroczyńska M., 2002, *Obraz Kościoła i jego miejsca w życiu społeczno-politycznym*, [w:] Zdaniewicz W., Zembrzusi T. (red.), *Postawy społeczno-religijne mieszkańców archidiecezji łódzkiej*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Szafrańska E., 2007, *Mieszkańcy z wyższym wykształceniem w przestrzeni Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica 8, s. 137–147.
- Szkup R., 1994, *Śladami gminy żydowskiej w Łodzi*, „Kronika Miasta Łodzi” 1, Łódź.
- Sztobryn D., Kozłowski A., 2001, *Szkolnictwo niemieckie w Łodzi*, [w:] Kuczyński K.A., Ratecka B. (red.), *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Van de Kaa D.J., 1987, *Europe's second demographic transition*, „Population Bulletin” 42(1), Population Reference Bureau, Washington, D.C.
- Van de Kaa D.J., 2003, *The idea of a secondo demographic transition in industrialized countries*, „The Japanese Journal of Population” 1(1).
- Wachowska B., 1976, *Struktura wyznaniowo-narodowościowa i społeczno-zawodowa proletariatu łódzkiego (1918–1929)*, „Rocznik Łódzki” 21, Łódź.
- Winch R.F., 1958, *Mate selection. A study of complementary Leeds*, New York.
- Zelinsky W., 1971, *The hypothesis of the mobility transition*, „Geographical Review” 61.
- Ziemniak M., 2003, *Mniejszości narodowe i religijne w Łodzi*, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, maszynopis pracy magisterskiej, Łódź.

-
- Zwoliński P., 1995, *Historia Kościoła na ziemi łódzkiej do początku XX wieku*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 4, Łódź.
- Zwoliński P., 1998, *Dzieje parafii Wniebowzięcia NMP na tle rozwoju Łodzi*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

SPIS RYCIN

Ryc. 1. Rozwój ludności Łodzi w latach 1820–1914.....	14
Ryc. 2. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1904–1914.....	21
Ryc. 3. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 1897 r.....	24
Ryc. 4. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w latach 1820–1914.....	29
Ryc. 5. Rozwój ludności Łodzi w latach 1839–1864 wg dzielnic.....	34
Ryc. 6. Zasięg rewiru żydowskiego w Łodzi.....	35
Ryc. 7. Struktura narodowościowa mieszkańców dzielnic Łodzi w latach 1839 i 1864.....	37
Ryc. 8. Rozwój ludności Łodzi w latach 1918–1939.....	43
Ryc. 9. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1918–1938.....	44
Ryc. 10. Ruch migracyjny ludności Łodzi w latach 1918–1938.....	46
Ryc. 11. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 1931 r.....	50
Ryc. 12. Ludność poza rolnictwem według wyznań i działów gospodarki w 1931 r...	56
Ryc. 13. Ludność czynna zawodowo według wyznań i stanowisk społecznych w Łodzi w 1931 r.....	57
Ryc. 14. Rozwój i gęstość ludności Łodzi wg dzielnic w latach 1921–1931.....	60
Ryc. 15. Ludność dzielnic Łodzi według płci i wieku w 1931 r.....	63
Ryc. 16. Ludność Łodzi według pozycji społecznej i dzielnic w 1931 r.....	64
Ryc. 17. Aktywność zawodowa ludności Łodzi poza rolnictwem wg działów gospodarki i dzielnic w 1931 r.....	65
Ryc. 18. Ludność Łodzi według wyznań i dzielnic w 1931 r.....	67
Ryc. 19. Plan getta łódzkiego w czasie II wojny światowej.....	72
Ryc. 20. Rozwój ludności Łodzi w latach 1945–1989.....	81
Ryc. 21. Dynamika rozwoju demograficznego Łodzi w latach 1945–1989.....	85
Ryc. 22. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1945–1989.....	86
Ryc. 23. Ruch migracyjny w Polsce w latach 1945–1989.....	90
Ryc. 24. Ludność Łodzi wg grup wieku w latach 1945–1988.....	93
Ryc. 25. Dynamika rozwoju ludności Łodzi wg grup wieku w latach 1945–1988.....	97
Ryc. 26. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 1970 r.....	98
Ryc. 27. Gospodarstwa domowe wg liczby osób w Łodzi w latach 1950–1988.....	102
Ryc. 28. Ludność Łodzi w wieku 15 lat i więcej wg wykształcenia w latach 1960– 1988.....	105
Ryc. 29. Ludność Łodzi wg głównego źródła utrzymania w latach 1950–1988.....	107
Ryc. 30. Granice jednostek osiedlowych i urbanistycznych w Łodzi w 1970 r.....	113

Ryc. 31. Struktura przestrzenna ludności Łodzi w 1970 r.....	114
Ryc. 32. Ludność Łodzi według płci i wieku w 1970 r.....	115
Ryc. 33. Wskaźnik starzenia demograficznego ludności Łodzi w 1970 r.....	116
Ryc. 34. Wielkość gospodarstw domowych w Łodzi w 1970 r.....	117
Ryc. 35. Źródła utrzymania i aktywność zawodowa ludności Łodzi w 1970 r.....	118
Ryc. 36. Czynni zawodowo w rolnictwie w Łodzi w 1970 r.....	119
Ryc. 37. Typologia przestrzenna ludności Łodzi w 1970 r.....	120
Ryc. 38. Podział miasta na jednostki osiedlowe w 1988 r.....	123
Ryc. 39. Struktura przestrzenna ludności Łodzi w 1988 r.....	124
Ryc. 40. Ludność Łodzi według płci i wieku w 1988 r.....	126
Ryc. 41. Poziom starzenia demograficznego ludności Łodzi w 1988 r.....	127
Ryc. 42. Ludność Łodzi w wieku 15 lat i więcej w stanie małżeńskim w 1988 r.....	129
Ryc. 43. Gospodarstwa domowe w Łodzi w 1988 r.....	129
Ryc. 44. Poziom wykształcenia ludności Łodzi w wieku 15 lat i więcej w 1988 r.....	130
Ryc. 45. Źródła utrzymania i aktywność zawodowa ludności Łodzi w 1988 r.....	131
Ryc. 46. Czynni zawodowo w rolnictwie w Łodzi w 1988 r.....	132
Ryc. 47. Typologia przestrzenna ludności Łodzi w 1988 r.....	133
Ryc. 48. Rozwój ludności Łodzi w latach 1990–2012.....	143
Ryc. 49. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1990–2012.....	144
Ryc. 50. Natężenie małżeństw i rozwodów w Łodzi w latach 1990–2011.....	146
Ryc. 51. Małżeństwa wg płci i wieku nowożeńców w Łodzi w latach 1990–2010.....	147
Ryc. 52. Urodzenia małżeńskie i pozamałżeńskie w Łodzi w latach 1990–2011.....	149
Ryc. 53. Urodzenia żywe wg wieku matki w Łodzi w latach 1990, 2000 i 2011.....	150
Ryc. 54. Urodzenia żywe wg kolejności urodzenia dziecka w Łodzi w latach 1990, 2000, 2005 i 2010.....	150
Ryc. 55. Przyrost naturalny w Łodzi w latach 1990–2012.....	152
Ryc. 56. Przyrost migracyjny w Łodzi w latach 1990–2011.....	154
Ryc. 57. Kierunki migracji ludności Łodzi w latach 1990–2011.....	155
Ryc. 58. Ludność Łodzi według ekonomicznych grup wieku w latach 1990–2010.....	158
Ryc. 59. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 2002 r.....	161
Ryc. 60. Ludność Łodzi według faktycznego stanu cywilnego i płci w 1988, 2002 i 2011 r.....	164
Ryc. 61. Gospodarstwa domowe według liczby osób w Łodzi w latach 1988, 1995 i 2002.....	165
Ryc. 62. Typy rodzin w Łodzi w latach 1988, 1995 i 2002.....	166
Ryc. 63. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w Łodzi w latach 1988, 1995, 2002 i 2011.....	168
Ryc. 64. Ludność według głównego źródła utrzymania w Łodzi w latach 1988, 1995, 2002 i 2011.....	172

Ryc. 65. Bezrobocie rejestrowane w Łodzi w latach 1993–2011.....	175
Ryc. 66. Bezrobotni zarejestrowani według płci i poziomu wykształcenia w Łodzi w latach 1995, 2000, 2005 i 2010.....	177
Ryc. 67. Rozwój i gęstość ludności Łodzi w latach 1988–2002.....	182
Ryc. 68. Rozmieszczenie ludności Łodzi według rejonów statystycznych w 2012 r....	183
Ryc. 69. Dynamika rozwoju ludności Łodzi w latach 1988–2002.....	184
Ryc. 70. Struktura płci i wieku ludności Łodzi w 2002 r.....	185
Ryc. 71. Poziom starzenia demograficznego ludności Łodzi w 2002 r.....	186
Ryc. 72. Wielkość gospodarstw domowych w Łodzi w 2002 r.....	187
Ryc. 73. Poziom wykształcenia ludności Łodzi w wieku 15 lat i więcej w 2002 r.....	188
Ryc. 74. Główne źródła utrzymania ludności Łodzi w 2002 r.....	189
Ryc. 75. Utrzymujący się z pracy na rachunek własny (poza rolnictwem) lub z najmu w Łodzi w 2002 r.....	190
Ryc. 76. Utrzymujący się z pracy w rolnictwie w Łodzi w 2002 r.....	191
Ryc. 77. Aktywność zawodowa ludności Łodzi w 2002 r.....	191
Ryc. 78. Stopa bezrobocia w Łodzi w 2002 r.....	192
Ryc. 79. Typologia przestrzenna ludności Łodzi w 2002 r.....	193
Ryc. 80. Prognoza ludności Łodzi do 2035 r.....	204
Ryc. 81. Prognoza ludności Łodzi według wieku (stan 31 XII).....	205

SPIS TABEL

Tabela 1. Rozwój ludności Łodzi w latach 1820–1914.....	15
Tabela 2. Ludność Łodzi na tle wielkich miast europejskich w latach 1850–1900.....	16
Tabela 3. Ludność Łodzi według płci i wieku w 1897 r.....	23
Tabela 4. Struktura ludności według rodzajów zajęć w latach 1820–1897.....	25
Tabela 5. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w latach 1828–1914.....	30
Tabela 6. Struktura narodowościowa ludności Łodzi w latach 1897 i 1914.....	33
Tabela 7. Rozwój ludności Łodzi w okresie międzywojennym.....	42
Tabela 8. Struktura ludności Łodzi według płci i wieku w 1931 r.....	49
Tabela 9. Źródła utrzymania ludności Łodzi w latach 1921 i 1931.....	52
Tabela 10. Struktura społeczna ludności Łodzi w 1921 i 1931 r.....	54
Tabela 11. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w okresie międzywojennym.....	55
Tabela 12. Struktura narodowościowa ludności Łodzi w latach 1921–1939.....	58
Tabela 13. Stan i struktura demograficzna ludności Łodzi w dzielnicach śródmiej- skich i zewnętrznych w 1931 r.....	69
Tabela 14. Struktura społeczna ludności Łodzi w dzielnicach śródmiejских i zew- nętrnych w 1931 r.....	70

Tabela 15. Rozwój ludności Łodzi w latach 1945–1989.....	80
Tabela 16. Ludność Łodzi w granicach przedwojennych i w 1946 r.: stan wg spisu z 14 II 1946 r.....	82
Tabela 17. Ludność Łodzi w granicach przed i po inkorporacji w dniu 01.01.1988 r.: stan wg spisu z 06.12.1988 r.....	84
Tabela 18. Ludność Łodzi wg płci w latach 1945–1989.....	92
Tabela 19. Ludność Łodzi wg grup wieku w latach 1945–1988.....	96
Tabela 20. Ludność Łodzi w wieku 15 lat i więcej wg stanu cywilnego płci w latach 1960–1988.....	101
Tabela 21. Gospodarstwa domowe wg liczby osób w Łodzi w latach 1950–1988.....	101
Tabela 22. Ludność Łodzi w wieku 15 lat i więcej wg poziomu wykształcenia w latach 1960–1988.....	104
Tabela 23. Struktura społeczno-zawodowa ludności Łodzi w latach 1931–1950 (poza rolnictwem).....	105
Tabela 24. Ludność Łodzi wg głównego źródła utrzymania w latach 1950–1988.....	108
Tabela 25. Ludność utrzymująca się z pracy w Łodzi wg działów gospodarki narodowej w 1970 r.....	109
Tabela 26. Struktura wyznaniowa ludności Łodzi w latach 1938–1948.....	111
Tabela 27. Skład narodowościowy ludności Łodzi w latach 1939–1947.....	112
Tabela 28. Zależność między liczbą kondygnacji w budynkach a cechami demograficzno-społecznymi mieszkańców ŚDM w Łodzi.....	136
Tabela 29. Rozwój ludności Łodzi w latach 1990–2012 (stan w dniu 31 XII).....	142
Tabela 30. Ruch naturalny ludności Łodzi w latach 1990–2012.....	145
Tabela 31. Ruch migracyjny ludności Łodzi w latach 1990–2007.....	153
Tabela 32. Ludność Łodzi według płci w latach 1990–2012 (stan w tys. w dniu 31 XII).....	157
Tabela 33. Ludność Łodzi według ekonomicznych grup wieku w latach 1990–2010 (stan w dniu 31 XII).....	158
Tabela 34. Ludność Łodzi wg płci i wieku w 2012 r. (stan w dniu 31 XII).....	162
Tabela 35. Ludność Łodzi wg faktycznego stanu cywilnego i płci w 2011 r.....	163
Tabela 36. Gospodarstwa domowe w Łodzi według liczby osób w latach 1988, 1995 i 2002.....	165
Tabela 37. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w Łodzi w latach 1988, 1995, 2002 i 2011.....	167
Tabela 38. Ludność według głównego źródła utrzymania w Łodzi w latach 1988, 1995, 2002 i 2011.....	172
Tabela 39. Aktywność ekonomiczna ludności w wieku 15 lat i więcej w Łodzi w latach 2002 i 2011.....	174
Tabela 40. Ludność Łodzi według deklarowanej narodowości w 2002 r.....	181

Tabela 41. Prognoza ludności Łodzi do 2030 r. (stan w dniu 31 XII).....	202
Tabela 42. Prognoza ludności Łodzi do 2035 r. (stan w dniu 31 XII).....	203
Tabela 43. Prognoza ludności Łodzi do 2035 r. według wieku (stan w dniu 31 XII)...	205

SPIS FOTOGRAFII

Fot. 1. Karol Scheibler (1820–1881).....	27
Fot. 2. Izrael Kalmanowicz Poznański (1833–1900).....	27
Fot. 3. Spacer łodzianek ul. Piotrkowską (okres międzywojenny).....	61
Fot. 4. Przechodnie na ul. Zielonej między ul. Piotrkowską i al. Kościuszki (okres przed II wojną światową).....	61
Fot. 5. Podwórze handlowe przy ul. Piotrkowskiej w okresie przed II wojną światową.....	66
Fot. 6. Zielony Rynek (Polesie) w okresie przed II wojną światową.....	66
Fot. 7. Dzielnica żydowska (Stare Miasto) w okresie przed II wojną światową.....	68
Fot. 8. Getto łódzkie (widok od strony ul. Nowomiejskiej).....	73
Fot. 9. Kolejka przed sklepem firmowym ZPP Zenit (koniec lat 70.).....	94
Fot. 10. Puste półki w Domu Handlowym Hermes (przełom lat 70. i 80.).....	95
Fot. 11. Marsz dziewcząt z SP ul. Piotrkowską (okres PRL-u).....	99
Fot. 12. Komunikacja tramwajowa (okres PRL-u).....	106
Fot. 13. Handel na targowisku przy zbiegu ul. A. Struga i Piotrkowskiej (koniec lat 80.).....	106
Fot. 14. Pracująca włóknianka (lata 50.).....	110
Fot. 15. Nowożeńcy na ul. Piotrkowskiej (okres po 1989 r.).....	146
Fot. 16. Dzieci na placu zabaw (okres po 1989 r.).....	159
Fot. 17. Dzieci na przejściu do szkoły podstawowej (okres po 1989 r.).....	159
Fot. 18. Ludzie starzy w parku im. J. Piłsudskiego na Zdrowiu (okres po 1989 r.).....	160
Fot. 19. Jerzy Kropiwnicki – prezydent Łodzi (2006–2009).....	168
Fot. 20. Wykład w Społecznej Wyższej Szkole Przedsiębiorczości i Zarządzania (okres po 1989 r.).....	169
Fot. 21. Handel na „Górniaku” (okres po 1989 r.).....	170
Fot. 22. Rynek w Manufakturze (okres po 1989 r.).....	171
Fot. 23. Otwarcie nowego Muzeum Sztuki MS 2 w Manufakturze w 2008 r.....	171
Fot. 24. Nabożeństwo w katedrze św. Stanisława Kostki (okres po 1989 r.).....	178
Fot. 25. Uroczystości Bożego Ciała na Widzewie (okres po 1989 r.).....	178
Fot. 26. Nabożeństwo w cerkwi św. Aleksandra Newskiego.....	179